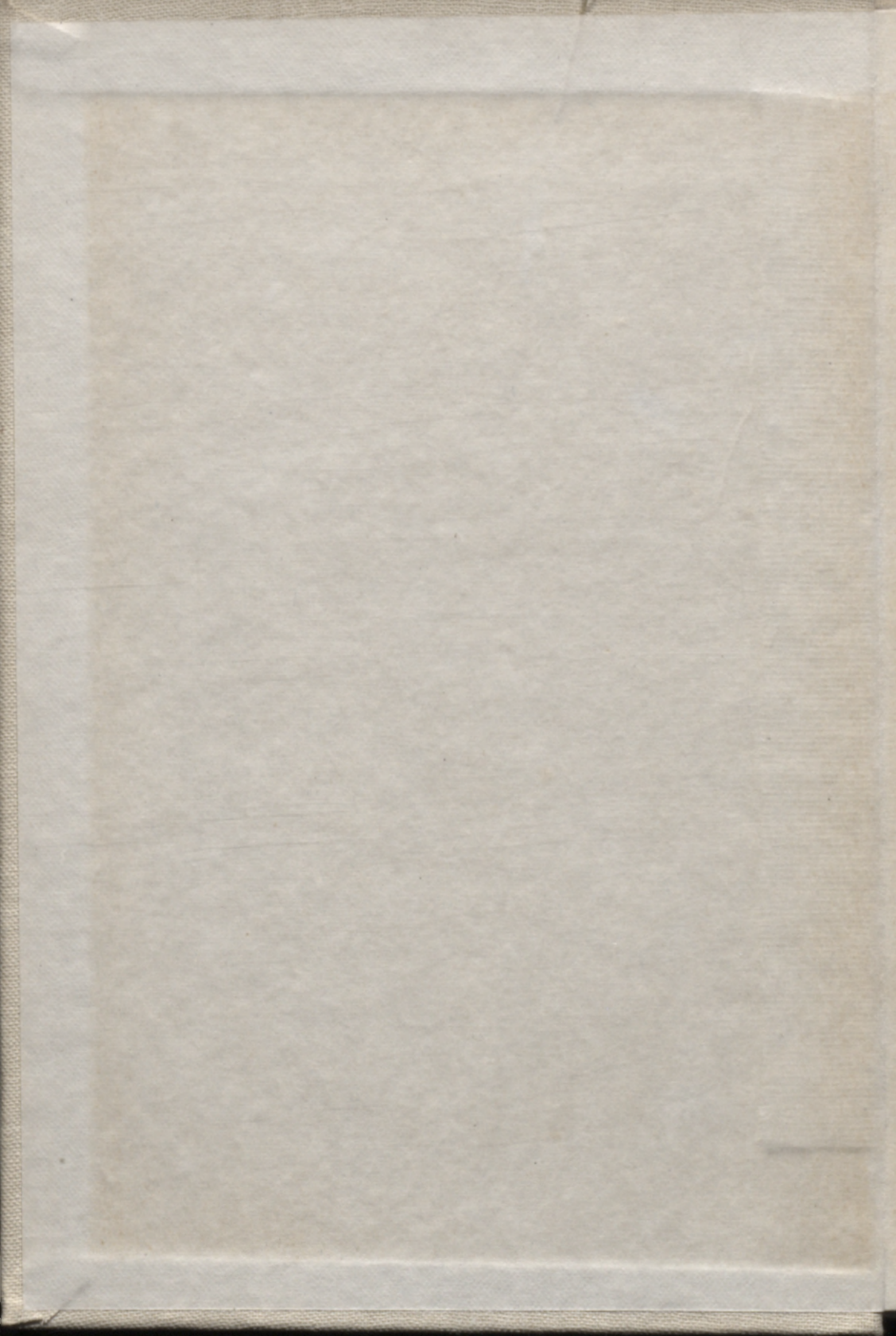

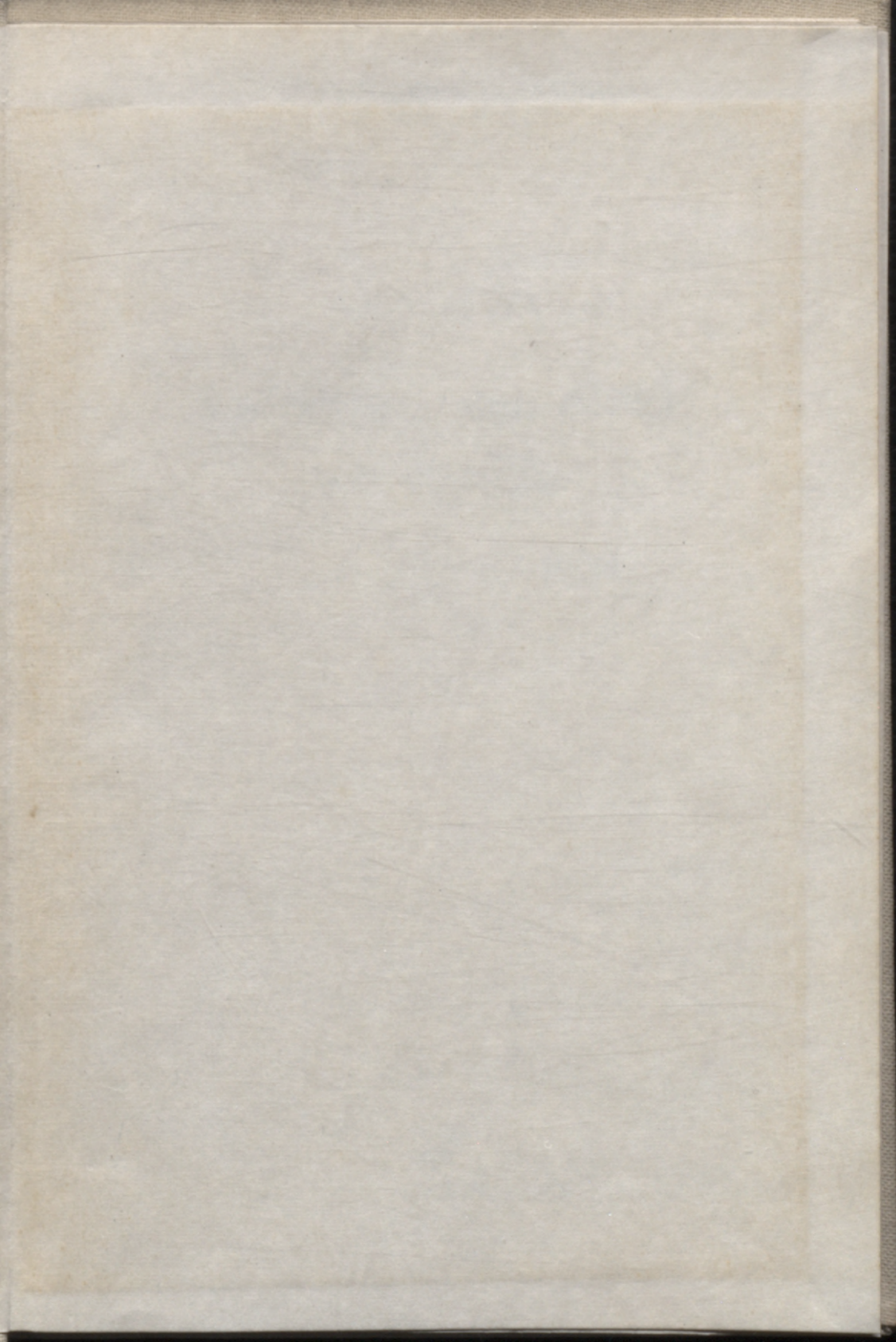
83-4
68

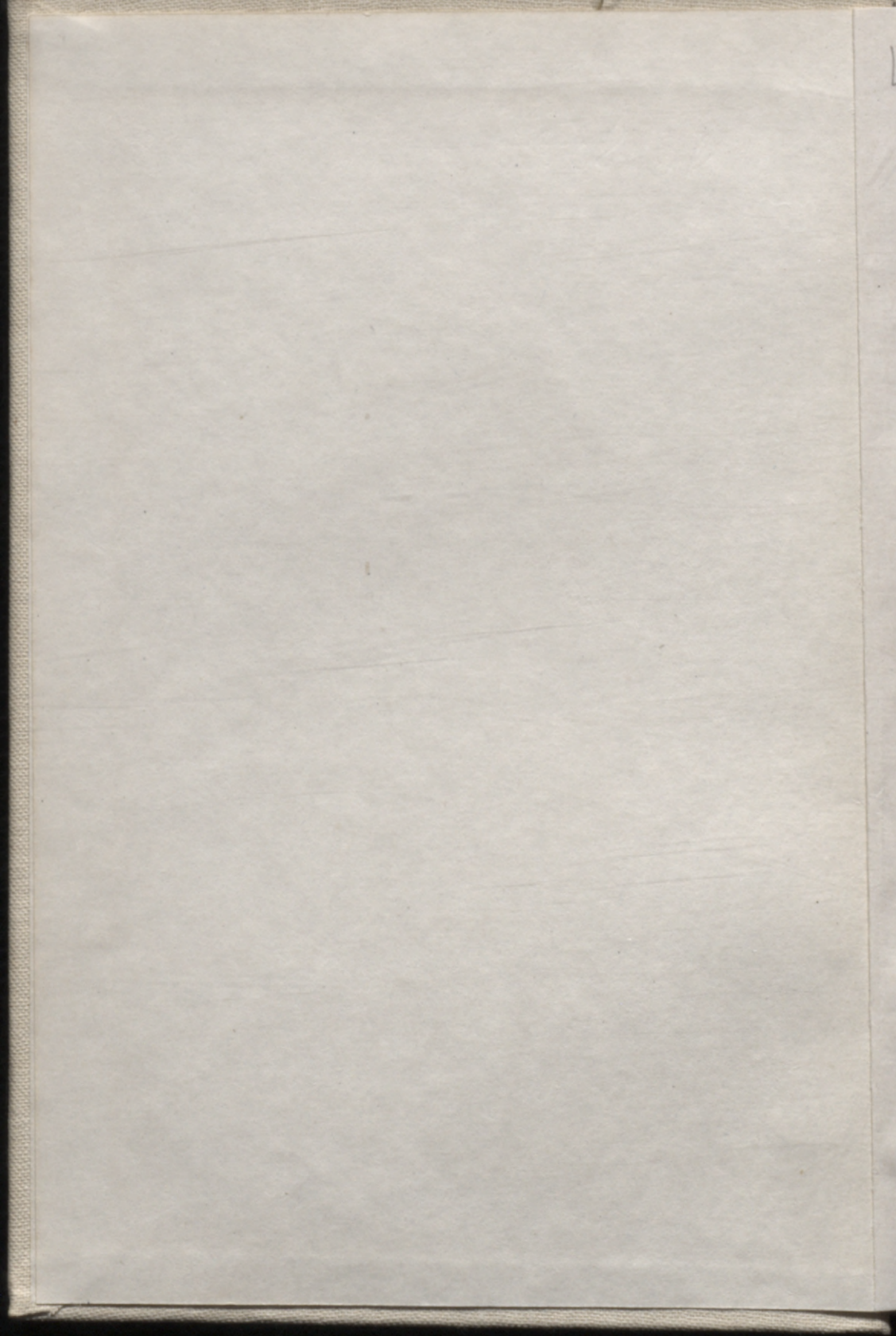

DZ. LIEPIŅA

*Vidzemes zemnieki
un muiža*

L 83-4
68

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJA
VĒSTURES INSTITŪTS

L
9

DZ. LIEPIŅA

**Vidzemes zemnieki
un muiža**

18. gs. pirmajā pusē

RĪGA «ZINĀTNE» 1983

0307093624

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~88.33.938~~, 2 l

Liepiņa Dz. Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. — R.: Zinātne, 1983. — 208 lpp., il., 4 lpp. krās. il.

Monogrāfija uz plašas avotu bāzes (arklu revīziju materiāli, baznīcas grāmatas u. tml.) analizēti galvenie demogrāfiskie un ekonomiskie procesi Vidzemes zemnieku sabiedrībā, raksturota muižu saimnieciskā dzīve un zemnieku šķiru cīņa Ziemeļu kara gados (1700.—1710. g.), kā arī pēc lielās mēra epidēmijas (1710. g.) līdz pat 18. gs. vidum.

Grāmata domāta sabiedrisko zinātņu speciālistiem, augstskolu pasniedzējiem, studentiem, novadpētniekiem, muzeju un arhīvu darbiniekiem, kā arī plašam lasītāju pulkam, kas interesējas par darbaļaužu vēsturi.

Recenzenti:
vēstures zinātņu doktors *H. Strods*,
vēstures zinātņu kandidāte *I. Grasmane*.

*Publicēts saskaņā ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas
Redakciju un izdevumu padomes 1982. gada 4. aprīļa lēmumu*

Лиепинь Дзидра Эмильевна
ВИДЗЕМСКИЕ КРЕСТЬЯНЕ И МЫЗА
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.

Академия наук Латвийской ССР
Институт истории

Издательство «Зинātne»

Рига 1983

На латышском языке

Dzidra Liepiņa

*Vidzemes zemnieki un muiža
18. gs. pirmajā pusē*

Redaktore A. Feldhūne.

Māksliniece E. Burova.

Mākslinieciskais redaktors G. Krutojs.

Tehniskā redaktore M. Rutkovska.

Korektore L. Brahmāne.

ИБ № 2062

Nodota salikšanai 06.01.83. Parakstīta iespiešanai 21.04.83. JT 05212. Formāts 60×90/16. Tipogr. papīrs Nr. 1. Literatūras garnitūra. Augstspiedums, 13,25 fiz. iespiedl.; 13,25 uzsk. iespiedl.; 14 uzsk. kr. nov. 16,2 izdevn. l. Metiens 2300 eks. Pasūt. Nr. 101162. Maksā 1 r. 50 k. Izdevniecība «Zinātne», 226530 PDP Rīgā, Turgeņeva ielā 19. Iespiesta Latvijas PSR Valsts izdevniecību, poligrāfijas un grāmatu tirdzniecības lietu komitejas Rīgas Paraugtipogrāfijā, 226004 Rīgā, Vienības gatvē 11.

Priekšvārds

Latvijas, īpaši Vidzemes, 18. gs. pirmās puses vēsture mūsu priekšstatos parasti saistās ar nozīmīgu politisku notikumu — Ziemeļu karu, kam sekoja liela demogrāfiska katastrofa — mēra epidēmija. Tā nopļāva tos, kurus bija saudzējis karš. Dzīvi palikušie Vidzemes zemnieki slēpusies mežos, purvos un dumbrājos. Tādējādi arī ieviesies uzskats, ka 18. gs. pirmajā pusē Vidzeme bijusi kara un mēra tā nopostīta, ka tur «nedzirdēja pat gaili dziedam».

Vēsturnieki maz pētījuši šī posma Vidzemes un arī pārējās Latvijas vēsturi. Viņu uzmanību vairāk saistījuši 18. gs. nogale un 19. gs. pirmā puse, kad Vidzemē uzliesmoja plaši zemnieku nemieri, bija jūtamas dzimtbūtnieciskās iekārtas krīzes pazīmes un zemnieki tika atbrīvoti no dzimtbūšanas.

Iepazīstoties ar mūsu rīcībā esošajiem 18. gs. pirmās puses vēstures avotiem, secināms, ka priekšstats par Vidzemes saimniecisko stāvokli 18. gs. pirmajā pusē ir pārvērtējams. Tāpat ir konkretizējami uzskati par dzimtbūtnieciskās saimniecības restaurācijas gaitu pēc kara un mēra. Postoši kari feodālismā Latviju piemeklējuši vairākkārt (Livonijas karš 16. gs., poļu-zviedru karš 17. gs. u. c.), un nav nekādu šaubu, ka saimnieciskā dzīve pēc tiem varēja atjaunoties un turpināties, muižniecībai nesaudzīgi ekspluatējot zemniekus. Taču tikai 18. gs. pirmās puses avotu materiāls sniedz iespēju gūt konkrētu ieskatu par saimnieciskās dzīves restaurācijas gaitu pēc liela kara dzimtbūtniecības apstākļos.

Arī Ziemeļu karš, kā jau ikviens karš, nodarīja lielus materiālus zaudējumus un atnesa cilvēkiem neizmērojamas ciešanas. Kara un tam sekojošā mēra posts visos Vidzemes novados nebija vienādi smags. No tiešās kara darbības visvairāk bija cietusi Rīgas apriņķa dienvidu daļa ap Rīgu un gar Daugavu, kā arī Ziemeļvidzeme — ap Alūksni un Gaujienu. Daudz pamatīgāk Vidzemi nopostīja cara armī-

jas atsevišķas karavīru vienības, lielākas vai sīkākas, kas vairākkārt pārstaigāja Ziemeļvidzemes un Centrālvidzemes draudzes, dedzinādamas un laupīdamas, lai tādējādi apgrūtinātu zviedru armijas jau tā nepilnīgo apgādi. Bailēs no šiem sirotāju pūļiem, bet vēl vairāk no saviem dumpīgajiem dzimtļaudīm muižnieki bēga uz Rīgu, Tartu vai citām pilsētām, pie kam atgriezties muižās pēc sirotāju aiziešanas iedrošinājās tikai daļa. Arī zemnieki, padzirdējuši par sirotāju tuvošanos, centās paslēpties nomaļākās vietās, taču ikreiz pēc karavīru aiziešanas atgriezās un saimniekoja tālāk savās sētās. Tādējādi zemnieku saimniecības, daļēji izpostītas un saimnieciski novājinātas, pastāvēja visu kara laiku. Tā kā lauki bija jāapstrādā, jo pretējā gadījumā zemniekiem draudēja bada nāve, Ziemeļvidzemes un Centrālvidzemes zemnieki kopš 1702. gada, īpaši novados, kur muižnieki bija aizbēguši, sāka sadarboties ar cara armijas daļām, tā pasargājot savas sētās no izpostīšanas. Turpretī daudzas muižas šajos novados tika nopostītas, un saimniekošana tajās atsākās tikai pēc 1710. gada, kad pēc Vidzemes pakļaušanas Krievijai tajās atgriezās muižnieki.

Arī lielā mēra epidēmija, kas nodarīja daudz lielākus zaudējumus nekā karš, visā Vidzemē nebija vienādi bargā. Mēris, tāpat kā karš, visvairāk upuru prasīja novados ap Rīgu un gar Daugavas tirdzniecības ceļu. Ziemeļu un ziemeļaustrumu virzienā no Rīgas upuru skaits samazinājās.

Dzīvi palikušie zemnieki pēc mēra joprojām apsaimniekoja savas sētās, kurās apmetās arī daudz no citiem novadiem ienākušu zemnieku. Sakarā ar plašo un lielo badu 1696. gadā bija sākusies bēgļu kustība, kurai kara gados pievienojās tie zemnieki, kas bēga no kara, sirotājiem un mēra. 1715. gadā nebija neviena draudze, kurā līdzās dzimtļaudīm nedzīvotu iebēdzēji no svešiem novadiem. Tikai ap 1721. gadu dzimtkungiem ar carisma atbalstu, lietojot drakoniskus līdzekļus, izdevās samazināt zemnieku bēgšanas kustības vērienu.

Plašās bēgļu kustības rezultātā izmainījās zemnieku sociālā struktūra. Pametot sētu, pat saimniekam nebija iespējams paņemt līdzi kaut cik nozīmīgu inventāru, un tā jaunajā dzīves vietā bēgļi parasti kļuva par kalpiem, iebūviešiem vai vaļiniekiem.

18. gs. pirmās puses notikumi liecina, ka dzimtļaužu sabiedrība nepavisam nebija mazkustīga ļaužu kopa.

Lielāka skaita zemnieku koncentrācijai apdzīvotajās sētās bija gan pozitīvas, gan arī negatīvas sekas. Tā kā šādās sētās bija pietiekami daudz darbaspēka, tās varēja īsā laikā ne tikai apstrādāt sētās līdzšinējo aramzemi, nokopt pļavas u. tml., bet spēja apgūt arī jaunas platības

un tādējādi ātrāk sadziedēt kara un mēra cirstās brūces. Arī muižniecība sākumā veicināja šādu saimniecību pastāvēšanu, jo tās nodrošināja muižas ar vajadzīgo kļaušinieku skaitu. Plašāka varmācīga zemnieku pārvietošana uz tukšajām vai nabadzīgajām sētām izvērtās tikai 40. gados.

No otras puses, pārāk lielā iedzīvotāju skaita dēļ sētas nespēja visus iemītniekus apgādāt ar pārtiku. Tāpēc jau agrī pavasarī zemniekiem aprūka maizes. Tādējādi varam runāt pat par relatīvu pārāpdzīvotību tālaika zemnieku sētu lielākajā daļā. Samērā reti apdzīvotajā Vidzemē līdzās sētām ar plašu saimi vēl aizvien bija pamestas, neapdzīvotas, tukšas sētas.

Sētas ar lielāku iedzīvotāju skaitu uzkrājās arī vairāk inventāra un vilcējspēka. Vidzemes sētās, kurās, pēc revīziju materiāliem, bija pieci un vairāk zirgu, parasti dzīvoja arī vairākas ģimenes — pušelnieki, kalpi un piemitņi ar saviem zirgiem. Liela nozīme bija sētas aramzemes auglībai, saimes sastāvam, saimnieka prasmei organizēt sētas saimniecību un, bez šaubām, zemnieku ekspluatācijas pakāpei.

Tā kā attiecīgā laika vēstures avotu dati ir ļoti nepilnīgi, pēc tiem nav iespējams detalizētāk parādīt saimnieku, viņu ģimenes locekļu, kalpu, piemitņu un iebūviešu stāvokli dzimtbūtnieciskās saimniecības restaurācijas laikā 18. gs. sākumā, taču nav šaubu, ka zemnieku sociālā diferenciācija pastāvēja arī tolaik.

Tāpat visu muižu saimnieciskais stāvoklis 18. gs. pirmajā pusē nebija vienāds. Pavisam sīkās un mazās muižas no sabrukuma atguvās daudz gausāk nekā lielās. Kara laikā saimniecisko darbību Vidzemē pilnīgi bija pārtraukušas tikai nedaudzas muižas. Lielākā daļa muižu saimniekoja visu kara laiku, nepārtraucot dzimtbūtniecībai raksturīgo saimniecību. Pēc Ziemeļu kara un mēra muižniecība ne vien atjaunoja muižu saimniecību kādreizējos apmēros, bet centās tās paplašināt uz zemnieku neapdzīvoto sētu rēķina. Gadsimta vidū pašās muižās sākās arī labības pārstrādāšana degvīnā.

18. gs. sākumā muižu ēkas galvenokārt bija vienkāršas guļbūves. Arī muižnieku dzīves veids vēl nebija tik grezns, kāds bija raksturīgs Baltijas vācu baroniem 18. gs. beigās un 19. gs. Toties dzimtļaužu ekspluatācijā muižnieki nebija mācāmi. Restaurējot muižu saimniecisko dzīvi pēc Ziemeļu kara, tie aizvien prata atrast jaunas iespējas, jaunus līdzekļus, kādus nekautrēdamies lika lietā. Tā, 18. gs. pirmajā pusē līdzās tradicionālajām un jau līdz tam pazīstamajām kļaušām pakāpeniski tika noteikti jauni kļaušu veidi — palīgkļaušas; pārveidota tika arī kļaušu darba organizācija un ieviesta riežu jeb valaku sistēma.

Zemnieku cīņa pret sava stāvokļa pasliktināšanos vērojama arī 18. gs. pirmajā pusē. Tā vēl neizpaudās plašos, organizētos nemieros, taču zem šķietama miera segas bija jūtama pastāvīgi. Senseno naidu pret saviem kaklakūņiem un apspiedējiem — vācu muižniekiem — zemnieki bija mantojuši no paaudzes uz paaudzi. To jūta arī Vidzemes zemniecība 18. gs., to apliecina visa feodālisma gadsimtos radusies tautas daiļrade.

18. gs. pirmās puses vēsture izvirza daudz problēmu. Mēs izvēlējamies jautājumu par dzimtbūtnieciskās saimnieciskās dzīves restaurāciju pēc Ziemeļu kara un lielā mēra. Sīkāk apskatījām zemnieku skaita pieaugumu, zemnieku un muižu saimniecību stāvokli, kā arī kļaušu sistēmas īpatnības un zemnieku šķiru cīņu šajā laikā.

Avoti un literatūra

Pētot Vidzemes 18. gs. pirmās puses saimniecisko vēsturi, izvirzījušās vairākas jaunas problēmas. Monogrāfijā būs iztirzātas tās, kuras iespējams risināt, izmantojot līdz mūsu dienām saglabājušos vēstures avotus. Pie tādām problēmām pieskaitāmi demogrāfiskie pētījumi par Vidzemes zemniekiem, viņu saimniecisko stāvokli un ekspluatāciju, kā arī zemnieku pretestība aizvien pieaugošajam kļaušu jūgam. No monogrāfijā izmantotajiem vēstures avotiem visnozīmīgākie ir ar kļu revīziju materiāli.

1710. gadā Vidzeme nonāca Krievijas impērijas pakļautībā. Miera līgums ar Zviedriju gan vēl nebija noslēgts. To noslēdza tikai pēc 11 gadiem. Tā kā Vidzemē uzturējās daudz armijas, pie kam karavīri tika izvietoti arī zemnieku mājās, zemniekiem un arī muižniekiem bija jāapgādā armijas daļas ar uzturu un lopbarību. Valsts kasei bija vajadzīgi jauni ienākumu objekti. Nodokļi bija jāievāc arī no jauniegūtajām provincēm Vidzemes un Igaunijas, kur joprojām bija spēkā tā nodokļu sistēma, kas bija pastāvējusi zviedru kundzības laikā un atšķīrās no nodokļu sistēmas pārējā Krievijā. Par nodokļu vienību šais provincēs bija pieņemts *revīzijas arklis*, kuru aplēsa pēc zemnieku nodevu un kļaušu darbu apjoma, nosakot dālderu un grašos speciālas taksas naturālījām un kļaušu darbam. Par īstenieka (kļaušinieka ar zirgu) gada darba vērtējumu pieņēma $10\frac{2}{3}$ Albertdālderus; kājinieka (vasaras perioda kļaušinieka) darbu notaksēja astoņu dālderu, otrinieka darbu no Jurgiēm līdz Miķeļiem — trīsarpus dālderu vērtībā. Tāpat taksēja nozīmīgākās nodevas — labību, linus, apiņus, kaņepājus un citas vērtīgās naturālījas. Rudzu un miežu pūrs bija notaksēts ar pusdālderu. Zemnieku nodevas un kļaušas 60 dālderu vērtībā bija pamatā vienam revīzijas arklam.

Pēc Vidzemes iekarošanas Pēterburgā vēl nebija īsta priekšstata par nodokļu sistēmu Vidzemē. Nebija pat kaut cik vispārīgu ziņu par zemnieku skaitu. Tāpēc 1712. gadā valdība uzdeva Vidzemē un Igaunijā izdarīt revīziju nolūkā konstatēt zemnieku skaitu muižās pēc mēra. Materiāli par šo revīziju pašreiz nav pieejami. Tā izdarīta pāris gadu pēc mēra epidēmijas, kas sekoja karam. Revidenti galveno uzmanību pievērsa dzīvo zemnieku uzskaitīšanai un kļaušu darba apjoma noteikšanai. Tā kā revīzija acīmredzot bija tikusi izdarīta pavirši, tās dati nevarēja noderēt par pamatu valsts nodokļu aplēsēm.

1714. gadā tika izdots ukazs par jaunu arklu revīziju Vidzemē: «Tā kā iepriekšējā revīzija un muižu aplēses, kas notika 1712. un 1713. gadā Rīgas gubernatūrai pakļautajos novados Vidzemes provincē, būs novecojušas, pēc visaugstākās priekšniecības pavēles tiek atzīts par nepieciešamu 1715. gadā sākt jaunu vispārēju revīziju un pārbaudi, lai pēc tam būtu iespējams izdarīt jaunu taksāciju, kā arī aplēst arklu skaitu un ienesību. Beidzot saskaņā ar priekšniecības instrukcijām un norādījumiem, lai darbu pasteidzinātu, vienas daļas novadu pārbaudē jāpiedalās viņa augstdzimībai ģenerālkomisāram P. Rjuminam-Bestuževam, bet otras daļas noteiktu novadu pārbaudē — Vidzemes Ekonomijas virskomisāram V. G. Felkerzāmam kopā ar uzticamām vietējām personām no bruģutiesas (*Ordnungsgericht*) un katra apriņķa komisāriem.»¹

Revīziju iesāka 1714. gada ziemas nogalē Ādažos un Siguldā, bet 1715. gadā tika paveikti visi revīzijas darbi pārējās Vidzemes draudzēs. 1715. gada 26. septembrī Rīgas ģenerālgubernators kņazs P. Goļicins izdeva rezolūciju par principiem revīziju arklu skaita aplēsēm.² Centrālajā Valsts seno akšu arhīvā (Maskavā) Vidzemes, Igaunijas un Somijas lietu kamerkantora fondā saglabājušies 1715. gada arklu revīzijas protokolu tīrteksta eksemplāri.³

Revīzijā tika aprakstīts muižu ēku, lauku un pļavu stāvoklis, uzskaitīti krogi un dzirnavas, kā arī minēts muižas īpašnieks vai lietotājs, šajā ziņā sekojot paraugam, kāds bija ieviests zviedru kundzības laikā, izdarot 1688. gada revīziju. Pēc tam fiksēja apdzīvoto un tukšo sētu skaitu katrā muižā. Ja sētas bija apdzīvotas, atzīmēja sētas saimnieka vārdu, darba spējīgo un darba nespējīgo vīriešu un sieviešu skaitu (bērnu skaitā zēnus un meitenes nenodalīja), kā arī zirgu, vēršu, govju un jaunlopu skaitu sētā. Tāpat fiksēja sētas zemnieku pildāmās klušas. Speciālā nodalījumā ierakstīja zemniekus, kas bija ieradusies sētā pēc 1712. gada revīzijas, kā arī tos, kas šai laikā bija nomiruši, aizgājuši vai aizbēguši no sētas. Kā redzams, revīzijā galvenā vērība joprojām bija pievērsta zemnieku skaita noteikšanai un muižas saimniecības stāvokļa raksturojumam.

Ziņas revidentiem sniedza muižu īpašnieki vai muižu zemes lietotāji, taču nereti konstatēts, ka revīzijā piedalās stārasts un zemnieku tiesnesis vai arī novērīnāti zemnieki.⁴ To, ka zemnieki piedalījušies revīzijā, liecina ziņas par tām draudzēm (piemēram, no Valmieras⁵ un no Trikātas⁶), kur tie bija iesnieguši revīzijas komisijai sūdzības, — galvenokārt par smagajām šķūtīm. Par zemnieku piedalīšanos revīzijā ir arī ziņas no Cēsīm, Āraišiem, Raunas, Kokneses, Dzērbenes, Alūksnes.⁷ Zemnieku piedalīšanās revīzijās un viņu konfrontācija, protams, veicināja pareizāku ziņu savākšanu. Dažviet muižnieki gan aizliedza zemniekiem ierasties revīzijā.⁸ Vairākos gadījumos (Vecpiebalgā, Jaunpiebalgā, Ādažos) muižnieki revidentiem steigā vai tišuprāt uzdeva nepilnīgas ziņas par zemniekiem, kas bija aizprecejušies vai aizbēguši uz citu novadu.

Revidenti apmetās kādā no attiecīgās draudzes vai kaimiņdraudzes muižām, saaicināja noteiktā dienā zemniekus un muižniecības pārstāvjus uz aptaujāšanu un pierakstīja to izteikumus. Tā kā daž-

kārt vienā dienā ieradās vairāku muižu zemnieki, revīziju Vidzemē pabeidza samērā ātri — līdz 1715. gada augustam.

Pēc revīzijas komisijas ievāktu ziņu melnrakstiem vēlāk izveidoja revīziju protokolus. 1716. gada 26. septembrī Rīgas ģenerālgubernators noteica, ka viena revīzijas arkla aprēķināšanai par pamatu jāņem darba spējīgo zemnieku skaits. Par vienu revīzijas arkla lielu muižu novērtēja tādu, kurai piederēja 18 darba spējīgi vīrieši un sievietes. No revīzijas arkla muižniekam bija jāmaksā kronim staciņš un citi valsts aplikumi. Tā kā revīzijas arklu aplēsumi notika 1716. gadā, literatūrā tā dēvēta arī par 1716. gada arklu revīziju.⁹

Vidzemes muižniecība bija noskaņota pret centrālās valsts noteiktajām arklu revīzijām, jo uzskatīja tās par savu privilēģiju un tiesību ierobežojumu, tāpēc, sniedzot ziņas, tā visiem spēkiem centās attēlot stāvokli sliktāku, nekā tas bija īstenībā. Tas sevišķi sakāms par 1712. un 1715. gada revīziju. Tāpēc gadījumos, kad revīzijā bez muižniekiem ziņas sniedza arī zemnieki, dati uzskatāmi par ticamākiem.

1721. gada 10. oktobrī ar ķeizara ukazu bija pavēlēts valsts kamerkolēģijai drīzumā uzsākt jaunu arklu revīziju Vidzemē un Igaunijā. Rīgas kamerārijam J. Benkem bija uzdots izpētīt zviedru laika revīziju un valsts nodokļu aprēķināšanas metodes.¹⁰ Divus gadus vēlāk, 1723. gada 11. oktobrī, kamerkolēģija uzdeva Rīgas ģenerālgubernatoram kņazam N. Repņinam uzsākt revīziju. Tāpat kā iepriekšējo, arī šo revīzijas komisiju vadīja Vidzemes hoftiesas viceprezidents un Vidzemes Ekonomijas virskomisārs V. G. Felkerzāms. Revīzijas darbu veikšanai ieteica pieaicināt uzticamas un zvērinātas personas, kā bruģu tiesnešus un apriņķu komisārus, tāpat vajadzīgos rakstvežus. Tātad arī šoreiz revīzija bija uzticēta vietējās vācu bruņniecības pārstāvjiem. Tāpat kā iepriekšējā revīzijā, ziņu sniegšanai tika saaicināti apkārtnējo muižu zemnieki un muižas pārstāvji vienā no muižām, kur bija apmetušies revidenti. Revīzijas protokolu tirraksts saglabājies līdz mūsu dienām Centrālajā Valsts seno akšu arhīvā Maskavā sešos sējumos,¹¹ bet trīssējumu dublikāts — Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā.¹²

Revīziju bija pavēlēts izdarīt «pēc zviedru ekonomijas noteikumiem un metodēm».¹³ Tā sākās 1723. gada 29. novembrī Rīgas pils novadā un beidzās 1724. gada jūnijā Rūjienā un Ergemē. Arī šī revīzija aptvēra visu latviešu apdzīvoto Vidzemi, izņemot Rīgas pilsētas patrimonālo apgabalu, kas no revīzijas bija atbrīvots. Revīzija tika izdarīta pēc tiem principiem, kādus ieviesa 1688. gada revīzijas laikā. Protī, revīziju aktis vispirms raksturota muižas saimniecība, nosaukts tās īpašnieks, fiksēts ēku, lauku, līdumu, pļavu, krogu, dzirnavu u. tml. sfāvoklis. Pēc tam sekoja zemnieku sētu raksturojums, uzskaitītas apdzīvotās un tukšās sētas, dots to vērtējums maksāšanas arklos. Konsekventi minēti sētu saimnieki, darba spējīgie vīrieši un sievietes, vecie vīrieši un sievietes, zēni un meitenes, kā arī zirgi, kumelji, vērsi, govīs un jaunlopi. Atšķirībā no 1688. gada revīzijas 1724. gada revīzija nefiksēja zemnieku sētās izsētās labības daudzumus. Minēts arī muižas teritorijā dzīvojošo bēgļu skaits, ja bija zināms, no kurienes un kad tie ienākuši, viņu ģimenes sastāvs, lopi. Pēc šīm ziņām

sekoja zemnieku vaku grāmatas ar kļaušu un naturāliju nodevu normatīviem un feodālo maksājumu raksturojums — mēru un svaru vienības, palīgkļaušu uzskaitījums un citi norādījumi.

Aplēšot revīzijas arklus, pēc kuriem bija jāmaksā valsts nodoklis, par izejas punktu ņēma 1688. gada revīzijai piemēroto taksu. Taču tā jau 17. gs. beigās bija pārvērtusies par anahronismu, jo noteiktās takses lielums nodevām un tāpat kļaušu darba novērtējums dālderis un grašos tālu atpalika no kļaušās saražoto produktu tirgus cenām. 18. gs. pirmajā pusē starpība starp taksēm un tirgus cenām vēl pieauga. Tas nāca tikai par labu Vidzemes muižniecībai, jo līdz ar to faktiskā muižas vērtība tika pazemināta un revīzijas arklu skaits, pēc kuriem bija jāmaksā nodokļi, samazinājās.

1724. gada arklu revīzijas protokoli satur daudz plašākas un detalizētākas ziņas nekā 1715. gada revīzijas materiāli. Tomēr abu revīziju sniegto ziņu ticamības pakāpe, liekas, ir apmēram vienāda. Salīdzinājumā ar 1688. gada arklu revīziju jāatzīmē, ka 18. gs. pirmās puses arklu revīzijas vispār sniedz daudz konkrētāku un plašāku informāciju par zemnieku skaitu un zemnieku mājlopiem. Tā kā 1724. gada revīziju Igaunijā pabeidza 1725. gadā, literatūrā to dēvē arī par 1725. gada arklu revīziju.

Nākošā arklu revīzija Vidzemē notika 1731. gadā, Arī tā, tāpat kā iepriekšējās, aptvēra latviešu apdzīvoto Vidzemes daļu, izņemot Rīgas pilsētas patrimonālo apgabalu. 1731. gada revīzijas materiāli Centrālajā Valsts seno akšu arhīvā saglabājušies sešos sējumos par visu latviešu Vidzemes daļu un Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā trijos dublikātu sējumos par daļu no Vidzemes draudzēm.¹⁴

Atšķirībā no iepriekšējās, 1724. gada arklu revīzijas 1731. gada revīzijā vairs neregistrēja muižu novados dzīvojošos bēgļus, bet, ja reģistrēja, tad visai pavirši. Pēc 1725. gada bēgļu jautājums bija stipri saasinājies, tāpēc Vidzemes muižniecība, lai bēgļi nebūtu jāizdod, slēpa atbēgušo zemnieku skaitu, tā veicinot Vidzemes muižu saimniecību nostiprināšanos. Jau iesākot revīziju, komisija protokolos norādīja, ka muižu stāvoklis uzlabojies un ienākumi pieauguši. Revīzijas nolūks arī šoreiz bija noteikt revīzijas arklus, pēc kuriem maksāja staciņu un tā dēvētā jātnieka dienesta aplikumus. Valsts muižām revīzijas dati nodereja par pamatu arī nomas lieluma noteikšanai.

1737. gada 29. augustā bija publicētas instrukcijas par jaunas revīzijas uzsākšanu Vidzemē, kuras pamatā bija tādi paši noteikumi, kādi bija iepriekšējās revīzijās. Tās protokoli saglabājušies sešos sējumos,¹⁵ taču nereprezentē visu Vidzemi. Vidzemes muižniecība, būdama droša par galma atbalstu, jo Annas Joanovnas valdīšanas laikā Baltijas vāciešu ietekme cara galmā pieauga, visās muižās, kurās zemnieku sētu skaits un revīzijas arklu skaits bija sasniedzis to līmeni, kāds tas bija bijis 17. gs. 80. gadu beigās, pret revīziju izturējās noraidoši, tāpēc vairākās draudzēs nenotika visu muižu revīzija. Zemniekus vajadzīgo ziņu sniegšanai revīzijas komisija neuzaicināja. Revīzija nebija notikusi Gulbenes, Ezeles, Ergemēs, Lugažu, Lāudonas, Trikātas draudžu muižās. Vairākās draudzēs tā notika tikai daļēji. Pilnīgi revīzija bija izdarīta Alojās,¹⁶ Dikļu,¹⁷ Krimuldas,¹⁸

Liepupes,¹⁹ Skultes,²⁰ Turaidas,²¹ Vecsalacas,²² Ergļu,²³ Doles,²⁴ Suntažu,²⁵ Rubenes,²⁶ Nītaures,²⁷ Zaubes,²⁸ Āraišu,²⁹ Vecpiebalgas³⁰ draudzņu muižās, neskaitot mācītājmuižās, kuras 1738. gadā tikpat kā nerevidēja.

Lai gan muižās, kurās bija izdarīta revīzija, dati tika vākti pēc tādiem pašiem principiem, kādi bija ievēroti jau 1724. un 1731. gada revīzijās, konstatējams, ka 1738. gada revīzija ir ļoti nepilnīga, lai gan tieši šīs revīzijas laikā Vidzemes lielākajā daļā saimnieciski bija jau sasniegts kādreizējais pirmskara līmenis un revīzija būtu varējusi sniegt bagātu materiālu, ja vien tā būtu veikta rūpīgi visos novados. Taču revidenti un Pēterburgas kamerkolēģija piekāpās Baltijas vācu muižniecībai un pievienojās tās uzskatiem, ka zviedru laiku revīzijas arķlu skaits ir tā robeža, kuru sasniedzot muižas turpmāk nav vairs revidējamas.

18. gs. 40. gadi iezīmēja jaunu dzimtbūšanas reakciju visā Krievijā. Visi līdz tam brīvie zemnieki tika ieskaitīti dzimtbūtnieciskā pakļautībā. Vidzemē no jauna atsākās plašas represijas pret bēgļiem. 1743. gada 22. novembrī ģenerālgubernators pavēlēja izdarīt jaunu arķlu revīziju Vidzemē pēc iepriekšējo revīziju parauga. Arī šoreiz tās veicēji bija Vidzemes vācu muižnieki. Revīzijas komisijai bija uzdots ņemt vērā to, ka daudz zemnieku sētu zemes, par ko vajadzēja maksāt nodokļus valstij, bija pievienots muižu laukiem un, protams, deva lielākus ienākumus muižniekiem nekā tajā gadījumā, ja to lietotu zemnieki. Arī kronim no tā radās zaudējumi, jo nodokļus ievāca no zemnieku zemēm. Tāpēc muižu apsaimniekotās kādreizējo zemnieku zemes uzdeva ieskaitīt zemnieku zemju daļā revīzijas laikā, jo citādi, pēc Pēterburgas kamerkolēģijas uzskatiem, tā kā vairāk nekā tūkstoš arķlu bija «tukši», t. i., tie bija vai nu pievienoti muižu laukiem, vai arī zemnieku sētām, nekad nebūšot iespējams sasniegt kādreizējo arķlu skaitu.³¹ Revīzijas komisija gan ar šo uzdevumu netika galā. Zemes lietojumā laiku gaitā bija notikušas tik ievērojamas izmaiņas, ka ne vienmēr vēl varēja konstatēt kādreizējās zemnieku zemes. Tomēr šāds Pēterburgas kamerkolēģijas uzdevums veicināja precīzāku datu savākumu par zemnieku sētām. Revīzija bija jāpabeidz 1745. gadā, jaunie revīzijas arķli jāaplēš pēc zemnieku nodevām un klausām. Tāpat kā iepriekš to vērtību noteica pēc 1688. gadā ieviestajām formālajām taksēm.

1744. gada revīzijas aktis sešos sējumos par Vidzemi saglabājušās Centrālajā Valsts seno akšu arhīvā, no tiem pieci dublikātu sējumi Rīgā Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā.³²

Vidzemes muižniecība, joprojām izrādot apslēptu pretestību, revīzijai sniedza neprecīzas ziņas. Zemnieki vairs netika aptaujāti. Muižnieki vai viņu pilnvarotie iesniedza ar savu parakstu apstiprinātus ziņojumus par zemnieku skaitu un darba lopiem un muižas stāvokli. Par dažu muižu saimniecisko stāvokli vispār nav nekādu ziņu, reizēm trūkst datu par zemnieku feodālās zemes rentes apjomiem u. tml.

Lai arī 1744. gada arķlu revīzijai bija savi trūkumi, tā tomēr aptvēra gandrīz visu Vidzemi un samērā vispusīgi atspoguļo zemnieku stāvokli.

Waltenbuch des Privaten

Postlager Drenge oder Kürzanzeige, zu dem Anzeigen nach ihrem jetzigen Zustand und Anzeigen, nach und zu zahlen, baldigst, nebst dem nach gefaltener Inquie.

von Valentin, Chlora
 an die Buchhalter
 der Kaufmannschaft
 in der Stadt
 und in der Provinz
 der Provinz
 der Provinz

Wunder und Laune
 Napras
 Kirsche Lamm
 Thier Dreyer

1/8			Bücher		
1/2			Malschen		
1/2	1	1	Danda	Jahr 82 82 6 1/2 auf Jahr 1025. auf den	
1/4			Sile		
1/4			Lapper Jonson		
1/4	1/2	1/2	Bergabel	Peter 4 1/3 4 1/3 5 1/4	
1/8	1/8	1/4	1/4	Käuping	Stenrich 2 1/2 2 1/2 1 1/2 1/8 Peter 3 1/2 2 1/2 1 1/2 1/8
1/4	1/4	1/4	1	Transpond	15 1/2 15 1/2 10 1/2 1/8

Liezeres muižas vaku grāmatas fragments.

Pēc 1744. gada revīzijas datiem valsts kamerkolēģijā vēlāk izdarītie revīzijas arklu aplēsumi neapmierināja muižniecību, un Vidzemes muižnieki līdz pat 1783. gadam apstrīdēja minēto aplēsumu pareizību, uzskatīdami tos par pārāk augstiem.

Kopumā novērtējot arklu revīziju datus kā vēstures avotu, atzīnējams, ka Vidzemes arklu revīziju materiāli sniedz masveida informāciju par zemniekiem un muižām. Revīzijas izdarītas pēc vienota principa, tāpēc atsevišķu revīziju datus iespējams savstarpēji salīdzināt un izsekot saimniecības evolūcijas procesam vairākos aspektos.

Tā kā revīzijas fiksēja daudzus datus ar mobilu saturu (cilvēku, lopu skaits), tie vērtējami kā tādi, kas fiksē stāvokli tuvu īstenībai. Visumā revīziju materiāli ir bagātīga bāze pētījumiem par zemniekiem un muižām 18. gs. pirmajā pusē.

No pārējiem šai monogrāfijā izmantotajiem avotiem jāmin muižu dokumentu kolekcija Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā. Tā sāka veidot mūsu gadsimta 60. gados no vairāku citu arhīva fondu materiāliem.³³ Tanī rodamie dažu muižu saimnieciskie aprēķini sniedz pārskatu par muižu saimniecību. Sai sakarā pirmajā vietā minami Mazstraupes un Riebiņu muižu norēķini. Norēķinus piezīmju veidā laikā no 1700. līdz 1732. gadam pašas vajadzībām sastādījusi muižu īpašniece zviedru pulkveža Oto Johana fon Rozena sieva.³⁴ Sos dokumentus kā vēstures avotus sīki apskatījis V. Dorošenko.³⁵ Bez tam saglabājušās arī nolēses par Rīgas lēņu muižām Vidzemē, kas pēc birokrātiskiem uzskaites principiem sniedz materiālu par muižu saimniecībām Salaspilī un Ikšķilē,³⁶ Limbažos,³⁷ Lādē,³⁸ Viļķenē.³⁹

Interesantas ziņas par minēto laika posmu sniedz arī baznīcu grāmatas.⁴⁰ 18. gs. pirmajā pusē nebija vienotu noteikumu par ierakstu veidu un saturu, tāpēc ieraksti baznīcu grāmatās bija atkarīgi no draudžu mācītāju rūpības un vēlēšanās fiksēt pēc iespējas precīzākas ziņas. Lai gan reizēm ieraksti baznīcu grāmatās izdarīti visai nekārtīgi, dažkārt tās ir vienīgais avots, kas sniedz ziņas par zemnieku noslāņošanas saimniekos, kalpos un iebūviešos. Tāpat tikai baznīcu grāmatās gūstamas ziņas par zemnieku noslēgtajām laulībām, sētas saimes sastāvu un bērnu mirstību.

No publicētajiem avotiem jāmin J. Viņgraba sakopotie materiāli par Vidzemes zemnieku tiesisko stāvokli.⁴¹

Vidzemes agrārājam attiecībām 18. gs. pirmajā pusē vēsturnieki pievērsušies atkārtoti. Visvairāk viņus interesēja jautājumi par Baltijas vācu privilēģijām un politisko vēsturi.

Apskatāmajā laika posmā dzimtbūtnieciskā verdzība Latvijā saņiedza savu apogeju. Par to liecina landrāta O. Rozena deklarācija 1739. gadā, kurā zemnieki atklāti pielīdzināti beztiesīgiem vergiem. 1740. gadā landrāta J. Budberga un hoftiesas piesēdētāja J. Srādera sastādītais Vidzemes zemes tiesību kodekss mēģināja Rozena deklarētajiem principiem piešķirt likuma spēku. Kaut arī cara valdība Vidzemes zemes tiesību kodeksu nekad oficiāli neapstiprināja, nav šaubu, ka vācu muižnieki ikdienā vadījās no tur izvīzītajiem principiem. Par to liecina daudzās zemnieku sūdzības un tiesu aktis.

Pirmie, kas asi kritizēja dzimtbūtniecisko verdzību, īpaši Vidzemē, 18. gs. otrajā pusē bija apgaismotāji J. G. Eizens, H. Jannaus,⁴² K. Snells,⁴³ V. Fribe⁴⁴ un G. Merķelis.⁴⁵

Sakarā ar zemnieku brīvlaišanu un vairākām pārvaldes un tiesu reformām Iekškrīevijas guberņās dzīvāka interese par Baltijas provincēm un to vēsturi radās 19. gs. otrajā pusē. Tā pastiprinājās, pieaugot centrālisma politikai Krievijas impērijā. Baltijas vācu vēsturnieku vidū vēstures skaidrojumā uzplauka apoloģētisma virziens, kas centās pamatot Baltijas vācu privilēģiju pastāvēšanu un izcēla vāciešu kā kultūras nesēju nopelnus. Nemēģinot noliegt dzimtbūtnieciskās verdzības pastāvēšanu, šie vēsturnieki tomēr vienlaikus centās reabilitēt vācu bruņniecību un idealizēt tās vēsturisko lomu. Spilgtākie šī virziena pārstāvji bija H. Bruinings un A. Tranzē-Rozeneks. Tiem pieskaitāmi vairāki citi Baltijas vācu autori (piemēram, J. Ekarts, A. Tobīns u. c.), kuru darbos vācu kultūrtrēģerisma misijas izskaistināšana cieši savijas ar muižniecības politikas reabilitāciju.

H. Bruinings mēģināja apgalvot, ka dzimtbūtnieciskās verdzības nodibināšanā vainīgs bijis tikai carisms. Ieviezdams jaunus nodokļus pēc jaunām aplikuma metodēm, tas spiedis bruņniecību aplikēt zemniekus ar jaunām nastām un tādējādi pasliktināt viņu stāvokli.⁴⁶

A. Tranzē-Rozeneka darbā par zemnieku un muižnieku attiecībām 17. un 18. gs. nav izvirzītas kaut cik nozīmīgas problēmas, bez tam arī izvirzītās nav zinātniski pamatotas.⁴⁷

Publicists J. Ekarts sarakstījis vairākus apcerējumus par Vidzemi 18. gs., kuros no Baltijas vāciešu privileģēto aprindu viedokļa apskatīta Vidzemes politiskā un reliģiskā vēsture, vietējo iedzīvotāju dzīves veids, kultūra u. tml. jautājumi.⁴⁸ Apoloģētu skolas pārstāvji vēstures notikumus skaidroja no savām šauri šķiriskām pozīcijām, tāpēc viņu paustie uzskati ņemami vērā tikai Latvijas historiogrāfijas vēstures zināma posma raksturojumam.

Pirmais, kas marksistiski centās parādīt Vidzemes zemnieku stāvokli 18. gs. pirmajā pusē, bija F. Roziņš apcerējumā par latviešu zemnieku.⁴⁹ F. Roziņam bija pieejama tikai attiecīgā laika vēstures literatūra, kurā dominēja apoloģētu skolas pārstāvju darbi un G. Merķeļa darbs par latviešiem. Pats F. Roziņš apzinājās izmantoto avotu nepilnību un norāda uz to sava darba ievadā.

Baltijas vācu apoloģētu uzskatu kritikai pievērsās J. Vīgrabs, uz vēsturisko avotu pamata pierādīdams, ka landrāta Rozena deklarācija nav nekas cits kā tā laika vācu bruņniecības uzskatu izpaušme.⁵⁰

1933. gadā iznāca plašāks L. Adamoviča apcerējums par Vidzemes baznīcu un latviešu zemniekiem.⁵¹ Tanī apskatīta 18. gs. pirmās puses luterāņu baznīcas un brāļu draudžu vēsture. Autora nopelnis ir tas, ka viņš savācis jaunus, vēl nezināmus vēstures datus. Tomēr konfliktu starp dzimtbūšanas ideoloģijas paudēju — luterāņu baznīcu — un latviešu zemnieku viņš neparāda. Tāpat L. Adamovičs nespēja atsegt brāļu draudzes sociālās iezīmes un šķirisko raksturu Latvijā 18. gs. pirmajā pusē.

Nopietnākos pētījumus par 18. gs. Latvijas vēsturi veikuši padomju vēsturnieki. Te vispirms minams akadēmiķis J. Zutis. 1937.

gadā Maskavā iznāca viņa pētījums par carisma politiku Baltijā 18. gs. pirmajā pusē.⁵² Šai darbā pirmoreiz no marksisma-ļeņinisma viedokļa analizētas Krievijas carisma attiecības ar Baltijas bruņniecību un Rīgas pilsētu. Pētījumu papildinot un pilnveidojot, J. Zutis sarakstījis līdz šim plašāko un vispusīgāko monogrāfiju par Baltijas vēsturi 18. gs.⁵³ Tās pamatā dziļas vēstures avotu un literatūras studijas. Monogrāfijas pirmās sešās nodaļās analizēta Krievijas carisma un tā pārvaldes iestāžu nostāja pret Baltijas bruņniecību un tās privilēģijām 18. gs. pirmajā pusē. J. Zutis parāda, ka tā sauktās Baltijas privilēģijas nav nekas vairāk kā Vidzemes baronu kļaušu saimniecības juridiskā un politiskā virsbūve.⁵⁴ Veikli izmantojot pāpriekš starptautisko situāciju, bet vēlāk Krievijas iekšpolitisko stāvokli, Baltijas bruņniecībai izdevās nostiprināt, saglabāt un pat paplašināt savas privilēģijas. Elizabetes Petrovnas valdīšanas laikā dzimtbūšana Vidzemē tuvojās savai kulminācijai, lai gan tieši tolaik Krievijas sabiedrības dzīlēs radās strāvas, kas bija naidīgas Baltijas vāciešu kārtu korporatīvajām privilēģijām.⁵⁵ Uz plašas avotu bāzes risinātas arī tādas problēmas kā dzimtļaužu bēgļu kustība, Baltijas baronu un krievu dzimtkungu interešu kopība un pretrunas. J. Zutis atsedzis arī cara iestāžu politiku, parādījis, ko tā mēģinājusi panākt, izdarot arķu revīzijas Vidzemē un aprēķinot valsts nodokļus, un, saagrāvis Baltijas vāciešu historiogrāfijas kļūdainos un melīgos uzskatus šai jautājumā. J. Zuša monogrāfija joprojām ir fundamentālais darbs par Latvijas vēstures problēmām 18. gadsimtā.

Muižu saimniecību tirdznieciskajiem darījumiem laikā no 16. gs. līdz 18. gs. beigām pievērsies V. Dorošenko.⁵⁶

Vidzemes amatniecības attīstības problēmām apskatāmajā laika posmā pievērsies T. Zeids;⁵⁷ Ā. Zeida apskatījusi ķieģeļu un kaļķu ceplu darbības nozīmi.⁵⁸

Vairāki vēsturnieki pievērsušies 18. gs. pirmās puses vēsturei plašākā reģionā. Nozīmīgākie ir igauņu vēsturnieku pētījumi. H. Ligi iztīrījis igauņu feodālās zemes rentes evolūciju,⁵⁹ mēģinājis noskaidrot Dienvidigaunijas zemnieku skaitu un izvietojumu laikā no 1713. līdz 1816. gadam.⁶⁰ Feodāli dzimtbūtnieciskās ražošanas un feodālās zemes rentes dinamikai Igaunijā 18. gs. pievērsies I. Sildmē,⁶¹ nonākot pie atziņas par ražošanas līmeņa kāpumu apskatītā laikā; tam atbildis arī feodālās zemes rentes kļaušu apjoma pieaugums. Zemnieku bēgļu kustību un ar to saistītās problēmas,⁶² igauņu zemnieku šķiru cīņu Ziemeļu kara gados⁶³ aplūkojusi E. Epika. Igaunijas vēsturei Ziemeļu kara laikā⁶⁴ un demogrāfiskajiem procesiem 17. un 18. gs. Igaunijā savos darbos pievērsies H. Palli.⁶⁵

Zināmu ieskatu par vēsturiskajiem procesiem Baltkrievijas un Lietuvas valsts muižās sniedz D. Pohļēviča darbi⁶⁶ un V. Meļeško pētījumi,⁶⁷ paverot iespēju salīdzināt notiekošos sociālekonomiskos procesus vairākos reģionos.

Diemžēl vēl aizvien nav sīkāku pētījumu par Kurzemes un Latgales zemniekiem un muižām 18. gs. pirmajā pusē. Līdz ar to rodas grūtības attēlot sabiedrības attīstību visā latviešu apdzīvotajā teritorijā kā vienotu procesu.

Demogrāfiskie procesi zemnieku sabiedrībā

Jebkurā saimniecības sistēmā pats nozīmīgākais saimnieciskās dzīves rādītājs ir tiešo ražotāju skaits. Viņu darbs rada priekšnosacījumus sabiedrības eksistencei un turpmākajai attīstībai. Latvijā 18. gs. pirmajā pusē, t. i., pēc Ziemeļu kara, tiešo ražotāju masu veidoja dzimtļaudis — tālaika sabiedrībā viszemākā, beztiesīgākā un nicināmākā iedzīvotāju daļa. Nesaudzīgi ekspluatējot dzimtļaužu masas, tika radītas visas tās bagātības un priekšrocības, kuras nemaskēti un rupji izmantoja Vidzemes privileģētā muižniecība. Ziemeļu kara laikā Vidzemē (1700.—1710. g.) zemnieku skaits strauji saruka, jo zemnieki kara laika grūtības izjuta visskaudrāk. Tos aizvien vairāk ekspluatēja gan muižnieki, gan arī Zviedrijas valdība, pieprasot nemitīgas šķūtis karaspēka transportam, dažādas pārtikas un lopbarības rekvizīcijas u. tml. Zemnieku saimniecības tika izlaupītas un nodedzinātas, paši zemnieki nereti nogalināti vai aizvesti gūstā. Kara postam vēl pievienojās mēra epidēmija. Mēris Vidzemē izplatījās no Kurzemes 1710. gada vasarā. Jau 1710. gada maijā ienāca ziņas par saslimšanas gadījumiem Kurzemē dislocētajās krievu armijas daļās.¹ Pēc cara Pētera rīkojuma bija uzsākta organizēta cīņa pret mēra tālāku izplatīšanos kā krievu armijā, tā arī Kurzemes un Vidzemes iedzīvotāju vidū.² Slimos izolēja, lietoja dažādus dezinfekcijas līdzekļus, ierobežoja un kontrolēja satiksmi pa lielajiem satiksmes ceļiem. Tomēr pārtraukt cilvēku un armijas daļu pārvietošanos kara laika apstākļos nebija iespējams, un drīz vien mēris izplatījās krievu karaspēka vienībās, kas aplenca Rīgu. Stāvoklis aplenktajā Rīgā bija bezgala smags, pārtikas trūcumam pievienojās mēris.³ 14. jūlijā Rīga padevās Krievijas cara armijai. Lai gan kara darbība drīz vien izbeidzās, mēra epidēmija turpinājās Vidzemē visu vasaru un rudenī un pakāpeniski izbeidzās tikai ziemā, pārsviezdamās uz Krievijas iekšējiem rajoniem un Ziemeļeiropu.

Mēra upuru skaits bija milzīgs. Sevišķi daudz upuru tas bija prasījis Rīgā un tās apkārtnē, kā arī draudzēs gar lielajiem satiksmes ceļiem. Nomaļākās vietās mirušo skaits bija mazāks.

Nav iespējams noteikt, kā mainījās zemnieku skaits Ziemeļu kara laikā līdz mēra epidēmijai, jo nav nekādu datu par nogalinātajiem, mirušajiem un gūstā aizvestajiem zemniekiem. Dati, kas saglabāju-

šies par nodarītajiem postījumiem atsevišķu muižu zemnieku saimniecībās, attiecas tikai uz zemnieku mantību — lopiem, labību un dažādiem iedzīves priekšmetiem. Ir ziņas, ka vairākas zemnieku saimniecības kara laikā nodedzinātas atkārtoti. Tā, gulbenieši žēlojās, ka viņu sētas nodedzinātas trīs, bet dažām arī četras reizes.⁴ Tādas pašas ziņas saglabājušās arī par Tirzas, Ēveles, Valmieras novada sētām,⁵ par Smiltenes zemnieku postu.⁶ Protams, zemniekus šādi postījumi izputināja, un iespējams, ka dažs labs no viņiem bija padots bada nāvei. Jādomā, ka vairākas Vidzemes zemnieku sētas bija ne vien izpostītas, bet arī izmirušas vēl līdz mērim. Tomēr nav iespējams noteikt ne šādu sētu, ne arī tajās kādreiz dzīvojošo zemnieku skaitu. Trūcīgas ziņas ir saglabājušās arī par gūstā aizvesto zemnieku skaitu. Ir zināms, piemēram, ka no Alūksnes muižas gūstā aizvesti 406 cilvēki, no Kalnamuižas 113.⁷ Citās draudzēs (Gulbenē) gūstā aizvesto skaits sasniedza tikai 75.⁸ Lai arī kādi būtu zemnieku dzīvā spēka zaudējumi tiešās kara darbības un sirojumu rezultātā, nav šaubu, ka tie tālu atpalika no zaudējumiem, kādus nodarīja mēra epidēmija Vidzemē 1710. gada otrajā pusē. Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā bija saglabājušās atskaites par mēra upuriem Vidzemē, kuras Valsts Ekonomijas pārvaldei bija iesnieguši gan muižnieki, gan mācītāji (*«Inquisitions- und Revisions-Protokoll, 1712»*). Diemžēl pēc Valsts Ekonomijas pārvaldes dokumentāro fondu pārkārtošanas Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā šīs atskaites par Vidzemi pagaidām vēl nav pieejamas. Daļēji šos materiālus apstrādājis J. Bērziņš, savus izskaitļojumus un atziņas publicējot rakstā «Mēra postījumi Vidzemē 1710. gadā».⁹ Autors sniedz izskaitļotus datus par mērī mirušajiem un par dzīvajos palikušajiem Vidzemes zemniekiem. Var pievienoties autora atziņām, ka minēto atskaišu dati nav bijuši precīzi. Tie nav bijuši arī pilnīgi. Par dažām muižām ziņu nemaz nav bijis. No dažām muižām ir ziņas par dzīvajiem, bet nav ziņu par mirušajiem, dažās muižās zemnieku sētas bijušas raksturotas kā vispār neapdzīvotas, un nav zināms, vai tās zaudējušas iedzīvotājus kara gaitā vai arī to iedzīvotāji tik lielā mērā izmira sērgā, ka pāri palikušie pārgāja dzīvot citur.

Jāmin, ka mērī bija miruši arī muižnieki un mācītāji. Bez tam ziņu sniedzēji ne vienmēr bija pietiekami informēti par visiem notikumiem, par zemnieku skaitu sētās pirms un pēc mēra. Atšķirības mācītāju un muižnieku ziņojumos par mirušo skaitu kādā draudzē var izskaidrot arī ar to faktu, ka, muižas teritorijā sākoties mēra epidēmijai, muižnieki, mācītāji un daļa zemnieku nobēga nomaļākās vietās un atgriezās savās agrākajās dzīves vietās tikai 1711. gada beigās un pat vēlāk.

Tomēr pat visai trūcīgās un nepilnīgās ziņas par mēra epidēmiju pārdzīvojušiem zemniekiem saista uzmanību. Ar 1711. gadu sākās lēns un pakāpenisks saimnieciskās dzīves atlabšanas laiks. Tāpēc zemnieku skaitu tūlīt pēc mēra (1712. g.) var uzskatīt par izejas punktu pētījumiem par zemnieku skaita pieaugumu 18. gs. pirmajā

pusē. Mūsu tabulās par zemnieku skaitu 1712. gadā izmantoti J. Bērziņa dati. Atsevišķos gadījumos, lai noteiktu mēri mirušo zemnieku skaitu muižās, par kurām nebija ziņu, izdarīti jauni aprēķini, pamatojoties uz mirušo un dzīvo zemnieku attiecībām kaimiņos esošajās muižās 1712. gadā, lai gan tādā veidā iegūtie skaitļi, protams, ir tikai orientējoši.

Kā rāda 1. tabulas dati, vislielākais mēra upuru skaits bija Rīgas apkārtnes draudzēs — Salaspilī, Ropažos, Ikšķilē, Daugavgrīvā, Dolē, Aizkrauklē un Ādažos dzīvi bija palikuši vidēji 15,7% no agrākajiem zemniekiem. Visvairāk bija cietuši Salaspils draudzes iedzīvotāji. Tur dzīvi bija palikuši tikai ap 4% no pirmsmēra gaļu zemniekiem. Arī tālāk gar Daugavu esošajās draudzēs mēra nodarītie zaudējumi bija milzīgi. Koknesē dzīvi bija palikuši tikai ceturtā daļa zemnieku. Gar Daugavu gāja lielais sauszemes ceļš. Pa to pārvietojās daudz ļaužu un karavīru, veicinot sērgas izplatīšanos un aiznesot to tālāk uz Baltkrieviju un Krievijas iekšējiem rajoniem. Tāpat vairākās draudzēs (Vecsalacas, Umurgas, Turaidas, Suntažu, Straupes, Skultes, Siguldas, Rūjienas, Mālpils, Madlienas, Liepupes, Limbažu, Krimuldas, Alojas, Allažu) nomaļus no lielajiem ceļiem, kurās zemnieki dzīvoja sētu grupās, kas vēl 18. gs. sākumā bija saglabājušas ciema nosaukumu, dzīvi bija palikuši pat mazāk nekā ceturtā daļa zemnieku. Visā Rīgas apriņķī mēri bija pārcietuši vidēji tikai ceturtā daļa zemnieku. No Rīgas apriņķa draudzēm izdalās vienīgi Valmiera, kur dzīvajos bija palikuši vairāk nekā puse (53,5%), un Burtnieki, kur bija palikuši nedaudz mazāk kā puse (46,1%) zemnieku. Mēra nodarītie smagie dzīvā spēka postījumi Rīgas apriņķa draudzēs bija jūtami visu 18. gs. pirmo pusī.

Cēsu apriņķa draudzēs zemnieki mēri nebija tik smagi cietuši, lai gan Cēsu apriņķim cauri vijās vairāki nozīmīgi satiksmes ceļi. Apriņķī bija palikuši dzīvi ap trīs piektdaļas (58,3%) zemnieku. Vismazāk bija cietuši Cēsu apriņķa ziemeļaustrumu draudžu, t. i., Alūksnes, Apes, Gaujienas, Lugažu, Trikātas, Tirzas, vissmagāk — Āraišu, Liezeres un Kalsnavas draudžu zemnieki. Tur bija palikusi vairs tikai apmēram trešā daļa zemnieku. Cauri pēdējām trim draudzēm gan gāja nozīmīgi ceļi, taču draudzes arī pirms mēra tur nebija visai blīvi apdzīvotas. Liekas, sērgas uzliesmojumam šajās draudzēs bijuši īpaši labvēlīgi apstākļi, kas nav zināmi.

Kopumā Cēsu apriņķa zemnieki mēri bija mazāk cietuši nekā Rīgas apriņķa iedzīvotāji. Daļēji tas izskaidrojams ar to, ka 1710. gada nogalē mēra epidēmija sāka iet mazumā. Tāpēc arī draudzes, kas atradās tālāk no Rīgas, Vidzemes ziemeļaustrumu daļā, no epidēmijas, dabiski, cieta mazāk. Sava nozīme bija arī cara Pētera centieniem pasargāt Pēterburgu no mēra un visiem līdzekļiem aizkavēt sērgas izplatīšanos Pēterburgas virzienā.

Tādējādi visā Vidzemes latviešu daļā dzīvi varēja būt palikuši 50 993 zemnieki. No tiem Cēsu apriņķī 32 755 (64,2% no Vidzemes zemnieku kopējā skaita 1712. gadā), bet Rīgas apriņķī tikai 18 238 (35,8%). Pieskaitot dzīvo skaitam mēri mirušo zemnieku skaitu, iznāk, ka Vidzemes latviešu daļā pirms mēra varēja dzīvot ap 125 940

zemnieku (no tiem Rīgas apriņķī ap 69 760 jeb 55,4% no Vidzemes zemnieku kopskaita). Tātad Rīgas apriņķī bija dzīvojis Vidzemes zemnieku vairākums. Pēc H. Bruininga aprēķiniem, visā Vidzemes latviešu daļā 1712. gadā dzīvi bija 50 248, bet mēri miruši — 77 082 cilvēki.¹⁰ Tātad, pēc Bruininga, visā latviešu apdzīvotajā Vidzemē pirms mēra dzīvoja 127 330 zemnieku. H. Bruinings gan pieļauj, ka ne visai precīzais avotu materiāls liedz noteiktāk aplēst kādreizējo zemnieku skaitu pirms mēra epidēmijas. Arī E. Dunsdorfs mēģinājis aplēst aptuveno zemnieku skaitu pirms un pēc mēra epidēmijas. Pēc E. Dunsdorfa, Vidzemē (bez Rīgas) pirms mēra varēja būt dzīvojuši 136 000 cilvēku, ieskaitot arī muižās un sīkās pilsētīnās dzīvojošos, bet pēc mēra — vairs tikai 52 000 cilvēku.¹¹

Starpība starp Bruininga, Dunsdorfa un mūsu datiem izskaidrojama ar to, ka mēs Vidzemes iedzīvotāju skaitā neieskaitījām ne muižās dzīvojošos vāciešus un zemniekus, ne arī sīko Vidzemes pilsētu, kā arī Rīgas patrimoniālā apgabala iedzīvotājus, jo par tiem trūkst jebkādu norādījumu.

Lai izvērtētu 1712. gada revīzijas datus par zemnieku skaitu, kāds bija fiksēts pēc muižnieku ziņojumiem, salīdzināsim tos ar draudžu mācītāju sniegtajiem datiem. Pēc muižnieku ziņām, Raunas, Smiltenes, Palsmanes, Liepkalnes, Kalsnavas un Cesvaines draudzēs dzīvi bija palikuši 8 755 zemnieki, miruši — 8 157. Varbūtējais zemnieku skaits pirms mēra šais draudzēs tātad bijis 16 912. Pēc mācītāju ziņojumiem, šais draudzēs dzīvi bija palikuši 9 492, bet miruši 8 908 zemnieki, un tātad kādreizējais iedzīvotāju skaits šais draudzēs bijis 18 400 cilvēku jeb par 9% lielāks, nekā aplēšams pēc muižnieku ziņojumiem. Attiecinot šādu samazinājumu (9—10%) uz visu Vidzemi, iznāk, ka pirms mēra latviešu apdzīvotajā Vidzemes daļā varēja dzīvot pat no 137 000 līdz 138 000 zemnieku. Protams, šie skaitļi ir visai aptuveni. Igaunņu vēsturnieki pat secina, ka 1712. gada revīzijā zemnieku skaita apzināts samazinājums sasniedzis līdz 50% no reģistrētā skaita.¹² Latviešu apdzīvotajā Vidzemes daļā tik lielas novirzes pieņemt par reālām nav nekāda pamata. Visi minētie dati par zemnieku skaitu uzlūkojami par orientējošiem. Tie tomēr nezaudē savu nozīmīgumu, nosakot zemnieku skaita turpmāko evolūciju. Pamatojoties uz pieņēmumu, ka 1712. gada revīzijas dokumentos zemnieku skaits dots par 9% mazāks nekā faktiskais un ka līdzīgi neprecīzas ziņas dotas arī par mirušajiem, mēs par iespējamo minimālo zemnieku skaitu pirms mēra pieņemām 126 000, par iespējamo maksimumu — 137 200.

Tomēr arī aptuvenie dati parāda tās dziļās izmaiņas Vidzemes lauku iedzīvotāju skaitā, kādas bija radījis mēris. Zīmīgi, ka Rīgas apriņķis, kas pirms mēra bija visvairāk apdzīvots un kurā bija dzīvojuši lielākā daļa Vidzemes zemnieku, bija tik stipri cietis, ka pēc mēra epidēmijas tajā dzīvoja vairs aptuveni tikai viena trešā daļa visu Vidzemes zemnieku.

Pēc mēra zemnieku skaits pakāpeniski pieauga. 1715. gadā Vidzemes draudzēs notika jauna arklu revīzija, kuras nolūks bija noteikt revīzijas arklu skaitu, lai valdība varētu iegūt priekšstatu par Vid-

Vidzemes zemnieki, pļaujot labību. Dibensplānā kāda zemnieku sētas celtnie un bērni, kas uzrauga zidaini. — Brotze J. Chr. Sammlung verschiedener Liefpländischer Monumente, Prospective, Münzen, Wappen etc. Bd. 5, S. 102. (Latvijas PSR ZA Fundamentālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu sektorā. Lai gan J. K. Broce darbojās 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā, uzskatījām par iespējamu izmantot viņa zīmējumus, lai zināmā mērā parādītu Vidzemes lauku dzīvi 18. gs. sākumā, jo dzimtbūšanas apstākļos ēku celtniecības principi, tāpat apģērbs, dažādie darba paņēmieni utt. ilgi saglabājās nemainīgi.)

zemes saimniecisko stāvokli. Revīzija bija jāsāk Ādažos, un pakāpeniski tai bija jāaptver visas Vidzemes draudzēs. Tā kā 1715. gada arklu revīzija notika tikai trīs gadus pēc iepriekšējās, tās dati zināmā mērā var raksturot faktisko stāvokli Vidzemē pēc mēra. Visi Vidzemē dzīvojošie zemnieki bija reģistrējami pa draudzēm pēc piederības pie muižas. Tika ievērots arī zemnieku dalījums darba spējīgajos un darba nespējīgajos vīriešos un sievietēs. Bērni netika šķiroti pēc dzimuma. Atsevišķi izdalīti arī ienācēji no citiem novadiem — tā dēvētie svešie zemnieki. Reģistrējami bija arī visi pēc 1712. gada mirušie un arī tie zemnieki, kas bija aizprecējušies vai arī aizbēguši uz citiem novadiem. Ne visās draudzēs revīzijas komisija ievēroja šīs prasības. Tātad ir pamats domāt, ka, reģistrējot svešos zemniekus, ne ikreiz bija uzdoti visi muižas novadā iebēgušie bēgļi, lai tie nebūtu jāizdod atpakaļ viņu agrākajiem dzimtkungiem.

Triju gadu laikā Rīgas apriņķī zemnieku dabiskais pieaugums sastādīja 35,3%. Pieskaitot arī «svešos», t. i., ņemot vērā arī mehānisko pieaugumu, zemnieku skaits 1715. gadā salīdzinājumā ar 1712. gadu bija pieaudzis par 48,3%. Lielās atšķirības zemnieku skaitā pamatoti izvirza jautājumu, kā šādā īsā laikā tik strauji varēja pieaugt zemnieku skaits. Liekas, ka cēlonis šādām datu atšķirībām meklējams datu fiksācijas metodēs. 1712. gada revīzijas laikā, kad tika ievāktas ziņas par mēri mirušajiem, Vidzemē nebija daudz mācītāju un muižnieku, kas kaut cik precīzi zināja zemnieku skaitu,

varēja uzrādīt vaku grāmatas u. tml. Bez tam bailēs no nesenā mēra ziņu ievācēji droši vien būs vairājušies no pārāk tuviem un tiešiem kontaktiem ar zemniekiem un tādējādi nespēja gūt skaidrāku ainu par zemnieku skaitu. Savukārt zemnieki, sekojot mūžsenajai apspiesto kārtu psiholoģijai, savu stāvokli centās parādīt grūtāku un tāpēc apzināti minēja lielākus zaudējumus. Protams, tie ir zināmā mēra tikai pieņēmumi, bet skaidrs ir, ka Rīgas apriņķa zemnieku reģistrācija 1712. gadā bija ļoti neprecīza un dzīvo zemnieku skaits tātad tur varēja būt ievērojami lielāks.

Līdzīga aina laikā no 1712. līdz 1715. gadam vērojama arī Cēsu apriņķī.

Cēsu apriņķī no 1712. līdz 1715. gadam zemnieku dabiskais pieaugums sastādīja 25,6%. Kopā ar mehānisko pieaugumu zemnieku skaits triju gadu laikā bija pieaudzis par 30,6%. Dažās draudzēs pieaugums bija sevišķi liels. Tā, Gulbenē zemnieku skaits bija vairāk nekā divkārtšojies. Liels pieaugums bija arī Liezerē un Dzērbenē. Tas vedina domāt, ka zemnieku skaits šajās draudzēs 1712. gadā bija lielāks, nekā uzrādīts revīzijas aktis.

Triju gadu laikā Vidzemes latviešu daļā zemnieku skaits dabiskā pieauguma ceļā bija pieaudzis par 28,9%; ņemot vērā arī mehānisko pieaugumu, — par 36,9% jeb par 18 855 cilvēkiem. Tas nozīmē, ka gada laikā visā Vidzemē zemnieku skaits palielinājies vidēji par 6220 cilvēkiem. Kā liecina turpmāko arklu revīziju dati, zemnieku skaits pieauga daudz gausāk, un tas vēlreiz pierāda, ka 1712. gadā fiksētais zemnieku skaits jāuzskata par samazinātu.

Zemnieku kopskaits 1715. gadā sastādīja 55,4% no minimālā (126 000) un 50,9% no maksimālā (137 200) iedzīvotāju skaita pirms mēra. Dzimtūtnieciskajā sabiedrībā, kura pārdzīvoja smagas saimnieciskas grūtības, tas bija samērā augsts rādītājs.

1723. gada beigās sākās jauna arklu revīzija, kas ieilga līdz 1725. gadam. Revīzijas laikā no jauna uzskaitīja visus muižās un draudzēs dzīvojošos zemniekus. Atšķirībā no iepriekšējās, 1715. gada revīzijas atsevišķi tika uzskaitīti arī zēni un meitenes. Šīs revīzijas gaitā tātad tika fiksēts zemnieku skaita pieaugums deviņu gadu laikā.

Rīgas apriņķī zemnieku skaits šais gados bija pieaudzis par 14 969 cilvēkiem jeb 55,3%. Vidēji gadā zemnieku skaita pieaugums sasniedza 5,0%. Tātad pieaugums bija pietiekami augsts. To noteica acīmredzot labvēlīga demogrāfiskā situācija. Zemnieku skaits bija pieaudzis visās draudzēs, taču gandrīz vai katrā draudzē atšķirīgi (skat. 1. tab.). Prāvs pieaugums bija tieši tajās draudzēs, kur savā laikā bija reģistrēts visvairāk mēra epidēmijas upuru, t. i., Suntažos, Dolē, Salaspilī, Ikšķilē, Lielvārdē, Ropažos, Turaidā, Umurgā, Straupē, Madlienā un Allažos. Draudzēs, kas atradās Rīgas tuvumā pie satiksmes ceļiem un kur bija pietiekami daudz neapstrādātas lauksaimnieciski derīgas zemes, kā Dolē, Ikšķilē, Lielvārdē, Ropažos un Salaspilī, ieplūda zemnieki no citiem novadiem. Visniecīgākais zemnieku skaita pieaugums, kas arī turpmākajos gados neparāda tendenci strauji augt, vērojams Limbažos. Daļēji zemais skaita pieau-

Vidzemes zemnieku ģimene ceļā. — Brotze J. Chr. Monumente . . . ,
Bd. 5, S. 41.

gums tur izskaidrojams ar to, ka Limbažu draudzē iedzīvotāju skaits jau iepriekšējā laika posmā bija stipri pieaudzis un 1724. gadā draudzē nebija radušies kādi sevišķi labvēlīgi faktori, kas veicinātu bēgļu pieplūdumu ne visai auglīgajā novadā. Vislielākais zemnieku skaita pieaugums vērojams Skultes draudzē. 1715. gada revīzijas dati rādīja, ka draudzes trīs muižās zemnieku skaits joprojām turpina samazināties, pie kam nav norādīts, ka zemnieki būtu izceļojuši vai arī izmiruši. Pilnīgi iespējams, ka zemnieku skaits apzināti bija uzdots mazāks par faktisko, tāpēc arī vēlāk, 1724. gada arklu revīzijā, tas uzrāda tik strauju pieaugumu.

Draudze	Iespējama skaitis pirms mēra	1712. g.		1715. g.		1724. g.	
		skaitis	%, sali- dzinot ar iespē- jamo skaitu pirms mēra	skaitis	%, sali- dzinot ar 1712. g.	skaitis	%, sali- dzinot ar 1715. g.
Aizkraukle	1383	221	15,9	301	136,2	582	193,4
Allaži	956	244	25,5	287	117,6	690	240,4
Aloja	1695	326	19,3	539	165,3	705	130,8
Ādaži	1681	383	22,8	636	166,0	1133	178,1
Burtnieki	4006	1849	46,1	2778	150,2	3640	124,6
Daugavgrīva	1250	231	18,5	416	180,8	703	169,0
Dikļi	1667	305	18,2	568	186,2	725	127,6
Dole	1414	209	14,8	428	204,8	973	227,3
Ikšķile	1567	236	15,0	451	191,1	1067	236,6
Koknese	2459	627	25,5	776	123,8	1239	159,6
Krimulda	2569	799	31,1	974	121,9	1456	149,4
Lielvārde	1486	470	31,6	590	125,5	1260	213,5
Liepupe	1961	478	24,4	700	146,4	897	128,2
Limbaži	3881	911	23,4	1366	150,0	1473	107,8
Madliena	2860	577	20,2	784	136,9	1363	173,9
Matiši	1746	560	32,0	850	151,8	1112	130,8
Mazsalaca	3230	1220	37,8	1554	127,4	2399	154,4
Mālpils	1867	377	20,2	594	157,6	930	156,5
Nītaure	2205	445	20,2	861	193,5	1129	131,1
Ropaži	1534	205	13,4	330	160,9	801	242,7
Rubene	1184	188	15,8	317	168,8	650	205,0
Rūjiena	4775	1677	35,1	2447	145,9	3624	148,1
Salaspils	807	32	3,9	223	696,9	629	182,0
Sigulda	2212	559	25,3	707	126,5	1100	155,6
Skulte	474	128	27,0	111	86,7	419	377,4
Straupe	3762	794	21,1	1160	146,1	2024	174,5
Suntaži	2644	298	11,3	529	177,5	1142	215,9
Turaida	2513	577	26,9	950	164,6	1669	176,0
Umurga	2498	395	15,8	761	192,6	1324	174,0
Valmiera	4322	2313	53,5	711	158,0	923	129,8
Vecsalaca	2232	450	20,1	2990	129,2	3925	131,0
Zaube	921	154	16,7	368	239,0	500	135,9
Kopā:	69 761	18 238		27 057		42 026	

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 21.—790. lp.; 16. l., 315.—432. lp.; 18. l., 3.—272., 321.—24. l., 24.—307. lp.; 25. l., 4.—336., 443.—971. lp.; 26. l., 3.—352., 413.—786. lp.; 27. l., 446.—d. 167. l., 21.—821.; d. 168. l., 1.—859.; d. 169. l., 211.—382.; d. 176. l., 2.—828.; d. 177. l., 1.—523.

Tomēr kopumā 1724. gadā zemnieku skaits Rīgas apriņķī bija sasniedzis tikai ap 60% no varbūtējā zemnieku skaita šajā apriņķī pirms mēra.

Cēsu apriņķī laikā no 1715. līdz 1724. gadam vislielākais iedzīvotāju skaita pieaugums konstatējams blīvāk apdzīvotās apriņķa draudzēs — Jaunpiebalgā, Gulbenē, Kalsnavā, Cēsis un Ergļos, galvenokārt augstā dabiskā pieauguma dēļ. Tā, Jaunpiebalgas draudzē bērnu

1. tabula

zemnieku skaits*

1731. g.		1744. g.	
skaits	%, salīdzinot ar 1724. g.	skaits	%, salīdzinot ar 1731. g.
704	133,3	954	135,5
779	112,9	825	105,9
800	113,5	1140	142,5
1232	108,7	1409	114,4
3811	110,1	4211	110,5
1011	139,4	1167	117,7
1153	118,5	1128	111,6
1408	132,0	1331	115,4
992	141,1	1597	113,4
1445	116,6	1833	126,8
1886	129,5	2325	123,3
1189	94,4	2192	184,3
1052	117,3	1112	105,7
1635	111,0	1927	117,9
1528	112,1	1782	116,6
1233	110,9	1382	112,1
2617	109,1	3297	126,0
1085	116,7	1250	115,2
1185	105,0	1348	113,7
920	114,9	1016	110,4
763	117,4	1001	131,2
4039	111,5	4731	117,1
668	106,2	832	124,5
1222	110,1	1380	112,9
416	99,3	710	170,7
2343	115,8	3060	130,7
1482	129,8	1787	120,6
1972	118,2	2223	112,7
1301	98,3	1729	132,0
4213	107,3	4820	114,4
935	101,3	921	98,5
583	116,6	544	93,3
47 602		56 964	

625. lp.; 19. l., 308.—436. lp.; 20. l., 226.—505. lp.; 590. lp.; 28. l., 243.—581. lp.; ЦГАДА, ф. 274, он. 1, 568—699; л. 183, л. 15—797; л. 184, л. 2—834.

12 826 cilvēkiem, t. i., pieaugums sastādīja 30% no zemnieku skaita 1715. gadā. Vidējais pieaugums gadā — 3,0% — bija tuvs mūsdienas sabiedrības iedzīvotāju pieaugumam. Tas bija zemāks nekā Rīgas apriņķī. Tomēr jau 1724. gadā Cēsu apriņķa zemnieku skaits sasniedza 99% no pirmsmēra zemnieku skaita. Pārsniegts šis līmenis bija Alūksnes, Apes, Dzērbenes, Eveles, Gaujienas, Gulbenes, Jaunpiebalgas, Lugažu, Palsmanes un Trikātas draudzēs.

skaits šai periodā pieauga par 463, t. i., par 121,5%, Gulbenē pieauga par 453 (80,2%),¹³ Kalsnavā par 446 (96,3%),¹⁴ Cēsis par 570 (82,6%)¹⁵ un Ērgļos par 377 (83,0%)¹⁶ bērniem. Pieaudzis bija arī bērnu īpatsvars — Cēsis no 36,2% 1715. gadā uz 44,5% 1724. gadā, Ērgļos attiecīgi 34,6% un 43,4%, Gulbenē — 33,7% un 38,4%, Jaunpiebalgā — 27,6% un 37,8%, Kalsnavā — 33,8% un 43,6%. Turpretī draudzēs, kur bija niecīgākais kopējais zemnieku skaita pieaugums, arī bērnu dzimstība bija zemāka. Piemēram, Apē bērnu pieaugums sastādīja tikai 23,6%,¹⁷ Ērgemē — 6,1%,¹⁸ Liepkalnē — 31,6%,¹⁹ Vestienā — 7,8%,²⁰ bet Tīrzā bija pat samazinājies par 14,1%.²¹ Arī bērnu īpatsvars bija samazinājies, piemēram, Apē no 45,0% uz 32,8%, Ērgemē no 37,0% uz 30,6%, Liepkalnē no 51,2% uz 32,8%, Vestienā bērnu īpatsvars nebija mainījies, bet Tīrzā bija pat pieaudzis, turklāt Tīrzā bērnu skaits pieauga vienlaikus ar veco cilvēku skaita pieaugumu.

Deviņu gadu laikā visā Cēsu apriņķī zemnieku skaits bija pieaudzis par

Draudze	Iespējamais skaits pirms mēra	1712. g.		1715. g.		1724. g.	
		skaits	%, salīdzinot ar iespējamā skaitu pirms mēra	skaits	%, salīdzinot ar 1712. g.	skaits	%, salīdzinot ar 1715. g.
Alūksne	4787	2206	81,8	3082	139,7	4255	138,0
Ape		1703		2036	119,6	2261	111,0
Āraiši	1338	411	30,7	516	125,5	720	139,5
Bērzaune	2808	1323	47,1	1976	149,4	2387	120,8
Cesvaine	4734	2906	61,4	3365	115,8	3921	116,5
Cēsis	4000	1580	55,8	1905	120,6	2883	148,7
Dzērbene	1057	570	53,9	866	151,9	1235	142,6
Ergļi	2551	1174	46,0	1313	111,8	1914	145,8
Ergeme	1718	1125	65,5	1456	129,4	1658	113,9
Evele	978	754	77,1	1177	156,1	1656	140,7
Gaujiena	1214	948	78,0	1376	145,3	1676	121,8
Gulbene	1125	809	71,9	1775	219,3	2651	158,3
Jaunpiebalga	1410	1050	74,5	1382	131,6	2231	161,4
Kalsnava	2447	933	38,1	1368	146,6	2087	157,0
Lazdona	1372	872	63,6	980	112,4	1251	127,6
Liepkalne	663	336	50,7	496	147,6	588	118,5
Liezere	2076	664	32,0	1055	158,8	1528	144,8
Lugaži	1145	889	77,6	1275	143,4	1633	128,1
Ļaudona	2239	1385	58,0	1613	116,4	2140	132,7
Palsmane	849	601	69,8	821	136,6	1094	133,2
Rauna	4711	2102	44,6	2556	121,6	3249	127,1
Skujene	1486	767	51,5	1104	143,7	1456	131,8
Smiltene	3508	1877	53,5	2095	111,6	2526	120,6
Tirza	1564	1347	86,1	1723	127,9	1554	90,2
Trikāta	2971	2433	81,9	3087	126,9	3779	122,4
Vēpiebalga	2720	1552	57,0	1882	121,3	2691	143,0
Vēstiena	715	438	61,2	611	139,5	653	106,9
Kopā:	56 179	32 755		42 791		55 627	

* ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167, л. 825—867; д. 168, л. 860—1096; д. 169, л. 3—208, 389—992; д. 188, л. 2—874; д. 209, л. 2—864; ЛСВВА, 7348. ф., 1. апр., 16. л., 21.—305., 437.—671. лп.; 726. лп.; 19. л., 2.—298., 442.—694. лп.; 20 л., 2.—221., 507.—607. лп.; 26. л., 356.—394., 787.—239. лп.

** 1744. g. ziņu nav par Cēsu draudzes Dukuru muižu, Kalsnavas draudzes Sausnejas un 828 zemnieki, kas pieskaitīti arī 1744. g. zemnieku skaitam; Lugažu zemnieku skaitā nav

Turpmāko sešu gadu laikā, t. i., līdz nākošajai revīzijai, zemnieku skaits Rīgas apriņķī bija pieaudzis tikai par 5576. Salīdzinājumā ar zemnieku skaitu 1724. gadā pieaugums 1731. gadā sastādīja vairs tikai 13,3% vai vidēji gadā 2,1%. Trijās draudzēs — Lielvārdē, Umurgā un Skultē — pat vērojama zemnieku skaita samazināšanās tendence. Lielvārdes draudzē iedzīvotāju skaita samazināšanās izskaidrojama ar Rembates muižas zemnieku kļūdainu uzskaiti arklu revīzijas protokolā, kurā fiksēta tikai daļa muižas iedzīvotāju. Umurgā šajos gados (1724.—1731.) bērnu skaits bija samazinājies par

2. tabula

zemnieku skaits*

1731. g.		1744. g.	
skaits	%, salīdzinot ar 1724. g.	skaits	%, salīdzinot ar 1731. g.
4513	106,0	4996	110,7
2990	132,2	2609	87,3
797	110,7	970	121,7
2512	105,2	2424	96,5
4402	112,3	4376	99,4
3041	107,3	3636**	119,5
1439	116,5	1746	121,3
1840	96,1	1748	95,0
2140	129,1	2119	99,0
1820	109,9	1825	100,3
2025	120,8	2457	121,3
3260	122,9	3003	92,1
2401	107,6	2393	99,7
2092	100,2	2756**	131,7
1357	108,5	1195	88,1
527	89,6	530	100,6
1664	108,9	1539	92,5
1535	94,0	1315**	85,7
2255	105,4	2504	111,0
1271	116,2	1525	120,1
3659	112,6	4046	110,6
1722	118,3	1553	90,2
2761	109,3	2922	105,8
2052	132,0	2366	115,3
4215	111,5	4061	96,3
2705	100,5	3273	121,0
850	130,1	994	116,9
61 845		64 881	

д. 177, л. 330—363, 704—801; д. 180, л. 1—776; 17. л. 2.—225., 480.—755. лп.; 18. л. 277.—317., 629.—890. лп.; 27. л. 2.—430., 598.—897. лп.; 28. л. 2.—

Одзiенас земнiекiем; 1731. г. љаис виетъс dzivoja iekļauti Valkas macitâjmuizъs земнiеki.

daudz lēnāk kā Rīgas apriņķī, t. i., par 11,2% (vidēji gadā par 1,8%) jeb par 6218 cilvēkiem. Apriņķī bija vairākas draudzes, kurās zemnieku pieaugums bija nozīmīgāks. Tā, zemnieku skaits ievērojami bija pieaudzis Apē, arī Tīrzē, Vestienā, Ērgemē, turpretī periodā no 1715. līdz 1724. gadam iedzīvotāju skaita pieaugums tur bija bijis niecīgs. Savukārt tajās Cēsu apriņķa draudzēs, kurās laikā no 1715. līdz 1724. gadam bija vērojams zemnieku skaita lielākais pieaugums, pēc 1724. gada vērojama iedzīvotāju skaita pieauguma tempu samazināšanās. Tā tas bija Ērgļu draudzē, kur iedzīvotāju skaits vidēji gadā kopš

8,0%, Vecsalacā — par 7,6%,²² Nitaurē — par 6,0%.²³ Zemā dabiskā pieauguma dēļ niecīgs pieaugums bija arī Burtnieku, Siguldas, Matīšu, Mazsalacas un Valmieras draudzēs. Burtniekos un Mazsalacā šajā laika posmā bērnu skaits pieauga attiecīgi tikai par 4,4 un 4,1%.²⁴ Vienīgi Valmierā bērnu skaita pieaugums bija mazliet lielāks un sasniedza 10,94%.²⁵ Visur tur, kur dabiskais pieaugums bija niecīgs, zemnieku skaits tikpat kā nepieauga. Pat tādās draudzēs kā Salaspili un Ādažos, kur laikā no 1715. līdz 1724. gadam strauji bija pieaudzis iedzīvotāju skaits, pieaugums pēc 1724. gada ir niecīgs. Ievērojami zemnieku skaits bija pieaudzis tikai Dikļos. Tomēr nevienā no Rīgas apriņķa draudzēm vēl nebija sasniegts zemnieku skaits, kāds tas bija pirms mēra. Visā Rīgas apriņķī zemnieku skaits sastādīja tikai 68,2% no minimālā zemnieku kopskaita apriņķī pirmsmēra gados.

Cēsu apriņķa draudzēs kopējais zemnieku skaits laikā no 1724. gada līdz 1731. gadam pieauga ne-

1724. gada bija samazinājies par 0,6%. Liepkalnē tas bija samazinājies pat par 1,8%. Vecpiebalgā zemnieku skaita pieaugums sastādīja tikai 0,1% gadā, bet Kalsnavā tas bija tik niecīgs, ka faktiski līdzinājās nullei.

Piecpadsmit Cēsu apriņķa draudzēs šais gados zemnieku skaits pieauga tiktāl, ka pārsniedza to skaitu, kāds bija pirms mēra. Pie šādām draudzēm jāpieskaita Apes, Dzērbenes, Tirzas, Eveses, Ērģemes, Gaujienas, Gulbenes, Jaunpiebalgas, Lugažu, Palsmanes, Skujenes, Trikātas, Alūksnes, Ļaudonas un Vestienas draudzes. Kaut arī Cēsu apriņķa vairākās draudzēs iedzīvotāju pieaugums atsevišķos posmos starp arklu revīzijām uzrāda gan straujākus kāpumus, gan kritumus, tomēr Cēsu apriņķa kopējā iedzīvotāju pieauguma līkne kāpa augšupejošā virzienā. Jau 1731. gadā Cēsu apriņķī par 10% bija pārsniegts zemnieku skaits, kāds tur bijis pirms mēra. Tāpēc var teikt, ka saimnieciskās atjaunošanās procesam šajā apriņķī bijuši labvēlīgāki priekšnoteikumi nekā Rīgas apriņķī. Tomēr visā Vidzemes latviešu daļā zemnieku skaits 1731. gadā joprojām nebija sasniedzis pirmsmēra gadu zemnieku skaitu. 1731. gadā Vidzemē dzīvoja 109 447 cilvēki, t. i., tikai 87% no pirmsmēra iedzīvotājiem.

1744. gadā tika veikta jauna arklu revīzija un uzskaitīti zemnieki. Šīs revīzijas dati atsedz vispārējo zemnieku skaita evolūciju 18. gs. 30. gadu beigās. 1744. gada arklu revīzijā uzskaitīja zemniekus visās draudzēs, tāpēc tās datus pilnā mērā var uzskatīt par datiem, kas varētu būt raksturīgi visai Vidzemei.

Trīspadsmit gadu ilgā periodā, t. i., no 1731. līdz 1744. gadam, Rīgas apriņķī zemnieku skaits bija pieaudzis par 9362 cilvēkiem jeb par 19,7%. Pieaugums gadā sastādīja 1,5% no zemnieku skaita. Taču zemnieku kopskaits apriņķī bija sasniedzis tikai 81% no pirmsmēra zemnieku skaita. Ievērojot milzīgos zaudējumus, kādus Rīgas apriņķī zemnieku skaitliskajam sastāvam bija nodarījis mēris, šāds zemnieku skaita pieaugums 18. gs. pirmajā pusē uzskatāms par nozīmīgu. Rīgas apriņķī trīsdesmit gadu laikā (no 1715. līdz 1744. g.) zemnieku skaits bija vairāk nekā divkārtšojies. Draudzēs gar Daugavu un Rīgas apkārtnē iedzīvotāju pieaugums bija straujāks nekā citās Rīgas apriņķa draudzēs. Nozīmīgs pieaugums 30. gados vērojams Aizkrauklē, Lielvārdē, Koknesē, Salaspilī. Lielvārdes draudzēs iedzīvotāju straujais pieaugums izskaidrojams ar apzināti samazinātu zemnieku skaita fiksēšanu šajā draudzē 1731. gada arklu revīzijas laikā. No Rīgas tuvumā esošajām draudzēm nenozīmīga zemnieku skaita samazināšanās vērojama tikai Allažos. Raksturīgi, ka 30. gados zemnieku skaits stipri pieauga tādās draudzēs, kur 20. gados pieaugums bija nenozīmīgs, kā Alojā, Limbažos, Matišos, Straupē, Umurgā. Tāpat kā 20. gados, iedzīvotāju skaits ievērojami pieauga Skultes draudzē. Ja nelielajās draudzēs 20. un 30. gados samazinājās apdzīvoto sētu skaits, tad zemnieku skaita pieaugumā tūdaļ vērojami negatīvi rādītāji. Tā, Zaubes draudzē zemnieku apdzīvoto sētu skaits 30. gados bija sarucis par sešām vienībām — sētu zemnieki bija aizbēguši vai arī izmiruši. Rezultātā šai draudzē zemnieku skaits bija samazinājies par 70 cilvēkiem.

Zemnieku skaita pieauguma tempi 30. gadu beigās un 40. gadu sākumā it kā palēninās: šī tendence izskaidrojama ne vien ar bioloģiskām un demogrāfiskām īpatnībām, bet arī ar 1741. un 1742. gada neražu un tai sekojošo badu, kad izmira daļa trūcīgo un fiziski vārgāko zemnieku, galvenokārt bērni. Negatīvi zemnieku skaita pieaugumu ietekmēja arī Baltijas muižniecības dzimtbūtnieciskās reakcijas pastiprināšanās. Annas Joanovnas valdīšanas laikā, kad Baltijas vāciešiem ar Kurzemes hercogu Ernstu Johanu Bironu priekšgalā Pēterburgas galmā bija liela ietekme, Baltijas muižnieki izvērsa ļoti aktīvu darbību dzimtajaužu kustības brīvības tālākai ierobežošanai. Rezultātā tika ierobežots bēgļu pieplūdums no Igaunijas un Kurzemes.

Zemnieku skaita pieaugums Cēsu apriņķī laikā no 1731. līdz 1744. gadam bija nenozīmīgs un gausāks nekā Rīgas apriņķī. Visā Cēsu apriņķī zemnieku skaits šai laikā bija pieaudzis tikai par 3036 cilvēkiem jeb par 4,9%. Tātad gada laikā zemnieku skaits pieauga tikai par 0,4%. Dažās draudzēs (skat. 2. tab.) zemnieku skaits bija pat samazinājies. Visvairāk bija sarucis iedzīvotāju skaits Ziemeļvidzemē: Apes draudzē par 381, Gulbenē par 257, Skujenē par 169, Trikātā par 154 cilvēkiem. Tomēr 13 gadu ilgā laika posmā šāda iedzīvotāju skaita samazināšanās nav nozīmīga. Lai rastos šāda aina, pietika, ja atsevišķās muižās neapdzīvotas no jauna paliktu tikai dažas sētas. Iespējams arī, ka 1741./42. gada neražas sekas minētajās draudzēs bija jūtamas vairāk nekā citur. Galvenais cēlonis tomēr meklējams demogrāfiskajos procesos, kas arī noteica zemnieku skaita sarukšanu, kā arī gauso pieaugumu (piemēram, Cēsaines, Eves, Liepkalnes, Smiltenes draudzēs). Jau 1731. gada arklū revīzijā fiksēts, ka Lazdonas, Bērzaunes, Liezeres, Ērgļu, Skujenes, Jaunpiebalgas, Trikātas, Gulbenes un Ērgemes draudzēs vecie iedzīvotāji (vecāki par 60 gadiem) sastādīja 8,0% (1600 cilvēki), bērni — 36,0% (7671), bet darba spējīgie cilvēki (vecumā no 15 līdz 60 gadiem) — 56% (11 780) no zemnieku skaita šajās draudzēs.²⁶ Jāievēro, ka arī darba spējīgo zemnieku vidū bija cilvēki, kuri vairs nespēja radīt bērnus. Tātad šajās draudzēs vērojama neliela zemnieku sabiedrības novecošanās tendence. Arī turpmākajos gados šajās draudzēs pieauga veco zemnieku īpatsvars. 1744. gadā vecie cilvēki sastādīja 11% (2170 cilvēku) no visiem šo draudžu zemniekiem. Samazinājies bija bērnu skaits. 1744. gadā draudzēs bija vairs tikai 6488 bērni (33,6%). Darba spējīgo zemnieku skaits bija samazinājies par 1151.²⁷ Tātad šajā laikā dabiskais pieaugums samazinājies un izpalicis mehānisks pieaugums.

18. gs. 40. gados it kā noslēdzās saimnieciskās dzīves atjaunošanās process. Paejot vairāk nekā 30 gadiem pēc mēra, Vidzemes latviešu daļa bija 121 845 zemnieki. 1744. gadā, salīdzinot ar 1712. gadu, zemnieku skaits tātad bija pieaudzis par 138,9%, bet, salīdzinot ar 1715. gadu (kad dati par zemnieku skaitu bija precīzāki nekā 1712. gadā), zemnieku skaits bija pieaudzis tikai par 74,4%. Vidējais pieaugums gadā tātad sastādīja ap 2,0%. Kopumā joprojām nebija sasniegts pirmmēra iedzīvotāju skaits. Tikai 1744. gadā zemnieku skaits

tuvojās pirmsmēra minimālajam skaitam (96,7%). Tātad īsajā laika posmā no 1712. līdz 1744. gadam lauku iedzīvotāju skaits bija pieaudzis tādā mērā, ka gadsimta vidū Vidzemē pilnos apmēros un visā daudzveidībā varēja veidoties dzimtbūtnieciskās ražošanas sistēmas saimnieciskā dzīve.

Jautājumu par zemnieku dabisko un mehānisko pieaugumu Vidzemē apskatītajā laika posmā diemžēl var risināt visai nepārliciecināši. Avotu dati par zemnieku pieaugumu nav pilnīgi ne laika, ne arī teritorijas ziņā. Pilnīgākie dati rodami baznīcas grāmatās. Tanīs fiksēti attiecīgajā draudzē ik gadus kristītie zemnieku bērni, kā arī nomirušie zemnieki. 18. gs. pirmajā pusē dabisko pieaugumu pēc baznīcas grāmatām arī var noteikt tikai nedaudzās draudzēs. Pie tādām pie-skaitāmas Ergemes,²⁸ Dikļu,²⁹ Ikšķiles un Salaspils,³⁰ Aizkraukles³¹ un Lugažu³² draudzes. Dati par mehānisko pieaugumu, diemžēl stipri nepilnīgi, gūstami arī 1715. un 1724. gada Vidzemes arklū revīziju materiālos.

Formāli dzimtbūtniecība, kas ar ārpusekonomiskajiem spaidiem «piestiprināja» dzimtcilvēku pie muižas novada, laupot tam pārvietošanās iespējas, reizē ar to kavēja arī mehānisko pieaugumu. Taču dzīves īstenība bija pilnīgi citāda. Jau 17. gs. beigās — no 1695. līdz 1697. gadam — lielā bada laikā notika plaša Vidzemes zemnieku pārvietošanās kustība, aptverot galvenokārt bada visvairāk piemeklētās draudzes. Uz pilsētām un novadiem, kur bija vieglāk pieejama pārtika, plūda trūcīgākie lauku iedzīvotāji — galvenokārt kalpi, piemītņi, iebūvieši un nabadzīgie saimnieki. Ziemeļu karš, izpostot zemnieku saimniecības armiju pārvietošanās rajonos vai arī lielu satiksmes ceļu tuvumā, savukārt spieda zemniekus doties uz nomaļākiem novadiem, kur tie domājās justies drošībā no karavīru un sirotāju vardarbības un laupīšanas. Un tā 17. gs. beigās sākusies zemnieku pārvietošanās kustība turpinājās kara gados. Vēršoties plašumā mērim, zemnieki, bēgot no sērgas apdraudētajām vietām, devās uz citiem novadiem, izplatot slimību arī tur. Lai gan pastāvēja aizliegums pāriet uz dzīvi citur un gar ceļiem novietoja karavīru posteņus bēgļu aizturēšanai, zemnieku pārceļošanu pilnīgi neizdevās ierobežot. Tā turpinājās arī vēl tad, kad mēris bija beidzies un daļa no zemniekiem steidzās atpakaļ uz agrākajām dzīves vietām, bet daļa aizklīda tālāk. Citos novados zemnieki nonāca arī apprecoties. Bez tam trūcīgie zemnieki bieži vien mēdza atdot bērnus audzināšanai pārnovadā dzīvojošiem radniekiem vai paziņām.

18. gs. sākumā plašāku vērienu nekā jebkad agrāk bija ieguvusi dzimtbūtniecībai raksturīgā zemnieku bēgšana. 18. gs. otrajā gadu desmitā, atsākoties saimnieciskās dzīves atjaunošanās periodam, Vidzemē gandrīz vai katrā muižas novadā dzimtlaužu sastāvā bija notikušas ievērojamas pārmaiņas. Ar šīm pārmaiņām muižniecībai bija jārēķinās. Muižās trūkstot kļaušniekiem, muižnieki centās noklusēt to, ka viņu muižu novados ieradušies un uzturas bēgļi, bet uzdeva tos par muižas dzimtlaušiem. Dažkārt muižnieki atklāti pretojās bēgļu tvarstītājiem, neizdeva bēgļus un pat neievēroja tiesas lēmumus, ka bēgļi izdodami.

Tādos apstākļos, protams, jautājums par zemnieku bēgšanu un bēgļu izdošanu īpaši saasinājās. Vidzemes muižniecība neatrada labāku līdzekli savu kopējo interešu aizstāvēšanai kā krasi nostāties zemnieku bēgļu kustības likvidētāju un apspiedēju pusē. Apkopojot dokumentus par Vidzemes zemnieku tiesisko stāvokli 18. gs. pirmajā pusē, īpašu uzmanību avotiem par zemnieku bēgšanu veltījis J. Vigrabs.³³

Jau sākot ar 1711. gadu, tātad tūlīt pēc mēra epidēmijas, Vidzemes bruņniecība uzsāka cīņu par kādreizējo Vidzemes dzimtcilvēku atgūšanu no Rīgas pilsētas.³⁴ Tā bija cīņa par tā dēvētā divgadīgā noilguma likvidēšanu. Pastāvot šim noilgumam, ikvienu dzimtcilvēku, kas bija nodzīvojis Rīgas pilsētā vai tās patrimoniālajā apgabalā ilgāk par diviem gadiem, vairs nevarēja uzskatīt par tādu un viņš nebija izdodams agrākajam dzimtkungam. Cīņā pret divgadīgā noilguma tiesībām Vidzemes muižniecība bija vienota. Sī cīņa saplūda ar muižniecības vispārējiem centieniem pastiprināt dzimtkungu varu pār dzimtļaudīm. Ietilgušajā cīņā par divgadīgā noilguma tiesību likvidēšanu bruņniecībai sīvu pretsparu izrādīja Rīgas rāte. Strīds starp Vidzemes muižniecību un Rīgas pilsētu nebeidzās arī tad, kad Vidzemes ģenerālgubernators kņazs P. Goļicins nostājās Vidzemes bruņniecības pusē. Konflikts starp Rīgu un bruņniecību turpinājās līdz 1726. gadam. Abas strīdīgās puses neželēja līdzekļus, lai panāktu sev vēlamo iznākumu cara galmā. Galu galā bruņniecība guva virsroku un pēc Kātrīnas I pavēles valdošais senāts 1726. gada 4. janvārī atcēla divgadīgā noilguma tiesības Rīgas pilsētā.³⁵ Šai Vidzemes muižniecības nozīmīgajai uzvarai pār Rīgas pilsētu sekoja citi pilsētas tiesību ierobežojumi, kas kavēja pilsētas saimniecisko attīstību.

Risinot jautājumus par svešo zemnieku izdošanu no muižām to agrākajiem dzimtkungiem, muižnieki nonāca savstarpējos konfliktos. Jaunie dzimtkungi vai arī muižu nomnieki, kuru muižu novados bija apmeties uz dzīvi atbēdzis zemnieks, centās jaunienācēju paturēt, taču vienlaikus savukārt cīnījās par savu kādreizējo dzimtļaužu atgūšanu, kas bija aizbēguši uz citiem novadiem. Protams, tas izraisīja daudz savstarpēju ķildu, sūdzību plūdus un palīdzības meklējumus tiesās un ģenerālgubernatora kancelejā.

Muižniecības subjektīvajiem centieniem bēgļu jautājuma risināšanā pievienojās objektīvas grūtības. Laika posmā no 1712. līdz 1716. gadam Vidzemes bruņniecībai nebija pa spēkam atrisināt bēgļu jautājumu sev labvēlīgā veidā. Muižniecība vēlējās, lai tiktu apstiprināti tādi dzimtļaužu bēgļu izdošanas noteikumi, kas būtu pietiekami elastīgi un būtu piemērojami ikreizējai konkrētajai situācijai. Akadēmiķis J. Zutis darbā «Baltijas jautājums 18. gadsimtā» norāda, ka zināmas domstarpības pastāvēja dzimtļaužu bēgļu jautājumā starp lielo un mazo muižu īpašniekiem,³⁶ jo it sevišķi nelielās muižas izjuta zemnieku kļaušinieku trūkumu.

1713. gada 23. jūlijā muižniecības pārstāvis Rīgas bruģu tiesnesis V. Hastfers iesniedza ģenerālgubernatoram 13 jautājumus, lai noskaidrotu, kas tad īsti uzskatāms par izdodamu bēgli.³⁷ Jau nākošajā dienā Vidzemes ģenerālgubernators apstiprināja noteikumus par to, kā

bēgļu izdošanas jautājumā jārikojas katrā konkrētā gadījumā.³⁸ To, ka šie noteikumi bija sagatavoti ar Vidzemes bruņniecības ziņu, liecina jau tas vien, ka ģenerālgubernatoram pat nevajadzēja laiku Hastfēra iesnieguma izstudēšanai. 1713. gada 24. jūlija noteikumi par bēgļu izdošanu paredzēja iespējas ikreizējai konkrētai rīcībai, izskatot lietas par bēgļu izdošanu, kuri bija atstājuši dzimtos novadus lielā bada un tam sekojošajos gados. Konkrētus gadījumus tie paredzēja atraitņu, audzēkņu un bērnu izdošanā. Nozīmīgs bija noteikums par desmitgadīga noilguma ieviešanu. Proti, ja zemnieks bija desmit gadus nodzīvojis jaunajā novadā, tas vairs nebija jāizdod agrākajam dzimtkungam. Tāpat nevarēja atprasīt brīvībā atpirkušos kareivjus, turpreti uz kādreizējiem zemessargiem agrākā dzimtkunga tiesības palika spēkā.³⁹

Protams, izdodot noteikumus par muižnieku tiesībām uz kādreizējiem dzimtļaudīm, nebija iespējams aizkavēt zemnieku pārvietošanos. 1713. gadā Vidzemē atkal bija neraža, un tā, protams, veicināja zemnieku bēgļu kustību. Muižniecībai bija jāatzīst, ka zemnieku bēgšana vērsās plašumā vairāk nekā jebkad agrāk.⁴⁰ Sai atziņā jaušamas bailes, ka varētu atkārtoties tāda pati plaša zemnieku bēgšana kā 1696./97. gada bada laikā.

Tā kā muižnieku strīdi par atsevišķu bēgļu izdošanu nebeidzās, Vidzemes ģenerālgubernators 1716. gada 20. martā izdeva patentu, kas jau piedraudēja bēgļu pieturētājiem. Atsaucoties uz cara Pētera I pavēli, ģenerālgubernators sastādīja patenta uzmetuma tekstu. Saskaņā ar to ikviena muižnieka (zemes iedzīvotāja) pienākums bija pēc precīzas izmeklēšanas par visiem svešiem zemniekiem, kas ienākuši no Vidzemes, Igaunijas, Ingrijas vai citām caram padotajām provincēm un apmetušies viņa muižā vai novadā, paziņot, no kurienes viņi šeit ieradušies, un bez ierunām nekavējoties izdot viņu īpašniekiem vai kungiem, no kuriem tie aizbēguši, kā arī iesūtīt precīzas ziņas par šādiem cilvēkiem valdības kancelejā. Tie, kas nepaklausīs, tiks bargi sodīti un tiem draud muižas konfiskācija.⁴¹

Šāda valdības nostāja satrauca Vidzemes muižniecību, jo gandrīz visi Vidzemes muižnieki savās muižās pieturēja no citiem novadiem ienākušos bēgļus. Tāpēc arī draudošā muižu konfiskācija varēja iegūt ļoti plašus apmērus. Muižniecība vienojās un panāca cara valdības atbalstu savai politikai bēgļu jautājumā, tā ka zemnieku bēgļu izdošanas noteikumi faktiski palika līdzšinējie, t. i., tādi, kādi tie bija līdz 1716. gada 20. marta patenta izdošanai. Taču savstarpējie strīdi par bēgļu pieturēšanu pašā muižniecībā turpinājās. Ar 1719. gada 18. februāra patentu bēgļu kustību mēģināja ierobežot, bargi sodot pašus bēgļus, kuriem paredzēja iededzināt kauna zīmi pierē vai arī nogriezt degunu vai ausis.⁴² Notika atsevišķas prāvas zemes tiesā par izbēgušajiem zemniekiem, vairākiem zemniekiem tiešām piesprieda bargus miesassodus un iededzināja kauna zīmi pierē.⁴³ Šos gadījumus piemin J. Zutis darbā «Baltijas jautājums 18. gadsimtā». Tā kā darbs kļuvis par bibliogrāfisku retumu, nebūs lieki mazliet pakavēties pie tanī minētajiem nežēlīgajiem pasākumiem, kādi tika vērsti pret bēgļiem. 1720. gada 29. februārī bargu sodu piesprieda Sērmūkšu dzimt-

cilvēkiem Vanagu Ansim un Jānim un viņu sievām par bēgšanu uz Kurzemi. Katru no viņiem sodīja ar 10 pāriem rīkšu baznīcas priekšā. Vanagu Ansim sodu mīkstināja līdz astoņiem pāriem rīkšu. Abiem vīriešiem pierē iedezināja kauna zīmi. Tā paša gada 17. martā Knafeldu māju zemniekam Jurim piesprieda iedezināt kauna zīmi pierē, bet pārējiem bēgļiem — pieciem vīriešiem un sievietēm — pērienu baznīcas priekšā. 1721. gada 16. janvārī Trikātas Staldotu Pāvulam par bēgšanu uz Kurzemi iedezināja kauna zīmi pierē un nogrieza ausis. Kalsnavas dzimtilvēkam Sloku Jēkabam par bēgšanu uz Latgali piesprieda 10 pāru rīkšu un kauna zīmi.⁴⁴

Taču šādi barbariski pasākumi gan biedēja zemniekus, bet nespēja viņus atturēt no bēguļošanas. Tā, piemēram, Kalsnavas muižā Kuģēnu Ansis bija aizbēdzis, taču atkal atgriezās atpakaļ. Trejkāju sētas pušelnieks Ermanis bija aizbēdzis 1723. gadā. Jau pieminētajam Sloku Jēkabam, kas bija aizbēdzis un kuram piesprieda gan bargo sodu, muiža atļāva apsaimniekot mājas pat ar atvieglotiem noteikumiem.⁴⁵

Arī kaimiņos esošās Kalsnavas mācītājmuižas zemnieki turpināja bēguļot,⁴⁶ kaut arī vairāki šīs draudzes zemnieki par bēgšanu bija tikuši bargi sodīti.

Muižniecība, netikdama galā ar zemnieku bēgšanu, griezās pie augstākām varas iestādēm, lai zemniekus nosūtītu uz cietumiem. Tā, no Mazstraupes uz Rīgas cietumu tika aizvests Unguru Ansis, kas, pēc dzimtkundzes uzskatiem, bija gatavojies aizbēgt un kuram jau agrāk ar dzimtkundzi bija iznākušas domstarpības zemes apsaimniekošanas dēļ. Muižniecei ar to vien nepietika. Tā nekavējoties Anša sētā ielika citu zemnieku Purkatu Jāni un atdeva viņam arī visu Anša mantību, vienīgi brūno viengadīgo ķēvīti atstāja Anša dēlam Jānim. Purkats saņēma septiņus pūrus sēklas rudzu, divus zirgus, piecas govīs, septiņus jaunlopus, divus teļus, piecas aitas, lielu dzelzs grāpi, divus katlu kāšus, sešas izkaptis, divas dzelzs lāpstas; no istablietām — vienu skapi kambarī, vienu lielu lādi, divas tīnes, divas alus mučeles, divas kāpostu balliņas, trīs spaiņus un citus sīkākus sadzīves priekšmetus. Bez tam sētā vēl atrada trīs cirvjus, divus kāpostu dzelžus, baltu lādi ar atslēgu, lielu urbi, vēl vienu lādi, sudraba saktas, nedaudz kaņepju, zirņu, pupu sēklas.⁴⁷ Kā redzams, tad muižniece atņēma cietumā ieslodzītajam Unguru Ansim un viņa ģimenei visu kustamo mantu jau 1722. gadā, ilgi pirms Rozenā deklarācijas.

Lizuma muižas ļaudis nakts laikā ielauzās Ikšķiles muižas zemnieka Stariņa mājās un aizveda tās saimnieku Mārtiņu uz Rīgas cietumu, jo saimnieks uz Ikšķili bija atbēdzis no Lizuma.⁴⁸ Savukārt Ikšķiles muižkungs aizturēja vairākus Kurzemes zemniekus un ikšķilietī, kādu iebūvīti Andreju, kurš nakts laikā ar kurzemnieku palīdzību gribēja aizbēgt uz Kurzemi. Zemniekus tāpat apcietināja un nosūtīja uz Rīgu cietumā.⁴⁹

Līdzīgas represijas pret bēgļiem tika liktas lietā arī citur. Tomēr terors un bargie pasākumi gan ierobežoja, taču pilnīgi nelikvidēja bēgļu kustību. Tā kā zemnieki un viņu kļaušu darbs bija muižniecības

galvenais ienākuma avots, tad zemnieku bēgļu sakropļošana sodot neguva plašus apmērus.

Cara valdības atbalsts muižniecībai bēgļu atdabūšanai no Kurzemes, Latgales un Iekšķrievijas bija niecīgs. Atdabūt bēgļus no Polijai piederošajām teritorijām — Latgales, Kurzemes un Lietuvas — nenācās viegli. Stāvoklis nebija labāks arī attiecībā uz Iekšķrievijas guberņām, jo šo guberņu muižniecība nebija ar mieru izdot no Vidzemes iebēgušos zemniekus. 1735. gada 11. martā Vidzemes bruņniecība gan panāca, ka ar carienes Annas Joanovnas pavēli valdošais senāts izdeva ukazu par Vidzemes bēgļu izdošanu no Pleskavas guberņas, taču praktiski tam nebija nekādas nozīmes. 18. gs. pirmajā ceturksnī plaša zemnieku bēgļu kustība izvērās arī Igaunijā⁵⁰ un Lietuvā.⁵¹ Tāpat Krievijā no centrālajām guberņām uz nomalēm — Ukrainu, Urāliem un Ziemeļķrieviju — pārvietojās liels skaits ļaužu, lai tādā veidā izbēgtu no pieaugošajiem dzimtbūšanas spaidiem agrākajās dzīves vietās.

Zemnieku un muižu saimniecību atjaunošanās procesā zemnieku bēgļu pieplūdumam Vidzemē bija pozitīva nozīme, jo ikviens pāris jaunu darba roku līdzēja ātrāk pārvarēt saimnieciskās grūtības. Ienācēji bēgļi galvenokārt gan apmetās jau apdzīvotās sētās kā kalpi, piemitņi, bet reizēm, ja tiem bija pašiem savi darba lopi un inventārs, arī kā pušelnieki. Tikai retais uzņēmās postajā pamesto sētu apsaimniekošanu. Tomēr darbaspēka pieplūdums no citiem pārnovadiem bija vērtīgs ieguvums zemnieku sētu saimniekiem un arī muižām.

Lai atsegtu zemnieku bēgļu kustības reālo ietekmi uz saimniecisko dzīvi un parādītu arī dzimtļaužu dabiskā pieauguma nozīmīgumu, jānosaka sakarība starp zemnieku skaita dabisko un mehānisko pieaugumu.

Pēc tam kad ar Rīgas divgadīgā noilguma tiesību atcelšanu 1726. gadā bija ierobežota zemnieku kustības brīvība, Vidzemes pārvaldes iestāžu oficiālajos ziņojumos izzuda vispārīga rakstura ziņas par kopējo svešo zemnieku skaitu muižu novados. 1731., 1738. un 1744. gada arklu revīzijās tikai retumis atzīmēti svešie ienācēji. Tas izskaidrojams ne tik daudz ar to, ka šādu bēgļu nebūtu, bet gan ar muižniecības subjektīvajiem centieniem noslēpt svešo zemnieku skaitu. Tāpēc ziņas par ienākušo zemnieku skaitu gūstamas galvenokārt 1715. un 1724. gada arklu revīziju materiālos.

1715. gada arklu revīzijā bēgļi un ienācēji, kā arī aizbēgušie zemnieki fiksēti gandrīz visās draudzēs. 1724. gada revīzijas protokolos ir gan ziņas par iebēgušajiem zemniekiem, turpretī ziņām par aizbēgušajiem ir tikai gadījuma raksturs. Vērtējot datu precizitāti, nedrīkstam būt pārāk optimistiski. Skaidri jaušams, ka revīziju laikā muižnieki, muižu nomnieki un mācītāji minēja tikai tādu skaitu bēgļu, kuru nebija iespējams noslēpt no revidentiem. No vairākām draudzēm ziņu par bēgļiem vispār nav. Kā jau minēts, 1715. un 1724. gada revīzijās aptaujāti tika arī paši zemnieki, kas sevi vai savās sētās dzīvojošos zemniekus uzdeva par revidējamās muižas dzimtļaudīm vai arī bēgļiem no citurienes. 1715. gada arklu revīzijā dzimtzemnieki

Zemnieku dabiskais un mehāniskais pieaugums
Vidzemē laikā no 1712 līdz 1715. gadam*

3. tabula

Draudze	Dabiskais pieaugums	Mehāniskais pieaugums	Kopējais pieaugums	Mehāniskais pieaugums % no kopējā pieauguma
Aizkraukle	99	-19	80	—
Allaži	-20	63	43	146,5
Alūksne	800	76	876	8,7
Araiši	20	85	105	80,9
Ape	-17	350	333	105,1
Bērzaune	603	50	653	7,7
Cesvaine	429	30	459	6,5
Cēsis	280	45	325	13,8
Daugavgrīva	95	90	185	48,6
Dole	139	80	219	36,5
Dzērbene	331	-35	296	—
Ergļi	206	-67	139	—
Evele	419	4	423	0,9
Gulbene	904	-38	866	—
Ikšķile	119	96	215	44,6
Jaunpiebalga	284	34	318	10,7
Koknese	25	114	139	82,0
Lazdona	100	8	108	7,4
Lielvārde	131	-11	120	—
Liepkalne	180	-20	160	—
Liepupe	234	-12	222	—
Liezere	331	60	391	15,3
Ļaudona	145	83	228	36,4
Madliena	191	16	207	7,7
Mālpils	202	15	217	6,9
Nitāure	298	118	416	28,4
Rauna	419	35	454	7,7
Ropaži	67	58	125	46,4
Skujene	380	-43	337	—
Straupe	235	131	366	35,8
Suntaži	116	115	231	49,8
Tirza	474	-98	376	—
Trikāta	758	-104	654	—
Turaida	328	45	373	12,1
Umurga	304	62	366	16,9
Valmiera	771	-94	677	—
Vecpiebalga	426	-96	330	—
Vestiena	180	-7	173	—
Zaube	201	13	214	6,1
Kopā:	11 187	1232	12 419	9,92

* ЦГАДА, ф. 274, оп. 1., д. 167-169.

un bēgļi registrēti pirmo reizi pēc mēra epidēmijas. 1724. gada arklu revīzijā norādīts, no kurienes bēgļi ieradušies. Abu revīziju ziņas par zemnieku bēgļu skaitu drīzāk raksturo zemnieku bēgļu skaita minimumu, tā zemāko robežu. Tomēr nebūtu pareizi atteikties no arklu revīziju materiālu izmantošanas jau tāpēc vien, ka citi vēstures avoti sniedz vēl trūcīgākas un galvenokārt gadījuma rakstura ziņas. 3. tabulā dotas aplēses par zemnieku dabisko un mehānisko

pieaugumu. Dati, protams, ir orientējoši un faktisko stāvokli atspoguļo aptuveni.

Varētu gaidīt, ka Rīgas apkārtnes un tāpat gar Daugavu esošajās draudzēs, kas atradās kara darbības joslā, mehāniskajam pieaugumam vajadzētu būt lielākam. Arī mēra postījumi tur bija lielāki. Bez tam pa Daugavas tirdzniecības ceļu notika strauja lauku iedzīvotāju kustība uz Rīgu, kur tie pārdeva savus ražojumus. Kā redzams pēc 3. tabulas, tādās draudzēs kā Allažos, Daugavgrīvā, Dolē, Koknesē un Ikšķilē patiešām bija daudz ienācēju no citiem novadiem.

Zemnieki uz citiem novadiem reti aizbēga «uz labu laimi». Parasti tie devās uz muižām, kur dzīvoja viņu paņinas vai radinieki. Braukdami ar precēm uz Rīgu, zemnieki uzzināja, kur bija iespējams vieglāk iekārtoties uz jaunu dzīvi un bija labāki dzīves apstākļi. Augsti ienākušo zemnieku skaita rādītāji konstatējami gan pie satiksmes ceļiem esošajā Āraišu draudzē, gan arī nomaļākajās Ļaudonas, Straupes un Suntažu draudzēs. Jādomā, ka šajās draudzēs 1715. gada revīzijā precīzāk uzskaitīja svešos ienācējus. Visu minēto draudžu novadi bija vietas, kur daudz cilvēku bija apmiruši mērī. Taču vairākās draudzēs, kur bija liels mēra upuru skaits, revīzijās uzdots niecīgs svešo zemnieku pieplūdums. Arī igauņu vēsturniece E. Epika norāda, ka daudzās Dienvidigaunijas draudzēs, kas bija cietušas no mēra, ieceļotāju zemnieku skaits bija neliels.⁵² Tāpēc 3. tabulā izskaitļotie dati vērtējami kritiski. Tie parāda arī ārkārtīgi augstu dabisko pieaugumu vairākās draudzēs. Piemēram, Zaubē uz 1000 iedzīvotājiem dzima 153 cilvēki. Umurgā — 106, Dolē — 88, Mālpilī — 82, Liepupē — 80, Turaidā — 86, Gulbenē — 146 cilvēki, Liepkalnē — 87, Skujenē — 81 cilvēks, Āraišos — pat 222 cilvēki. Tas nozīmēja, ka Āraišos vidēji uz četriem cilvēkiem gadā dzima un palika dzīvs viens bērns, Zaubē viens cilvēks pieauga dabiskā ceļā uz sešiem cilvēkiem, Gulbenē uz septiņiem, Umurgā uz deviņiem cilvēkiem, Dolē un Liepkalnē uz 11 cilvēkiem, Mālpilī, Liepupē, Turaidā un Skujenē uz 12 cilvēkiem. Rīgas apriņķī uz deviņiem cilvēkiem viens cilvēks pieauga dabiskā ceļā un uz 43 cilvēkiem viens cilvēks pienāca klāt mehāniskā pieauguma ceļā. Turpretī Cēsu apriņķī vidēji uz 15 cilvēkiem dabiska pieauguma ceļā nāca klāt viens cilvēks, bet uz 167 zemniekiem viens bija ienācējs no citiem novadiem. Ārkārtīgi augsta dabiska pieauguma veicinātājs faktors varēja būt attiecīgās draudzes iedzīvotāju vecuma sastāvs. Acīmredzot pēc mēra sērgas dzīvi būs palikuši jauni, pieauguši cilvēki. Jādomā, ka dabiskais pieaugums faktiski varēja būt zemāks, jo 1712. gada arklu revīzijas dati, kā jau agrāk norādīts, bija neprecīzi. Bez tam 1715. gada revīzijā varēja neatzīmēt visus svešos bēglus. To, ka arī 1715. gada revīzijā protokolu ziņas nebija precīzas, liecina jau tas apstāklis, ka dati par ienācējiem — bēgļiem un mirušajiem zemniekiem — nav no visām draudzēm. Abu revīziju protokoli neatspoguļoja arī zemnieku pārvietošanās kustību pēc kara darbības un mēra epidēmijas izbeigšanās, kad daudzi zemnieki no slēptuvēm un bēgļu gaitām, bez šaubām, atgriezās dzimtajās sētās. Par to netieši liecina, piemēram, dati par Salaspils novadu, kas atradās kara darbības joslā un kur spēcīgi plosījās mēra epidēmija. 1712.

gadā atzīmēts, ka Salaspils novadā dzīvi bija tikai 32 zemnieki. Pēc trim gadiem novadā jau dzīvoja 223 zemnieki, no tiem 31 ienācējs vai bēglis. Tātad pēc abu revīziju datiem iznāca, ka triju gadu laikā dabiskais pieaugums Salaspils draudzē bija 160 vai vidēji 53 jaundzimušu bērnu gadā. Taču tas nekādi nebija iespējams. Tāpēc 1715. gada revīzijā vai nu ar nolūku stipri samazināts bēgļu skaits, vai arī laikā no 1712. līdz 1715. gadam Salaspilī atpakaļ atgriezās uz dzīvi agrākie dzimtajaudis, kas bija bijuši prom no dzimtajām vietām kara un mēra laikā.

Arī par laiku no 1715. līdz 1724. gadam pēc arklu revīziju datiem iespējams izsekot iedzīvotāju dabiskā un mehāniskā pieauguma gaitai. Protams, jāņem vērā, ka 1715. gada patents par bēgļu izdošanu

4. tabula

*Zemnieku dabiskais un mehāniskais pieaugums
Rīgas apriņķī laikā no 1715. līdz 1724. gadam**

Draudze	Dabiskais pieaugums	Mehāniskais pieaugums	Kopējais pieaugums	Mehāniskais pieaugums % no kopējā pieauguma
Aizkraukle	132	149	281	53,0
Allaži	230	173	403	42,9
Aloja	118	48	166	28,9
Ādaži	250	247	497	49,7
Burtnieki	647	35	682	5,1
Dikļi	113	44	157	28,0
Dole	176	369	545	67,7
Ikšķile	211	405	616	65,7
Lielvārde	363	307	670	45,8
Krimulda	387	95	482	19,7
Koknese	102	361	463	78,0
Liepupe	142	55	197	27,9
Limbaži	57	50	107	46,7
Madliena	226	353	579	61,0
Mālpils	131	205	336	61,0
Matīši	247	15	262	5,7
Mazsalaca	746	99	845	11,7
Nītaure	166	102	268	38,1
Ropaži	164	307	471	65,2
Rubene	148	185	333	55,6
Rūjiena	1087	90	1177	7,6
Salaspils	154	252	406	62,1
Sigulda	309	84	393	21,4
Skulte	269	39	308	12,7
Straupe	601	263	864	30,4
Suntaži	65	548	613	89,4
Turaida	460	259	719	36,0
Umurga	425	138	563	24,5
Valmiera	914	21	935	2,2
Vecsalaca	189	23	212	10,8
Zaube	53	79	132	62,2
Kopā:	9 282	5 400	14 682	36,78

* ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167, л. 2—821; д. 168, л. 2—859; д. 169, л. 211—382; д. 176, л. 2—829; д. 177, л. 1—323, 368—699; ЛCVVA, 7348. л., 1. apr., 15.—17. л.

Zemnieku dabiskais un mehāniskais pieaugums Cēsu apriņķī laikā no 1715. līdz 1724. gadam*

Draudze	Dabiskais pieaugums	Mehāniskais pieaugums	Kopējais pieaugums	Mehāniskais pieaugums % no kopējā pieauguma
Alūksne	993	180	1173	15,3
Ape	200	25	225	11,1
Araiši	153	51	204	25,0
Bērzaune	352	59	411	14,4
Cesvaine	415	141	556	25,4
Cēsis	793	135	928	14,5
Dzērbene	351	16	367	4,3
Ergļi	584	17	601	2,8
Ergeme	199	3	202	1,5
Evele	461	18	479	3,8
Gaujiena	227	73	300	24,3
Gulbene	856	120	976	12,3
Jaunpiebalga	840	9	849	1,1
Kalsnava	557	162	719	22,5
Lazdona	254	17	271	6,3
Liepkalne	-7	99	92	107,6
Liezere	390	83	473	17,5
Ļaudona	398	129	527	24,5
Lugaži	310	48	358	13,4
Palsmane	254	19	273	6,9
Rauna	603	90	693	13,0
Skujene	318	34	352	9,7
Smiltene	387	44	431	10,2
Tirza	-183	14	-169	—
Trikata	679	13	692	18,8
Vecpiebalga	762	47	809	5,8
Vestiņa	29	13	42	30,9
Kopā:	11 175	1659	12 834	12,92

* ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167, л. 825—867; д. 168, л. 860—1096; д. 169, л. 3—208, 389—992; д. 177, л. 330—363, 704—801; д. 180: LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 2.—305., 437.—671. lp.; 17. l., 2.—225., 480.—755. lp.

veicināja muižniecības politiku slēpt bēgļu pieturēšanu muižas novadā.

1724. gada revīzijas dati rāda, ka zemnieku pieplūdums no citiem novadiem joprojām liels bija Rīgas apriņķī, kur no iedzīvotāju pieauguma vidēji 36,8% sastādīja ienācēji no citiem novadiem (skat. 4. tab.). Jāņem arī vērā, ka daļa ienākušo zemnieku dzīvoja tur jau pirms 1715. gada, lai gan muižniecība savu dzimtajaužu skaitā centās ierakstīt visus tos zemniekus, kas nebija atprasīti pēc 1715. gada revīzijas. Arī pēc 1715. gada visvairāk bēgļu ienāca Ikšķilē, Dolē, Ropāžos, Salaspilī un no mēra visvairāk cietušajā novadā — Suntažos. Tomēr ārkārtīgi augstais dabiskais pieaugums uz 1000 cilvēkiem atsevišķās draudzēs rāda, ka ienācēju skaits apzināti varēja būt samazināts. Tomēr vidējie rādītāji par apriņķi kopumā rāda dabisko pieaugumu, kāds raksturīgs atpalikušām zemēm ar primitīvu ražošanas veidu.

Cēsu apriņķī zemnieku mehāniskais pieaugums, pēc arklu revīziju ziņām, joprojām bija mazāks nekā Rīgas apriņķī. Kopā pa visu apriņķi tas sastādīja 12,79% no kopējā pieauguma jeb četri cilvēki uz 1000 zemniekiem (skat. 5. tab.). Arī dabiskais pieaugums bija mazāks — vidēji 25 cilvēki uz 1000 zemniekiem.

Visas Vidzemes mērogā šis atšķirības izlidzinās, un dabiskais pieaugums Vidzemē uz 1000 iedzīvotājiem bija 27, bet mehāniskais — deviņi cilvēki. Šādi skaitļi uzskatāmi par pilnīgi iespējamiem dzimtbūtnieciskās sabiedrības pastāvēšanas laikā, kad zemnieku brīvprātīga pārvietošanās ārpus muižas robežām bija ierobežota.

Turpmākajās arklu revīzijās iebēgušo zemnieku skaits pieminēts tikai atsevišķos gadījumos. Tas nenozīmēja, ka zemnieku mehāniskās kustības nebūtu. Dzimtkungu aktīvas pretdarbības rezultātā bēgļu kustības vēriens, protams, varēja būt samazinājies un muižnieku centieni slēpt no revidētājiem ienācēju zemnieku skaitu — pieauguši.

Uz Vidzemi bēgļi plūda no plaša reģiona. 17. gs. lielākā to daļa ienāca no Kurzemes. 18. gs. pēc mēra situācija bija mainījusies. Visvairāk iebēgušo zemnieku revīziju aktis dēvēti par ienācējiem no poļu Vidzemes. Latgaliēši sastopami visā Vidzemē, vismazāk — Ziemeļvidzemē (skat. 6. tab.). Otrajā vietā pēc skaita bija dzimtaļu bēgļi

6. tabula

Vidzemēs draudzēs ienākušo zemnieku skaits 1724. gadā*

Draudze	Latgaliēši	Vidzemnieki	Igaunī	Kurzemnieki	Baltkrievi	Lietuvieši	Rīdzinieki	Krievi	Somi, zviedri, prūši	Nezināmi	Kopā
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Aizkraukle	92	4	1	20	22	1	—	—	—	9	149
Allaži	11	51	62	9	11	3	6	8	—	12	173
Aloja	—	18	22	—	—	—	—	—	8	—	48
Alūksne	85	28	23	—	1	—	—	43	—	—	180
Ape	—	6	—	—	—	—	—	6	—	13	25
Ādaži	33	79	29	57	14	5	7	2	—	21	247
Āraiši	—	18	27	2	—	—	—	—	—	4	51
Bērzaune	31	8	—	4	14	—	—	1	—	1	59
Burtnieki	—	14	12	3	—	3	—	—	—	3	35
Cesvaine	103	14	4	—	1	—	—	—	—	19	141
Cēsis	16	50	24	9	15	—	—	1	—	20	135
Dikļi	6	16	8	1	—	—	—	6	—	7	44
Dole	112	51	39	82	29	3	33	3	6	11	369
Dzērbene	5	7	3	—	—	—	—	—	—	1	16
Ergļi	13	3	1	—	—	—	—	—	—	—	17
Ergeme	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Evele	—	16	—	1	—	1	—	—	—	—	18
Gaujiena	—	8	15	—	—	—	—	1	—	49	73
Gulbene	39	8	7	3	—	—	—	3	—	60	120
Ikšķile	235	29	58	64	9	—	—	—	—	10	405
Jaunpiebalga	4	1	—	—	2	—	—	—	—	2	9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Kalsnava	127	30	2	2	—	1	—	—	—	—	162
Koknese	267	26	7	32	7	7	5	—	—	10	361
Krimulda	8	34	29	10	—	2	2	—	—	10	95
Lazdona	10	1	—	2	1	—	—	—	—	3	17
Lielvārde	130	22	16	26	99	14	—	—	—	—	307
Liepkalne	19	9	—	5	—	—	—	—	—	66	99
Liepupe	41	4	1	5	—	—	—	1	—	3	55
Liezere	65	11	7	—	—	—	—	—	—	—	83
Limbaži	—	13	24	1	—	7	—	—	—	5	50
Lugaži	—	—	22	—	—	—	—	—	3	23	48
Ļaudona	112	5	1	—	5	4	—	2	—	—	129
Madliena	240	59	21	7	16	—	—	—	8	2	353
Matiši	—	11	3	—	—	—	—	—	—	1	15
Mazsalaca	2	36	25	1	—	—	—	—	—	35	99
Mālpils	49	78	27	1	—	2	4	—	—	44	205
Nitaure	17	27	22	1	—	—	—	—	—	35	102
Palsmane	—	11	8	—	—	—	—	—	—	—	19
Rauna	14	45	27	—	—	—	—	2	—	2	90
Ropaži	137	76	27	40	12	—	15	—	—	—	307
Rubene	1	85	59	1	—	9	3	—	—	27	185
Rūjiena	—	13	31	—	—	—	—	—	1	45	90
Salaspils	111	50	24	51	12	3	—	—	—	1	252
Skujene	—	10	1	—	—	—	—	2	1	20	34
Skulte	17	12	10	—	—	—	—	—	—	—	39
Sigulda	5	50	18	—	2	2	—	3	1	3	84
Smiltene	—	37	4	—	1	—	—	1	—	1	44
Straupe	6	163	72	3	4	—	—	3	—	12	263
Suntaži	320	120	58	25	2	7	1	1	7	7	548
Tirza	6	8	—	—	—	—	—	—	—	—	14
Trikāta	—	3	6	3	—	—	—	—	—	1	13
Turaida	11	69	167	5	7	—	—	—	—	—	259
Umurga	—	63	20	2	—	16	—	—	1	36	138
Valmiera	—	14	1	5	—	—	—	—	1	—	21
Vecpiebalga	10	19	1	1	5	—	—	1	—	10	47
Vecsalaca	—	—	13	3	—	—	—	—	1	6	23
Vestiņa	4	9	—	—	—	—	—	—	—	—	13
Zaube	3	39	29	6	—	2	—	—	—	—	79
Kopā:	2517	1694	1118	493	291	92	76	90	38	650	7059
% no kopskaita:	35,66	24,00	15,84	6,98	4,12	1,30	1,08	1,27	0,54	9,21	100

* ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, 177, 180; LCVVA, 7348. I., 1. apr., 15.—17. I.

no citiem Vidzemes latviešu daļas novadiem. Kurzemnieku bēgļu bija daudz mazāk, un tie apmetās uz dzīvi lielākoties gar Daugavu un Rīgas apkārtnē. Pa Daugavas un Pleskavas—Rīgas tirdzniecības ceļu ieplūda bēgļi no baltkrievu un krievu apdzīvotiem apgabaliem. Zemnieku bēgļi ienāca arī no Dienvidigauņijas, mazāk — no Ziemeļigauņijas un Sāmsalas.

Ziņas par to, uz kuriem devās Vidzemes zemnieki, nav tik precīzas. Vislabāk Vidzemes zemnieku pārvietošanos uz citām muižām un novadiem atspoguļo materiāli par Raunas draudzi 1715. gadā. No Raunas uz citiem novadiem bija aizprecējušies 25 zemnieku kārtas ļaudis (uz Smiltēni — deviņi, Dzērbeni — četri, Trikātu — trīs, Val-

mieru, Lugažiem, Cēsīm un Gulbeni pa diviem, uz Burtniekiem — viens). No Raunas draudzes vienas muižas uz citu bija aizprecējušies četri zemnieki.⁵³ 18. gs. pirmajā pusē dzimtkungi visādi centās ierobežot un aizkavēt dzimtlaužu pāriešanu pēc apprecēšanās uz dzīvi citā muižā un draudžu pārnovados. Šādiem pārnovadniekiem apprecoties, jaunā sieva aizgāja dzīvot pie vīra viņa dzimtkunga muižas novadā un pārstāja būt agrākā kunga dzimtcilvēks. Arī viņas bērni piederēja pie vīra dzimtkunga muižas novada. 1716. gada 2. janvārī Vidzemes ģenerālgubernatoram kņazam P. Goļicinam pat bija jāizdod speciāls ukazs, kurā bija norādīts, ka «neviens muižu īpašnieks nedrīkst kavēt laulību noslēgšanu starp meitu no paša novada un vīru jeb puisi no sveša novada».⁵⁴

Bez šiem zemniekiem, kas uz citu novadu pārgāja apprecoties, no Raunas novada bija aizbēguši astoņi vieninieki un sešas ģimenes. Tie bija devušies patvarīgi gan uz citas muižas novadu turpat Raunas draudzē, gan uz Nitauri, Mālpili, Gaujienu, Smilteni un Valmieru, gan arī uz Rīgu, Kurzemi un pat uz Tallinu. Tai pašā laikā Raunas novadā bija ienākuši 87 zemnieki — pieci zemnieki no Smiltenes, pieci no Cēsīm, 17 no Palsmanes, trīs no Tirzas, trīs no Valmieras, deviņi no Gaujienas, deviņi no Lugažiem, 13 no Trikātas, divi no Mālpils, 19 no Igaunijas, divi no Krievzemes. Trīs cilvēki bija pārgājuši uz jaunu muižu tai pašā Raunas draudzē.⁵⁵

Apmēram tādā pašā virzienā pārvietojās arī vairāku citu Vidzemes novadu — Lielvārdes,⁵⁶ Suntažu,⁵⁷ Mālpils,⁵⁸ Allažu,⁵⁹ Siguldas,⁶⁰ Straupes,⁶¹ Daugavgrīvas,⁶² Ādažu⁶³ u. c. — zemnieki. Ja iebēgušais dzimtcilvēks savlaikus netika atprasīts, to ierakstīja muižas aktis kā dzimtcilvēku. Tādā kārtā Zaubē pierakstīja ziemeļietu un kādu igauni,⁶⁴ Lakšos⁶⁵ un Klīgenē⁶⁶ — latgaliešus. To, ka pie dzimtlaudīm pieskaitīti bēgļi, revīziju aktis parasti nemaz speciāli neatzīmēja. Tas atklājās zemnieku bēgļu pieprasījuma lietās guberņas valdē vai tiesās.

Par Ērgļu novada zemniekiem, kas laikā no 1711. līdz 1733. gadam bija aizbēguši uz citu novadu, ziņas rodamas arī draudzes baznīcas grāmatā. Mācītājs ierakstījis, ka šajā laikā no Ērgļiem bija aizbēguši tikai 59 cilvēki. Uz citu Ērgļu novada muižu bija aizprecējušās sešas sievietes, uz citu novadu ar kunga ziņu bija aizgājuši dzīvot 14 zemnieki. Bez tam 156 cilvēki bija mainījuši savu dzīves vietu, pārejot no tās pašas muižas vienas sētas uz citu. Šādi pārgājēji no bēgļi kopā sastādīja tikai 11,7% no Ērgļu draudzes zemniekiem, tātad lielumielais to vairums joprojām dzīvoja savās agrākajās sētās. Toties baznīcas grāmatā nekādu ziņu nav par novadā iebēgušajiem zemniekiem.⁶⁷

Rezumējot iepriekš teikto par Vidzemes latviešu daļas zemnieku mehānisko pieaugumu, konstatējams, ka tam bija konsekvents un stabils raksturs visu 18. gs. pirmo pusi. Vidzemes bruņniecības mēģinājumi ierobežot zemnieku pārvietošanos neguva panākumus. Dzimtkungiem vajadzēja samierināties ar zemnieku bēgļu kustības pastāvēšanu. Vienīgais līdzeklis, kas bija viņu rīcībā šīs kustības apjomu ierobežošanai, bija bargie sodi.

Svešie ienācēji atnesa līdzīgu savas etniskās īpatnības, iemaņas un tradīcijas materiālās kultūras veidošanā. Tāpēc arī lielāka skaita viena novada zemnieku ieplūšana jaunā vietā atstāja savas iezīmes tās iedzīvotāju materiālajā un garīgajā kultūrā.

Lai arī cīk lielu nozīmi piešķirtu zemnieku mehāniskajai kustībai, tās apjoms bija ierobežots. Jebkuras sabiedrības iedzīvotāju pieauguma pamatu normālos saimnieciskās un politiskās dzīves apstākļos rada dabiskais iedzīvotāju pieaugums.

Trūcīgās ziņas par dabisko pieaugumu, kādas sniedz arklu revīzijas dati, papildināmas ar Vidzemes draudžu baznīcu grāmatu materiālu. Diemžēl ieraksti par mirušajiem vai kristītajiem zemniekiem vairākās draudžu grāmatās nav veikti sistemātiski un arī nav precīzi. Taču reizēm ieraksti sniedz plašāko informāciju par dabisko pieaugumu.

Piemēram, pēc Dikļu draudzes baznīcas grāmatām izvērtējot zemnieku dabisko pieaugumu laikā no 1736. līdz 1745. gadam, konstatējams, ka 10 gadu laikā dabiskais pieaugums draudzē bija 96 cilvēki (skat. 7. tab.). Dikļu draudzē dabiskais pieaugums bija zems (vidēji gadā 9,6). Arī pēc arklu revīziju datiem, Dikļu draudzē tikai 18. gs. 20. gados bija kaut cīk nozīmīgs zemnieku skaita pieaugums, turpretī gadsimta 30. un 40. gados — niecīgs. 1739. gadā Dikļos bija augsta bērnu mirstība — nomira 14 zēni un 8 meitenes⁶⁸ (41,5% no visu mirušo zemnieku skaita). Arī 1745. gadā, kad dabiskā pieauguma rādītājs bija negatīvs, bērni sastādīja ap 61% no kopējā mirušo skaita.

Pārskatu par Salaspils un Ikšķīles draudžu dabisko pieaugumu pēc baznīcu grāmatām var gūt par laiku no 1716. līdz 1724. gadam un no 1728. līdz 1744. gadam.

7. tabula

*Dabiskais pieaugums Dikļu draudzē laikā no 1736. līdz 1745. gadam**

Gads	Kristīti			Mirusi			Dabiskais pieaugums
	zēni	meitenes	kopā	vīrieši	sievietes	kopā	
1736.	21	21	42	20	8	28	14
1737.	18	23	41	14	13	27	14
1738.	25	12	37	20	15	35	2
1739.	16	25	41	26	27	53	-12
1740.	43	16	59	19	17	36	23
1741.	20	28	48	19	17	36	12
1742.	21	26	47	19	14	33	14
1743.	22	19	41	11	12	23	18
1744.	23	33	56	23	13	36	20
1745.	21	27	48	25	32	57	-9
Kopā:	230	230	460	196	168	364	96

* LCVVA. 235. f., 3. apr., 58. l., 106.—133., 375.—383. lpp.

Dabiskais pieaugums Ikšķiles un Salaspils draudzēs
laikā no 1718. līdz 1724. gadam*

Gads	Kristīti			Mīruši			Dabiskais pieau- gums
	zēni	meitenes	kopā	vīrieši	sievietes	kopā	
1718.	41	28	69	10	6	16	53
1719.	62	20	82	9	12	21	61
1720.	36	31	67	5	7	12	55
1721.	41	33	74	11	3	14	60
1722.	32	44	76	5	9	14	62
1723.	29	40	69	12	14	26	43
1724.	34	33	67	7	9	16	51
Kopā:	275	229	504	59	60	119	385

* LCVVA, 235. f., 3. apr., 93. l., 2.—59., 591.—593. lpp.

No 1716. līdz 1724. gadam draudzēs gadā piedzima vidēji 55 bērni. Sajos gados notika arklu revīzija. Datu nav par mirušo skaitu 1717. gadā. Toties grāmatās atzīmēts, ka šajā gadā piedzima 69 bērni. Ja pieņemam, ka mirušo skaits gadā tuvojās aritmētiski vidējam, t. i., gadā nomira 17 cilvēki, dabiskais pieaugums šais gados bija 437 cilvēki (skat. 8. tab.). Turpretī pēc arklu revīziju datiem tas bija tikai 365. Tātad vai nu arklu revīzijā nebija uzdoti visi bērni, vai arī, kas ir ticamāk, baznīcas grāmatās ierakstīti arī svešo ienācēju bērni, kas tiem arklu revīziju starplaikā bija piedzimuši. Bez tam jāatzīmē, ka Ikšķiles un Salaspils draudžu baznīcas grāmatās atzīmes apskatāmajā posmā izdarītas pavirši. Sākot ar 1738. gadu, draudzēs darbojās jauns mācītājs Kristofs Dunkavs. Iespējams, ka tas ir bijis viņš, kas pie kristīto bērnu reģistra pierakstījis: «nelaiķa mācītājs šo visu ierakstījis ne visai pareizi no maniem ziņojumiem un pēc atmiņas». ⁶⁹ Vēl vairāk to varētu attiecināt uz mirušo reģistru. Par tiem ziņas ierakstīja pēc ķestera sniegtajiem ziņojumiem. Mirušos parasti izvadīja viņš, it īpaši pavasarī sliktu ceļu laikā, kad mirušos neveda uz galvenajām draudžu kapsētām. ⁷⁰

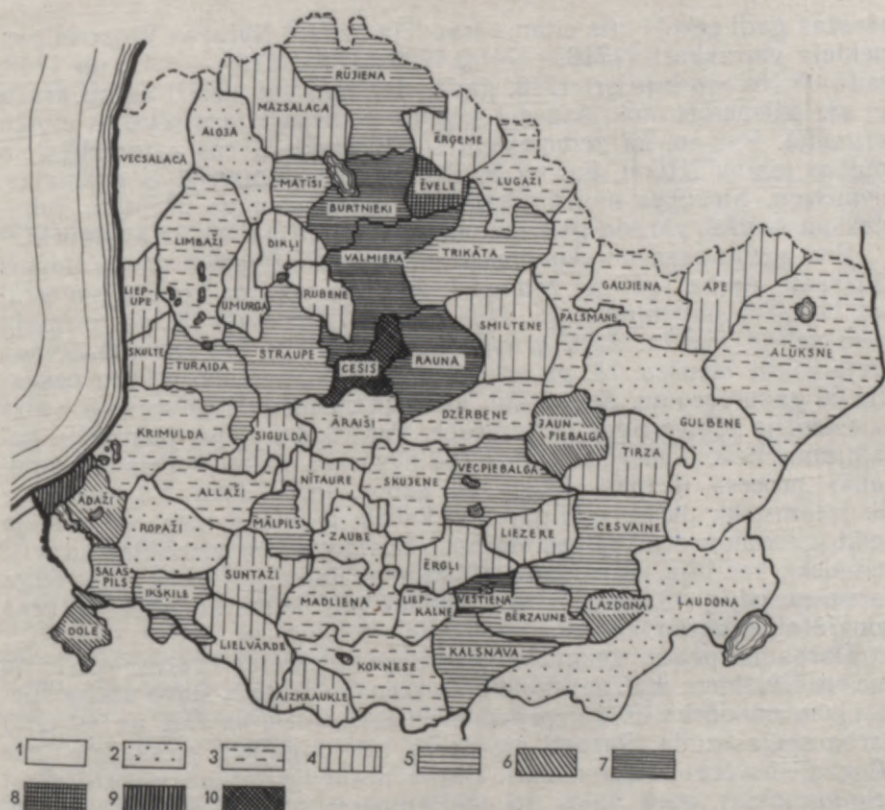
Ikšķiles un Salaspils draudzēs (abām kopīgs mācītājs) dabiskais pieaugums bija daudzreiz lielāks nekā Dikļos. Bērnu mirstība, cik to ļauj noskaidrot avoti, arī šajās draudzēs bija samērā augsta. Tā, 1739. gadā nomira 34 cilvēki, no tiem 10 zēni zīdaiņu vecumā un pieci zēni līdz piecu gadu vecumam, trīs meitenes zīdaiņu vecumā un divas 11 un 14 gadu vecumā. Tātad šajā gadā bērnu mirstība sastādīja 58,8% no kopejās mirstības. ⁷¹

Baznīcu grāmatu dati pamato secinājumus, kas izdarīti uz arklu revīzijas pamata par zemnieku dabisko pieaugumu, proti, mehānisks pieaugums, kas vairākos novados bija noteicošais zemnieku skaita pieaugumā, tomēr atpalika no dabiskā pieauguma. Tas arī ir likumsakarīgi, sabiedrībai attīstoties dabiskos, normālos apstākļos.

Visu Vidzemes novadu apdzīvotības blīvums nebija vienāds. Apdzīvotības blīvumu noteica lauksaimnieciski izmantojamās un apstrādājamās augsnes platības, ko varēja apstrādāt ar dzimtbūtnieci-

bas laika primitīvajiem darbarīkiem tā, lai tie nodrošinātu zemnieku iztiku. Otrkārt, apdzīvotības blīvumu noteica arī zemes auglība, satiksmes ceļu tuvums. Jau pirms 18. gs. auglīgākie apvidi bija intensīvāk un blīvāk apdzīvoti. 18. gs. pirmajā pusē zemnieki joprojām dzīvoja vai arī apmetās no jauna uz dzīvi pirms mēra apdzīvotajās sētās vai arī uz to zemes, galvenokārt novados, kas jau agrāk bija blīvi apdzīvoti. Diemžēl revīziju aktīs sastopamie to sētu un ciemu senie nosaukumi, kurās no jauna apmetās zemnieki, ir vienīgie liecinieki par zemnieku agrāko (senāko) dzīvesvietu saglabāšanos draudzū novados. 1. shēmā parādīts zemnieku apdzīvotības blīvums. Kā redzams, 18. gs. pirmajā pusē Vidzemē tas nebija augsts. Vienīgi Cēsu novadā uz kvadrātkilometru dzīvoja 21—22 cilvēki, pārējos novados apdzīvotības blīvums bija mazāks, bet Vecsalacas novadā pat pavisam niecīgs. Cēsu novada muižas ar daudzajām zemnieku sētām un dzimtļaudīm kāroja iegūt īpašumā vai nomā ietekmīgas personas. Tā, 1731. gadā Priekuļi ar 876 dzimtļaudīm bija nodota E. Bīronam,⁷² bet Lenču muižu un Cēsu pilsmuižu ar 731 dzimteilvēku nomāja J. Felkerzāms.⁷³ Pēc 1740. gada Cēsu pilsmuiža nonāca ar Vidzemes Ekonomijas pārvaldi saistītā G. J. Mengdena nomā,⁷⁴ Priekuļus nomā ieguva galma kavaliergvarde F. G. Korfs, bet Lenči kļuva par slepenpadomnieka B. Kampenhauzena dzimtīpašumu.⁷⁵ Nelielo Liepas muižu dzimtīpašumā ieguva Vidzemes ģenerālgubernators P. de Lasī.⁷⁶ 1745. gadā Cēsis nonāca kanclera grāfa A. Bestuževa-Rjūmina rokās.

Avotu dati par 18. gs. pirmās puses zemnieku sabiedrību Vidzemē ir pietiekami bagāti, lai būtu iespējami secinājumi par zemnieku demogrāfisko struktūru. Arklu revīziju dati samērā vienveidīgi parāda zemnieku saimniecību iekšējo un nozīmīgāko saturu — pašu zemnieku skaitu. Tas uzskaitīts summāri pa sētām. Princips kvalificēt visus zemniekus pēc to ekonomiskās nozīmības trijās lielās grupās — darba spējīgos, bērnos un pieaugušos darba nespējīgos indivīdos — ievērots visās arklu revīzijās 18. gs. pirmajā pusē. Tāpēc pētniekam iespējams izsekot tām demogrāfiskajām izmaiņām saimnieciskās dzīves atjaunošanās posmā dzimtbūtnieciskajā saimniecībā. Jāpiebilst, ka iedalījums šādās grupās izveidots, šķirojot zemniekus pēc viņu ekonomiskās aktivitātes saimnieciskajā dzīvē, tomēr pamatos tam bija zemnieku vecums. Par bērniem uzskatīja abu dzimumu pārstāvjus līdz 15 gadu vecumam. Protams, atsevišķos gadījumos bija arī novirzes, jo bieži vien, t. i., ja saimniecībā trūka darba roku, bērni bija spiesti uzsākt pilnu darba dzīvi, nesaņieguši pat 12 gadu vecumu. Tā, Nabes muižas Rēķu sētā minēta kalpone Līze, kuras vecums bija 10 gadi, un kāds zēns Indriķis, kas izpildījis mazpuiša darbus.⁷⁷ Silķu sētā minēts 13 gadus vecs kalps Jānis un 12 gadus veca kalpone Trīne.⁷⁸ Tomēr šādiem gadījumiem bija izņēmuma raksturs, un tie liecināja par saasinātām saimnieciskām grūtībām vienā vai otrā sētā. Dzimtbūtnieciskajā saimniecībā zemnieku darba dzīve vispār gan sākās agri, un arī uz bērnu pleciem gūlās dažādi palīgdarbi — lopu ganišana, lauku ecēšana un citi pienākumi. Tomēr par pilnvērtīgu kļaušu darbu veicēju muižnieki uzlūkoja zemnieku no

1. shēma. Zemnieku blīvums uz vienu kvadrātkilometru. 1 — 1,5; 2 — 2,5; 3 — 4; 4 — 6; 5 — 8; 6 — 9,5; 7 — 11; 8 — 13,5; 9 — 18,5; 10 — 21,5.

15 gadu vecuma, lai gan arī šādā vecumā jaunieši vēl nepavisam nebija nobriedis smagajiem kļaušu darbiem ar primitīvajiem un mazproduktīvajiem darbarīkiem. Vienlaikus ar zemnieku jauniešu agro iesaistīšanu kļaušu darbos muižā paplašinājās viņu darba apjoms arī pašā sētas saimniecībā.

Fiziskā darba pārāgri nomocītie zemnieki āgri kļuva darba nespējīgi. Te jāņem vērā arī trūcīgais un bieži vien nepietiekamais zemnieku uzturs, kas bija vienpusīgs un sastāvēja gavenokārt no augu valsts pārtikas produktiem. Kartupeļus, zemnieku otro maizi, 18. gs. vēl neaudzēja. Pastāvīgi pārtikas pietrūka, un reizēm nācās ciest badu arī hronisko neražu dēļ. Vismagāk neražas izjuta Vidzemes plašākā iedzīvotāju šķira — latviešu zemnieki. Smagās kļaušas neļāva zemniekiem apstrādāt kārtīgi savus laukus. Par zināmu labības krājumu sagādāšanu neražas laikiem nevarēja būt ne runas. Zemnieki varēja būt apmierināti, ja viņiem pēc muižas un kroņa nodevām (jātņieka nauda, staciņš labībā un sienā) palika vēl dienšķa maize. Ja vairāki

neražas gadi sekoja cits citam, draudēja bads.⁷⁹ Neražas Vidzemi piemeklēja vairākkārt (1716.—1718., 1726., 1730., 1739.—1741. un 1748. gadā).⁸⁰ Neraža bija arī 1713. gadā. Bez tam vairākkārt salnu, krusu un arī pārmērīgu nokrišņu dēļ lokālas neražas bija atsevišķu muižu teritorijā. Par to, ka zemniekiem šādos gados nācās aizņemties no muižas labību iztikai, liecina ieraksti muižu saimniecības grāmatās, piemēram, Straupes muižā tikai 1716. gadā vien no 27 māju saimniekiem muižai parādā gan labību, gan naudu palika 22 saimnieki.⁸¹

Par nozīmīgāko un ekonomiski aktīvāko iedzīvotāju grupu laukos jāuzskata darba spējīgie zemnieki. Zemākā vecuma robeža šai grupai bija, kā jau minēts, 15 gadi. Augstākā robeža 18. gs. pirmajā pusē nebija fiksēta. Sajā grupā ieskaitīja visus tos zemniekus, kas spēja pildīt kļaušas. 18. gs. otrajā pusē par augstāko robežu uzskatīja 60 gadu vecumu. Zemniekus, kas bija sasnieguši šo vecumu, vairs neieskaitīja pilnvērtīgos darbiniekos. Par 18. gs. pirmo pusi šādu norādījumu nav. Acīmredzot dzimtbūtnieciskās saimniecības atjaunošanās procesā, it īpaši 18. gs. 20. gados, darba roku trūkums bija tik jūtams, ka darba spējīgajos ieskaitīja it visus, kas vēl varēja veikt galvenos zemkopības darbus. Tas tomēr nenozīmēja, ka visi zemnieki, kas bija pārsnieguši 60 gadu vecumu, jau būtu pilnvērtīga darba nespējīgi. Sajā ziņā liela nozīme bija katra atsevišķa cilvēka konkrētajām darba spējām.

Darba nespējīgo zemnieku grupa komplektējās galvenokārt no veciem cilvēkiem. Lai gan noteiktas vecuma robežas starp darba spējīgajiem un darba nespējīgajiem nebija, skaidrs, ka līdz ar vecumu darba spējas zuda. Parasti pie darba nespējīgajiem pieskaitīja par 60 gadiem vecākus zemniekus. Darba nespējīgo grupā ieskaitīja arī kroplos, aklos, garā vājos un nedziedināmi smagos slimniekus. Pēdējo 18. gs. pirmajā pusē bija maz. Arķļu revīziju protokolos retumis sastopamas piebildes, ka darba nespējīgajos ieskaitīti vēl gados jauns, bet kropļi vai arī ar citu kādu likstu sirgstošs cilvēks. Tāpat darba nespējīgo grupā ieskaitīja apkārt kļīstošos ubagus, kas uz laiku bija apmetušies zemnieku sētās.

Turpreti ienākušos svešos zemniekus iedalīja tikai divās grupās — darba spējīgajos un bērnos, acīmredzot tāpēc, ka bēgļu gaitas uzņēmās gados jauni, spēcīgi cilvēki. Lielākā daļa bēgļu bija vēl neprecējušies, bet to vidū bija arī ģimenes ar bērniem. Šādi spēcīgi zemnieki svešumā varēja vieglāk iekārtoties, kļūt par kalpiem un kalponēm vai pat uzņemties postažā pamestas sētas apsaimniekošanu.

Nozīmīgākā lauku iedzīvotāju grupa, protams, bija darba spējīgie zemnieki, uz kuru darbu balstījās visa tālaika sabiedrības ekonomiskā sistēma. Šīs grupas ietvaros notika arī zemnieku skaitliskā atražošana. Laulībā, pēc baznīcas grāmatu datiem spriežot, stājās agri — jau sākot ar 18 gadu vecumu un pat agrāk. Nomirstot sievai vai vīram, zemnieki precējās otrreiz. Dažos gadījumos ģimenē pieņēma audzināšanā arī tuvo radnieku bērnus, kuri bija zaudējuši vai nu vienu, vai arī abus vecākus. Dažreiz nodot bērnus audzināšanā svešās ģimenēs spīda vecāku nabadzība. Sos pieņemtos bērnus dēvēja par audzēkņiem. Latviešu tautasdziesmās tie dēvēti par bāreņiem

Zemnieku vecuma grupas Vidzemē*

Vecuma grupas	1715. g.		1724. g.		1731. g.		1744. g.	
	skaits	uz 1000 zemniekiem	skaits	uz 1000 zemniekiem	skaits	uz 1000 zemniekiem	skaits	uz 1000 zemniekiem
Darba spējīgie	39 169	561	48 111	493	55 926	511	63 867	524
Bērni	24 290	348	41 628	426	43 432	397	45 092	370
Darba nespējīgie (vecie)	6 389	91	7 914	81	10 089	92	12 886	106
Kopā:	69 848		97 653		109 447		121 845	

* ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167—169, 176, 177, 180, 183, 184, 188, 209; LVCVVA, 7348. f., 1. apr., 15.—20., 24., 28. l.

un sērdieņiem. Audzēkņi pieminēti visu arklu revīziju materiālos, taču vairāk ziņu par tiem rodams baznīcu grāmatās.

Darba spējīgie zemnieki sastādīja parasti pusi no visiem zemniekiem. Tas liecina, ka zemnieku sabiedrība saimnieciski bija piemērota dzimtbūtnieciskās atražošanas procesam un tā vienkāršai paplašināšanai, jo darba darītājiem vajadzēja būt fiziski spēcīgiem un izturīgiem. Arklu revīziju datu apkopojums parāda zemnieku demogrāfiskās vecuma grupas Vidzemē un to savstarpējās attiecības.

Spriežot pēc 9. tabulas datiem, visa zemnieku sabiedrība pēc sastāva bija jauna. Darba nespējīgo, t.i., veco, zemnieku īpatsvars bija neliels (8—10). Tādas savstarpējas demogrāfisko grupu attiecības vērojamas sabiedrībā ar primitīvu demogrāfisko režīmu. Šādam režīmam raksturīga augsta auglība un liels bērnu skaits, bet īss vidējā mūža ilgums. Arī šī primitīvā demogrāfiskā režīma robežās novērojamas svārstības starp dažādo demogrāfisko vecuma grupu savstarpējām attiecībām. Tas novērojams arī apskatāmajā šajā periodā Vidzemē. 1724. gada dati rāda, ka lielākais bērnu īpatsvars sabiedrībā Vidzemē bija 18. gs. 20. gadu vidū. Augstais bērnu īpatsvars savukārt izrietēja no augstā darba spējīgo zemnieku īpatsvara sabiedrības struktūrā pēc mēra, kad pieauga noslēgto laulību skaits un bērnu dzimstība. Laikā no 1715. līdz 1724. gadam bērnu skaits bija pieaudzis par 7,0% gadā. Darba spējīgo zemnieku īpatsvars nozīmīgām maiņām bija pakļauts mazāk, it īpaši sākot ar 20. gadu beigām, kad iedzīvotāju demogrāfiskajā sastāvā izzuda mēra un kara sekas. Šķiet, ka ap 1731. gadu Vidzemes zemnieku sabiedrība bija sasniegusi tai raksturīgo iedzīvotāju sastāvu. Arī Vidzemes igauņu daļā šajos gados kopumā bērnu īpatsvars zemnieku sabiedrībā bija apmēram tāds pats, pat nedaudz augstāks kā apdzīvotajā Vidzemes daļā.⁸² Lielais bērnu skaits bija arī galvenais iemesls iedzīvotāju skaita pieaugumam laukos. 30. un 40. gados sabiedrībā nedaudz pieauga veco cilvēku īpatsvars (skat. 9. tab.), tomēr veco ļaužu skaita

Draudze	1715. g.						1724. g.					
	darba spējīgie		bērni		vecie		darba spējīgie		bērni		vecie	
	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.
Aizkraukle	174	578	118	392	9	30	266	457	294	505	22	38
Allaži	183	638	92	320	12	42	309	448	325	471	56	81
Aloja	256	475	230	427	53	98	272	386	346	491	87	123
Adaži	387	608	186	292	63	100	592	523	484	427	57	50
Burtnieki	1514	545	977	352	287	103	1723	498	1416	409	321	93
Daugavgrīva	258	620	137	329	21	51	391	556	272	387	40	57
Dikļi	277	488	240	422	51	90	284	392	377	520	64	88
Dole	266	528	182	427	20	47	486	500	441	453	46	47
Ikšķile	283	627	147	326	21	47	549	514	488	458	30	28
Krimulda	511	525	358	367	105	108	666	458	689	473	101	69
Koknese	447	576	268	345	61	79	608	491	566	457	65	52
Lielvārde	309	524	236	400	45	76	544	432	649	515	67	53
Liepupe	342	489	273	390	85	121	319	356	464	518	114	126
Limbaži	738	540	493	361	135	99	588	399	751	510	134	91
Madliena	430	548	283	361	71	91	623	457	629	462	111	81
Matiši	428	503	350	412	72	85	465	418	523	470	124	112
Mazsalaca	854	550	505	325	195	125	1051	438	1144	477	204	85
Mālpils	322	542	242	407	30	51	405	434	461	497	64	69
Nītaure	465	540	326	379	70	81	505	447	500	443	124	110
Ropaži	206	624	106	322	18	54	402	502	374	467	25	31
Rubene	180	568	113	357	24	75	270	415	307	473	73	112
Rūjiena	1350	552	830	339	267	109	1796	496	1512	417	316	87
Salaspils	139	623	74	332	10	45	292	464	314	499	23	37
Sigulda	393	556	222	314	92	130	446	405	533	485	121	110
Skulte	66	595	37	333	8	72	180	430	186	444	53	126
Straupe	562	485	462	398	136	117	865	427	1015	502	144	71
Suntaži	273	516	205	388	51	96	529	463	536	470	77	67
Turaida	518	545	352	371	80	84	651	390	860	515	158	95
Umurga	378	497	294	386	89	117	498	376	696	526	130	98
Valmiera	1785	597	921	308	284	95	2115	539	1443	368	367	93
Vecsalaca	332	467	289	406	90	127	353	382	474	514	96	104
Zaube	178	484	151	410	39	106	198	396	252	504	50	100
Kopā:	14 764		9 699		2 594		19 241		19 321		3 464	
Vidēji uz 1000 iedzīvotājiem:		546		358		96		458		460		82

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 21.—790. lp.; 16. l., 315.—432. lp.; 17. l., 230.—479. lp., 18. l., 4.—336., 443.—791. lp.; 26. l., 3.—352., 413.—786. lp.; 27. l., 446.—590. lp.; 28. l., 243.—591. lp.; 828; d. 177, l. 2—323, 368, 369; d. 183, l. 15—797; d. 184, l. 2—834.

palielināšanās nebija tik ievērojama, lai varētu runāt par nozīmīgām zemnieku sabiedrības novecošanās tendencēm. Tā kā aplūkojam īsu laika periodu, no 1715. līdz 1744. gadam, veco zemnieku skaita pieaugumam varēja būt īslaicīgs raksturs. Nav noliedzams, ka arī šim nelielajam veco ļaužu skaita pieaugumam un bērnu skaita sarukumam

vecuma struktūra*

1731. g.						1744. g.					
darba spējīgie		bērni		vecie		darba spējīgie		bērni		vecie	
skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.
393	558	279	396	32	46	507	531	578	296	69	73
345	443	365	469	69	88	393	476	330	400	102	124
346	432	355	444	99	124	461	404	488	428	191	168
611	496	520	422	101	82	756	536	555	394	98	70
1882	494	1484	389	445	117	2103	499	1508	358	600	143
524	528	408	411	60	61	641	549	444	381	82	70
463	457	434	429	114	114	541	480	436	386	151	134
590	512	490	425	73	63	688	517	533	400	110	83
743	528	602	427	63	45	874	547	614	385	109	68
864	458	856	454	166	88	1164	501	943	405	218	94
750	519	577	399	118	82	995	543	640	349	198	108
591	497	544	458	54	45	1159	529	842	384	191	87
407	387	525	499	120	114	448	403	497	447	167	150
747	457	716	437	173	106	926	481	796	413	205	106
748	490	636	416	144	94	943	529	714	401	125	70
538	436	546	443	149	121	689	499	480	347	213	154
1172	448	1191	455	254	97	1637	496	1259	382	401	122
459	423	505	465	121	112	571	457	550	440	129	103
597	503	470	397	118	100	669	496	527	391	152	113
440	478	418	454	62	68	506	498	445	438	65	64
341	447	340	445	82	108	529	528	362	362	110	110
1901	471	1586	392	552	137	2335	493	1815	384	581	123
371	555	260	389	37	56	493	593	280	336	59	71
545	446	538	440	139	114	639	463	541	392	200	145
197	474	163	392	56	134	322	454	316	445	72	101
982	419	1111	474	250	107	1422	465	1292	422	346	113
698	471	660	445	124	84	804	450	807	452	176	98
824	418	927	470	221	112	1056	475	899	404	268	121
488	375	640	492	173	133	806	466	729	422	194	112
2144	509	1585	376	484	115	2653	550	1615	335	552	115
377	403	438	469	120	128	416	452	371	403	134	145
282	483	256	440	45	77	239	439	250	460	55	101
22 360		20 424		4 818		28 385		22 256		6 323	
	470		429		101		498		391		111

3.—272., 321.—625. lp.; 19. l., 308.—436. lp.; 20. l., 226.—505. lp.; 24. l., 24.—307. lp.; 25. l., ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, л. 167, л. 21—821; л. 168, л. 1—859; д. 169, л. 211—382; л. 176, л. 2—

uz 1000 zemniekiem turpmākajos gados bija saimnieciski negatīvas sekas. Tātad gadsimta vidū un otrajā pusē jauniešu pieplūdums darba spējīgo grupā bija gaidāms daudz mazāks, nekā tas bija laikā no 1723. līdz 1744. gadam. Līdz ar to bija gaidāms, ka klaušām derīgo zemnieku skaits samazināsies, bet palielināsies viena klausi-

Draudze	1715. g.						1724. g.					
	darba spējīgie		bērni		vecie		darba spējīgie		bērni		vecie	
	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.
Alūksne	1694	546	1088	353	310	101	2188	514	1733	407	334	79
Ape	1118	549	741	364	177	87	1162	514	916	405	183	81
Āraiši	254	492	187	363	75	145	299	415	348	483	73	102
Bērzaune	1153	584	672	340	151	76	1245	522	964	404	178	74
Cēsis	1029	540	690	362	186	98	1360	480	1260	445	213	75
Cesvaine	1907	567	1215	361	243	72	2098	536	1544	394	279	70
Dzērbene	488	563	303	350	75	87	628	508	496	402	111	90
Ergļi	756	576	454	346	103	78	900	470	831	434	183	96
Evele	701	595	375	319	101	86	901	544	620	374	135	82
Ergeme	809	556	507	348	140	96	916	552	538	325	204	123
Gaujiena	748	544	485	352	143	104	856	511	694	414	126	75
Gulbene	964	576	565	337	146	87	1414	533	1018	384	219	83
Jaunpiebalga	875	633	381	276	126	91	1227	550	844	378	160	72
Kalsnava	755	567	463	338	130	95	1020	489	909	436	158	75
Lazdona	572	584	334	341	74	75	643	514	511	408	97	58
Liepkalne	263	530	193	389	40	81	270	459	254	432	64	109
Liezere	577	547	395	374	83	79	661	433	720	477	147	96
Lugaži	730	572	441	346	104	82	851	521	631	386	151	93
Ļaudona	932	578	557	346	124	77	1107	517	871	407	162	76
Palsmane	411	501	330	402	80	97	559	511	462	422	73	67
Rauna	1567	613	765	299	224	88	1682	518	1330	409	237	73
Smiltene	1200	573	699	334	196	93	1341	531	1003	397	182	72
Skujene	656	594	338	306	110	100	745	512	555	381	156	107
Tirza	887	515	701	407	135	78	784	505	602	387	168	108
Trikāta	1896	614	894	290	297	96	2206	584	1374	363	199	53
Vecpiebalga	1152	612	561	298	169	90	1480	551	1002	372	209	77
Vestiena	301	492	257	421	53	87	327	500	277	424	49	75
Kopā:	24 405		14 591		3 795		28 870		22 307		4 450	
Vidēji uz 1000 iedzīvotājiem:		570		341		89		519		401		80

* ЦГАДА ф. 274, оп. 1, д. 167, л. 825—867; д. 168, л. 860—1096; д. 169, л. 3—203, 389—992; 7348. л., 1. ар., 16. л., 2.—305, 437—671. л.; 17. л., 2.—225, 480.—755. л.; 18. л., 277.—317, 787.—890. л.; 27. л., 2.—340., 598.—897. л.; 28. л., 2.—239. л.

nieka veicamais darba apjoms (ņemot vērā tikai demogrāfiskos procesus vien). Tas notiktu pat arī tad, ja kļaušu darba apjoms nepieaugtu. Faktiski reizē ar muižu saimniecību attīstību muižnieki palielināja arī pašu kļaušu darbu apjomu.

Rīgas un Cēsu apriņķi zemnieku demogrāfiskais sastāvs nebija pilnīgi vienāds. Atšķirības vērojamas arī demogrāfiskajos procesos.

Rīgas apriņķi demogrāfiskie procesi saskatāmi skaidrāk. Laikā no 1724. līdz 1744. gadam bērnu skaits uz 1000 apriņķa iedzīvotājiem samazinājies par 69, bet darba nespējīgo — veco — zemnieku pie-

vecuma struktūra*

1731. g.						1744. g.					
darba spējīgie		bērni		vecie		darba spējīgie		bērni		vecie	
skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.	skaits	uz 1000 zemn.
2471	548	1558	345	484	107	2719	544	1703	341	574	115
1472	492	1168	391	350	117	1477	566	837	322	295	112
410	515	327	410	60	75	453	467	408	421	109	112
1462	582	919	365	131	52	1493	616	733	302	198	82
1614	531	1180	388	247	81	1871	515	1379	379	386	106
3262	537	1699	386	341	77	2388	546	1606	367	382	87
736	511	522	363	181	126	979	560	602	345	165	95
1011	549	682	371	147	80	1000	572	578	331	170	97
981	539	668	367	171	94	986	540	640	351	199	109
1100	514	795	372	245	114	1038	490	802	378	279	132
1066	526	776	383	183	91	1152	469	1019	415	286	116
1814	557	1136	348	310	95	1669	556	1000	333	334	111
1474	614	742	309	185	77	1520	635	667	278	206	87
1077	515	839	401	176	84	1490	540	998	362	268	98
723	532	544	401	90	66	639	535	463	387	93	78
255	484	230	436	42	80	287	542	199	375	44	83
801	481	707	425	156	94	796	517	546	355	197	128
804	524	547	356	184	120	795	605	370	281	150	114
1182	524	862	382	211	94	1441	576	905	361	158	63
688	541	498	392	85	67	689	452	711	466	125	82
2058	562	1380	377	221	61	2253	557	1403	347	390	96
1496	542	1043	377	222	81	1552	531	1009	345	361	124
899	522	652	379	171	99	895	576	479	309	179	115
1047	510	823	401	182	89	1206	510	932	394	228	96
2496	592	1494	359	225	53	2327	573	1220	300	514	127
1612	596	879	325	214	79	1847	564	1232	377	194	59
455	536	338	397	57	67	520	523	395	398	79	79
33 566		23 008		5271		35 482		22 836		6563	
	543		372		85		547		352		101

д. 177, л. 330—363, 704—801; д. 180, л. 1—776; д. 188, л. 2—874; д. 209, л. 2—864; LCVVA, 629.—762. лр.; 19. л., 2.—298., 442.—694. лр.; 20. л., 2.—221., 507.—670. лр.; 26. л., 356.—394.,

augums šai laika posmā sastāda 28 vienības. Tātad novecošanās tendences minētajā laikā Rīgas apriņķī bija jūtāmākas nekā visā Vidzemē kopumā. Rīgas apriņķī bija atsevišķas draudzēs, kur šie demogrāfiskie procesi bija vēl krasāk izteikti. Pie tādām draudzēm jāpieskaita Salaspils, Dikļu, Lielvārdes, Vecsalacas, Turaidas, Matīšu, Rubenes, Aizkraukles, Kokneses un Umurgas draudzēs.

Jāatzīmē, ka nevienā no Rīgas apriņķa draudzēm šai laikā nav vērojams bērnu īpatsvara pieaugums. Nupat minētajās desmit Rīgas apriņķa draudzēs skaidri bija saskatāma bērnu īpatsvara samazinā-

šanās. Salaspils, Dikļu, Lielvārdes, Vecsalacas, Matīšu, Aizkraukles, Turaidas, Kokneses draudzēs zemnieku sabiedrības novecošanās process bija jau visai nozīmīgs. Šāds stāvoklis šajās draudzēs daļēji izskaidrojams ar tām korektīvām, kādas zemnieku dabiskajos demogrāfiskajos procesos bija izdarījušas 1741. un 1742. gada neražas. Tāpat minētajās draudzēs ieplūda arī daudz bēgļu no citurienes, radot izmaiņas zemnieku sabiedrības sastāvā.

Vairākās Rīgas apriņķa draudzēs bērnu īpatsvars bija samazinājies nenozīmīgi. Pie tādām jāpieskaita Daugavgrīvas, Suntažu, Ropažu, Valmieras un Rūjienas draudzes. Nozīmīgi šajā sakarā ir tas, ka arī Daugavgrīvā, Suntažos un Ropažos pēc mēra ieplūda daudz bēgļu. Kaut arī tur zemnieku sabiedrībā faktiski pieauga veco ļaužu īpatsvars, tomēr tas bija tik maznozīmīgs, ka nemainīja iedzīvotāju demogrāfiskā vecuma grupu īpatsvara stabilitāti un varam runāt par demogrāfisko procesu vienmērību šais piecās draudzēs.

Virzība uz veco zemnieku īpatsvara pieaugumu sabiedrībā vērojama arī Cēsu apriņķī.

18. gs. 20. gadu sākumā, salīdzinot ar laiku tūdaļ pēc mēra, bērnu skaits uz 1000 Cēsu apriņķa zemniekiem bija pieaudzis (par 60), bet veco zemnieku skaits nedaudz samazinājās. 20. gadu otrajā pusē šāda parādība nav vērojama. 30. gados Cēsu apriņķī, tāpat kā Rīgas apriņķī, bērnu īpatsvars samazinājās, bet pieauga veco ļaužu īpatsvars. Laikā no 1724. līdz 1744. gadam bērnu īpatsvars Cēsu apriņķī bija samazinājies par 49 vienībām, bet veco ļaužu skaits bija pieaudzis par 21 vienību. Cēsu apriņķī šie rādītāji ir mazāki nekā attiecīgie rādītāji Rīgas apriņķī. Tas liecina par sabiedrības demogrāfisko vecuma grupu īpatsvaru lielāku stabilitāti Cēsu apriņķī (skat. 11. tab.). Demogrāfisko procesu stabilitāte raksturīga vairākās draudzēs, piemēram, Evelē, Ļaudonā, Lazdonā, Cesvainē. Jādomā, ka šādu noviržu cēloņi meklējami zemnieku sabiedrības sociālekonomiskajās, sanitārajās u. tml. īpatnībās atsevišķās draudzēs. Zināma ietekme ir arī bioloģiskajiem faktoriem, piemēram, sieviešu auglībai, vecumam, stājoties laulībā, vīriešu un sieviešu skaitam dzīves brieduma gados, kad varēja stāties laulībā un radīt bērnus.

Aplūkojot demogrāfisko vecuma grupu īpatsvaru Rīgas un Cēsu apriņķī, noteiktas atšķirības konstatējamas arī demogrāfisko procesu evolūcijā. Cēsu apriņķī darba spējīgo zemnieku īpatsvars pastāvīgi bija lielāks nekā Rīgas apriņķī, bet bērnu un veco zemnieku īpatsvara rādītāji atpalika no Rīgas apriņķa rādītājiem. Tas liecina, ka saimnieciskās dzīves attīstībai Cēsu apriņķī bija labāki objektīvie priekšnosacījumi, proti, bija vairāk to zemnieku, kurus varēja iesaistīt darba procesā. Cēsu apriņķī ikviena vecuma grupa skaitliski pieauga gausāk nekā Rīgas apriņķī. Piemēram, Rīgas apriņķī no 1715. līdz 1724. gadam darba spējīgo zemnieku skaits palielinājās par 4477 (30,32%), bērnu skaits — par 9622 (99,21%), veco zemnieku skaits par 870 (32,29%). Tai pašā laika posmā Cēsu apriņķa darba spējīgo zemnieku skaits pieauga par 4465 (18,29%), bērnu skaits — par 7716 (52,88%), veco ļaužu — par 655 (17,26%).

Laika posmā no 1724. līdz 1731. gadam zemnieku pieaugums visās demogrāfiskajās grupās abos apriņķos samazinājās. Rīgas apriņķī rādītāji visumā bija augstāki. Tā, darba spējīgo zemnieku skaits Rīgas apriņķī pieauga par 16,21% (Cēsu apriņķī — par 16,26%), bērnu skaits — par 5,70% (Cēsu apriņķī — par 3,14%), bet veco zemnieku skaits — par 39,09% (Cēsu apriņķī — par 18,45%).

Laikā no 1731. līdz 1744. gadam zemnieku skaita pieauguma tempi visās vecuma grupās bija vislēnākie. Tas lielā mērā izskaidrojams ar to, ka demogrāfisko grupu sastāvs tika fiksēts 1744. gadā, tātad pēc atkārtotām neražām un slimībām. Laikā no 1731. līdz 1744. gadam Rīgas apriņķī darba spējīgo zemnieku skaits pieauga par 26,95% (Cēsu apriņķī — tikai par 5,71%), bērnu — par 8,97% (Cēsu apriņķī — samazinājies par 0,7%), bet veco zemnieku skaits — par 31,24% (Cēsu apriņķī — par 24,51%).

Pēc H. Ligi pētījumiem, Dienvidigaunijā pēc mēra līdz pat 1731. gadam zemnieku skaita vidējais pieauguma temps bija ap 2% gadā, bet pēc tam samazinājās un no 1731. līdz 1743. gadam bija vairs tikai 1,4% gadā.⁸³

Latviešu apdzīvotajā Vidzemē zemnieku skaita vidējā pieauguma tempu rādītāji vidēji bija augstāki, liecinot par zemnieku skaita straujāku pieaugumu.

Neilgajā laika posmā no 1715. līdz 1744. gadam, t. i., 29 gados, zemnieku skaits Vidzemē pieauga par 51 997 cilvēkiem (74,44%), tātad vidējais pieaugums bija ap 2,0% gadā.

Visvairāk pieauga veco ļaužu skaits. Laikā no 1715. līdz 1744. gadam tas pieauga par 6497 cilvēkiem, tātad faktiski bija divkārtšojies (201,7%). Vidēji gadā šīs grupas zemnieku skaits bija pieaudzis par 2,4%.

Bērnu skaits laikā no 1715. līdz 1744. gadam bija pieaudzis par 20 802 vai vidēji gadā par 2,2%.

Darba spējīgo zemnieku skaita pieaugums atpalika no bērnu un veco ļaužu pieauguma. Absolūti tas bija pieaudzis par 24 698 jeb par 63,1% (vidējais pieaugums gadā —1,7%). Tātad 18. gs. vidū veidojās situācija, ka arvien straujāk pieauga tā zemnieku daļa, kas bija jāuztur darba spējīgajiem zemniekiem.

Sava nozīme zemnieku sabiedrības attīstībā bija arī sieviešu un vīriešu skaita savstarpējām attiecībām. Pēc Vidzemes arklu revīziju materiāliem iespējams izsekot abu dzimumu zemnieku skaitliskajām attiecībām 18. gs. pirmajā pusē. Parasti tai laikā zemnieku sabiedrībā vīriešu skaits pārsniedza sieviešu skaitu. Pareizai abu dzimumu skaitliskajai attiecībai vislielākā nozīme bija darba spējīgo zemnieku grupā. Vīriešu un sieviešu skaits darba spējīgo zemnieku grupā bija gandrīz vienāds tikai 1731. gadā Cēsu apriņķī.

Lai arī starpība starp vīriešu un sieviešu skaitu pastāvēja, tā tomēr nebija pārāk liela. Sasnieguši brieduma gadus, zemnieki stājās laulībā. Tā kā visiem, kas stājās laulībā, vajadzēja obligāti zināt katķismu, draudzēs, kur bija stingri mācītāji, reizēm laulību noslēgšana tika kavēta. Ja viens no laulātajiem draugiem nomira pāragrā nāvē, palicēji stājās otrā laulībā. Atzīmēti pat trešās laulības gadi-

jumi. Tas viss liecina, ka vīriešu un sieviešu skaitliskās attiecības latviešu zemniecībā Vidzemē 18. gs. pirmajā pusē bija labvēlīgas.

Draudzēs, kurās ietilpa vairāk zemnieku bēgļu, lielākoties vīrieši spēka gados, vīriešu pārsvars bija vairāk jūtams. Tas attiecināms galvenokārt uz tām Rīgas apriņķa draudzēm, kas atradās Rīgas tuvumā vai pie Daugavas. Tā, 18. gs. pirmajā pusē vīriešu pārsvars pakāpeniski pieauga Daugavgrīvas draudzē. 1715. gadā draudzē darba spējīgo zemnieku grupā bija par 30 vīriešiem vairāk nekā sieviešu, 1731. gadā — par 110 un 1744. gadā — par 107 vīriešiem vairāk nekā sieviešu. Daugavgrīva bija viena no tām draudzēm, kurā ietilpa daudz bēgļu, kas te nodarbojās arī ar zveju gan Daugavā, gan jūrā. Zvejā bija aizņemti vienīgi vīrieši. Tāpēc draudzē bija labvēlīgi priekšnoteikumi vīriešu pieplūdumam no citiem novadiem. Bez tam daļa ienākušo zemnieku atrada darbu Rīgas pilsētā.

Vīriešu skaita pārsvara pieaugums vērojams arī Doles un Ādažu draudzēs, tomēr tas nebija tik liels kā Daugavgrīvas draudzē. Doles draudzē 1715. gadā darba spējīgo zemnieku grupā vīriešu bija tikai par 20 cilvēkiem vairāk nekā sieviešu, 1724. gadā — par 56, 1731. gadā — par 50, bet 1744. gadā — jau par 82. Ādažu draudzē vīriešu pārsvars darba spējīgo grupā pieauga 18. gs. 30. gados. 1731. gadā šajā draudzē bija par 61, bet 1744. gadā jau par 80 vīriešiem vairāk nekā sieviešu. 40. gados vīriešu pārsvars bija jūtams arī Lielvārdes un Ikšķiles draudzēs. 1744. gadā Lielvārdē darba spējīgo vīriešu bija par 103 cilvēkiem vairāk nekā sieviešu. Ikšķiles draudzē šī starpība sasniedza 74. Nav šaubu, ka vīriešu pārsvars radīja nelabvēlīgus priekšnoteikumus laulību noslēgšanai, un daļa vīriešu šajās draudzēs varēja palikt neprecējušies. Tāpēc 18. gs. pirmajā pusē ar dzimtkungu atļauju zemnieki varēja pārvest sievas arī no kaimiņu draudzēm vai arī aizprecēties, lai gan ierobežotā mērā, uz citiem novadiem.

Darba spējīgo vīriešu skaits draudzē un pat muižas novadā varēja spēcīgi ietekmēt visu vietējo saimniecisko dzīvi. Darba spējīgo vīriešu darbs nodrošināja zemnieku sētas un saimes eksistenci, no viņu vidus darbā uz muižu sūtīja īstenieku — vīru ar zirgu un aizjūgu, t. i., klaušinieku pamatkodolu. Darba spējīgo vīriešu skaits Vidzemes zemnieku sabiedrībā bija augsts. Katrs ceturtais vai pat trešais zemnieku kārtas loceklis bija darba spējīgs vīrietis. Šādas

12. tabula

*Darba spējīgo vīriešu un sieviešu skaits Vidzemē**

Gads	Vīrieši			Sievietes		
	skaits	% no darba spējīgo kopskaita	uz 1000 zemniekiem	skaits	% no darba spējīgo kopskaita	uz 1000 zemniekiem
1715.	19 925	50,87	285	19 244	49,13	276
1724.	24 355	50,62	249	23 756	49,38	243
1731.	28 357	50,70	259	27 569	49,30	252
1744.	32 948	51,59	270	30 919	48,41	254

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem avotiem kā 10. un 11. tabula.

Zemnieku zēnu un meiteņu skaits Vidzemē*

Gads	Zēni			Meitenes		
	skaits	% no bērnu kopskaita	uz 1000 zemniekiem	skaits	% no bērnu kopskaita	uz 1000 zemniekiem
1724.**	21 190	51,24	218	20 166	48,76	207
1731.	22 685	52,23	207	20 747	47,77	190
1744.	23 421	51,94	192	21 671	48,06	178

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem avotiem kā 10. un 11. tabula.

** Nav ieskaitīti Daugavgrīvas draudzes bērni (272).

attiecības starp darba spējīgajiem vīriešiem un pārējo zemnieku skaitu saglabājās visu 18. gs. pirmo pusi. To liecina arī 12. tabulas dati.

12. tabulas dati rāda arī darba spējīgo sieviešu skaita konsekvento nelielo atpalcību no vīriešu kopskaita. No visiem zemnieku kārtas locekļiem ik ceturtā bija darba spējīga sieviete. Jau iepriekš aizrādījām uz darba spējīgo cilvēku augsto īpatsvaru Vidzemes zemnieku sabiedrībā. Seit tikai jāuzsver, ka vīriešu īpatsvars gan šajā grupā, gan arī visā zemnieku sabiedrībā bija dominējošais. Šāds stāvoklis izauga no Vidzemes dzimtcilvēku demogrāfiskās struktūras 18. gs. pirmajā pusē, kad divās nozīmīgākajās grupās — darba spējīgo un bērnu — bija neliels konsekvents vīriešu dzimuma pārsvars.

To, ka šāds stāvoklis saglabājās arī turpmākajos gados un sabiedrībā joprojām palika darba spējīgo vīriešu pārsvars, liecina konsekventais nelielais zēnu pārsvars 18. gs. pirmajā pusē (skat. 13. tab.).

Tomēr bērnu — kā zēnu, tā meiteņu — īpatsvars rāda tendenci samazināties. Bērnu skaita samazināšanās ietvēra negatīvākas sekas attiecībā uz zemnieku skaita turpmākā pieauguma iespējām. Skaidrs ir, ka 18. gs. otrajā pusē zemnieku skaita pieaugums gaidāms nedaudz gausāks kā 18. gs. pirmajā pusē.

Vecie, darba nespējīgie zemnieki pārējo zemnieku vidū ieņēma kā skaitliski, tā ekonomiski nenozīmīgu vietu. Šī vecuma zemnieku grupā bija izteikts sieviešu pārsvars (skat. 14. tab.).

Darba nespējīgo zemnieku skaits Vidzemē*

Gads	Vīrieši			Sievietes		
	skaits	% no veco zemnieku kopskaita	uz 1000 zemniekiem	skaits	% no veco zemnieku kopskaita	uz 1000 zemniekiem
1715.	2 732	42,76	44	3 657	57,24	59
1724.	3 141	39,69	32	4 773	60,31	49
1731.	4 115	40,79	38	5 974	59,21	55
1744.	5 172	40,14	42	7 714	59,86	63

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem avotiem kā 10. un 11. tabula.

Tā, par Ērgemes draudzi laikā no 1741. līdz 1751. gadam saglabājušās ziņas, ka no 261 nomirušā vīrieša 60 gadus bija pārsnieguši 25 zemnieki (9,6% no mirušo vīriešu kopskaita). No 242 mirušajām sievietēm ilgāk par 60 gadiem bija dzīvojušas 30 (12,4% no mirušo sieviešu kopskaita).⁸⁴ Arī Ikšķiles un Salaspils draudzēs laikā no 1745. līdz 1750. gadam no visiem mirušajiem vīriešiem 13,8% sastādīja 60 gadus vecumu pārdzīvojuši zemnieki (sievietes — 18,2%).⁸⁵ Par Salaspili un Ikšķili saglabājušies norādījumi, ka atsevišķi zemnieki sasnieguši un pat pārsnieguši 90 gadu vecumu.⁸⁶ Dikļu draudzē šai laikā no visiem mirušajiem zemniekiem mūža 60 gadus bija pārdzīvojuši 16,5% (zemnieces — 17,8%).⁸⁷ Visās trijās minētajās draudzēs bija augsta bērnu mirstība. No visiem šo draudžu baznīcas grāmatās reģistrētajiem mirušajiem pirmos trijos dzīvības gados bija miruši no 27,5 līdz 49,5%. Lielā bērnu mirstība pamato agrākos secinājumus par cēloņiem zemnieku skaita gausajam pieaugumam. Zemnieki, kuriem izdevās nodzīvot ilgu mūžu, bija tie, kas glabāja tautas darba un sadzīves tradīcijas un folkloru, nododami to tālāk nākošajām paaudzēm.

Nav apstrīdams, ka dzimtbūtniecības smagais jūgs nelabvēlīgi ietekmēja zemnieku dzīves veidu un mūža ilgumu. Reizē ar zemnieku stāvokļa pasliktināšanos Vidzemē ieviesās dūmu rijas vai dūmistabas, kurās antisanitāros apstākļos mitinājās vienlaikus vairākas zemnieku ģimenes.⁸⁸ Tāpēc jebkurš epidēmijas uzliesmojums prasīja daudzu cilvēku, sevišķi bērnu, dzīvības. Neskaitāmas sievietes nomira dzemdībās vai dzemdību drudža dēļ. Parasti visi piedzimušie dvīņi nomira jau dzīvības pirmajās dienās. Sievietēm arī grūtniecības stāvoklī bija jāpilda smagi darbi, pie kam uzturs ne vienmēr bija pietiekams. Tāpēc bērni dzima vārgi. Agrā iesaistišana kļaušu jūgā zem muižu vagaru un muižkungu pātagas bija par zemnieku nāves cēloni pusmūža vecumā, spēka gados. Tā kā zemniekiem nebija nekādu iespēju uzkrāt kaut vai minimālas pārtikas rezerves, pavasaros zemnieku sētā pietrūka pārtikas, bet lielāku neražu gados izcēlās pat bads. Bada laikā bojā aizgāja vārgākie indivīdi, galvenokārt bērni. Plaši izplatīta bija arī ārlaulības bērnu nogalināšana, lai izvairītos no publiskā kauna un soda, kādu mācītāji uzlika ārlaulībā dzimušo bērnu mātēm. Nāvēssods gan gaidīja arī bērna nogalinātāju. Minēto apstākļu dēļ Vidzemes zemnieku skaita pieaugums bija visumā zems. Raksturīgi, ka tieši 18. gs. 30. gados, kad plašumā vērsās kļaušu saimniecība un pastiprinājās dzimtbūšanas jūgs, zemnieku skaita pieauguma tempi atslāba.

Vidzemes zemnieku sēta ekonomiskā un demogrāfiskā aspektā

18. gs. pirmajā pusē, kad Vidzeme pamazām atžirga no Ziemeļu kara un lielā mēra nodarītā posta, smagās ekonomiska un demogrāfiska rakstura sekas bija jūtamas visās dzīves jomās. Daudzas zemnieku sētas bija vai nu neapdzīvotas, vai arī karā nodedzinātas, lauki palikuši neapsaimniekoti. Tukšas sētas jeb postažas bija visās Vidzemes draudzēs. Novados, kur mēris bija plosījies spēcīgāk, tāpat arī tur, kur karaspēks un sirotāji bija gājuši pāri vairākkārt, šādu tukšu saimniecību bija vairāk. Daļa zemnieku bija aizklīduši uz nomaļākām vietām turpat Vidzemē vai arī pat uz Kurzemi, daļa, īpaši no Ziemeļaustrumvidzemes, 1702. gadā bija aizvesta gūstā uz Iekskrieviju. Izmirušas vai stipri sarukušas bija arī vairākas no tām Vidzemes muižnieku dzimtām, kas 17. gs. beigās bija pārvaldījušas valsts domēņu muižas un savas dzimtmuižas.

Šīs izmaiņas tomēr nebija skārušas pašus dzimtbūtniecisko attiecību pamatus. Tāpēc saimnieciskās dzīves atjaunošanās notika uz pilnīgi izveidojušās dzimtbūtniecisko ražošanas attiecību bāzes. Zemnieki joprojām bija savu dzimtkungu vai arī valsts muižām piederīgi dzimtļaudis, kas nedrīkstēja atstāt sētu, kurā dzīvoja. 18. gs. 30. gados dzimtkungi izvirzīja uzskatus, ka zemnieks pats un viņa manta bija pilnīgs dzimtkunga īpašums, ar kuru tas varēja rīkoties pēc saviem ieskatiem. Tādus uzskatus pauda landrāta Rozena valdošajam senātam iesniegtā deklarācija. Protams, centrālā valsts vara nebija ieinteresēta Vidzemes dzimtkungu tiesību pārmērīgā paplašināšanā, tāpēc augstāko tiesas varu un tiesības piespriet nāvessodu saglabāja valstij pakļautās tiesu instances, kuru locekļi bija galvenokārt muižnieki.

18. gs. pirmajā pusē dzimtbūtnieciskā verdzība pastiprinājās. Dzimtkungi savus dzimtļaudis pārdeva, atdāvināja vai ieķīlāja. Plaši bija ieviesusies dzimtmuižu ieķīlāšana. Ieķīlājot dzimtmuižu, tika ieķīlātas arī visas vai daļa zemnieku saimniecību līdz ar tiesībām kreditoram ievākt zemnieku pildāmās klaušas un citus maksājumus. Tomēr zemnieku ieķīlāšanai vairs nebija tā plašā vēriena, kāds tai bija bijis 17. gs. otrajā pusē līdz muižu redukcijai un Ziemeļu kara laikā, kad sevišķi uzplauka domēņu muižu ieķīlāšana. Zviedrijas valsts kase bija pastāvīgās naudas grūtībās. Bagātākie muižnieki un Rīgas nam-

nieki, tāpat Vidzemes dzimtkungi aizdeva naudu Kārlim XII, saņemot pretī ilgstošā ķīlas valdījumā valsts muižas līdz ar zemniekiem. Cars Pēteris I šādus ķīlas valdījumus atstāja spēkā. Tikai pēc Nistadas miera noslēgšanas 1721. gadā sākās pakāpeniska zviedru karaļa ieķīlāto domēņu muižu izpirkšana, dzēšot parādu no valsts kases.

Vēl plašākos apmēros nekā ieķīlāšana notika dzimtmuižu un valsts muižu iznomāšana. Muižu iznomāšana bija sena parādība, kas veidojās reizē ar naudas un preču saimniecības iespēšanos dzimtnieciskajā naturālajā saimniecībā. Zviedrijas karalis Kārlis XI to tikai sankcionēja kā vispārēju, kopš 1687. gada oficiāli atzītu praksi Vidzemē. Pēc 1710. gada, kad Vidzeme faktiski nonāca Krievijas impērijas sastāvā, muižu iznomāšana izvērsās vēl plašāk vispirms jau tāpēc, ka daudzi Krievijas galma locekļi, kas Vidzemes dzimtmuižas bija ieguvuši kā dāvinājumu savā valdījumā, joprojām dzīvoja Iekškrīvijā un ar Vidzemes muižu apsaimniekošanu paši nedarbojās. Bez tam daļa Vidzemes muižnieku bija kļuvuši par Krievijas armijas virsniekiem un ieņēma dažādus pārvaldes posteņus Pēterburgā. Tiem vajadzēja līdzekļus, lai varētu dzīvot atbilstoši savam jaunajam rangam. Arī tiem nebija iespējams muižas apsaimniekot pašiem. Iznomātajās un ieķīlātajās muižās zemnieku ekspluatācija bija nesaudzīgāka, īpaši nomas un ķīlas valdījumu pēdējos gados, kad nomnieks no muižas un zemniekiem centās iegūt maksimālos ienākumus, nežēlīgi atprasīja no zemniekiem parādus, apķīlāja tos utt. Tas viss kavēja zemnieku saimniecību ekonomisko nostiprināšanos.

Jāatzīmē arī, ka, pieaugot dzimtkungu tiesībām, zemnieku saimnieciskā dzīve 18. gs. pirmajā pusē kļuva atkarīgāka no dzimtkungu rīcības. Proti, muižās, kas piederēja saprātīgiem un saimnieciskiem dzimtkungiem, zemnieki savās sētās varēja izvērst rosīgāku saimniecisko darbību un viņu rocība pieauga ātrāk. Turpretī dzimtmuižās, kurās valdīja despotiski kungi, kas nežēlīgi ekspluatēja zemniekus un nomocīja ar pārmērīgiem miesassodiem, zemnieku sētas panīka, zemnieki kļuva nabagi un nereti aizbēga.

Zemnieku sētu skaitam un to saimnieciskajam stāvoklim bija liela nozīme dzimtbūtnieciskajā ekonomikā. Sēta bija saimnieciska vienība. Tā apvienoja sētā dzīvojošos zemniekus sētas saimē, kas apstrādāja sētai iedalīto zemi, uzcēla dzīvojamās un saimniecības ēkas sētā, audzēja darba lopus un mājlopus un iztika no pašu saražotajiem produktiem. Sēta bija spiesta maksāt kungam naturālās nodevas no sētā saražotajiem produktiem un sūtīt kļaušniekus muižas darbos. Vidzemes saimnieciskās dzīves pazinējs dzimtbūšanas laikos mācītājs un publicists A. Hūpelis to atgādināja muižniekiem: «muižas kungam jāpateicas par saviem ienākumiem un komfortu tikai savu zemnieku rokām, un tie sastāda viņa bagātības ievērojamāko daļu...»¹ A. Hūpelis iesaka muižniekiem rūpēties par to, lai zemnieki būtu turīgi un dzīvotu pārtikušās sētās, jo tas atbilstot pašu dzimtkungu interesēm.²

V. I. Leņins norāda, ka dzimtbūšanas laikmetā «Zemnieku «pašu» saimniecība uz viņiem iedalītās zemes bija muižnieku saimniecības

nosacījums, tās mērķis bija nevis zemnieku «nodrošināšana» ar dzīves līdzekļiem, bet muižnieka nodrošināšana ar darba rokām».³ Tātad zemnieku saimniecība bija atkarīga no muižnieku rīcības dzimtbūtnieciskajā ražošanas sistēmā, taču vienlaikus tai bija arī sava nozīme kļaušu saimniecībā. Jo vairāk muižai piederēja zemnieku sētu, jo muižas ekonomiskais potenciāls bija spēcīgāks un tās ienākumi lielāki. Muižas ienesība bija nodrošināta, ja visas vai lielākā daļa tās zemnieku sētu bija pārtikušas un spēja pildīt feodālo zemes renti. Zemnieku darbs, protams, nodrošināja arī pašu zemnieku eksistenci, bet vispirms un pirmām kārtām radīja pamatu dzimtkungu labklājībai, t. i., radīja virsproduktu, kuru piesavinājās galvenokārt muižnieki, izlietojot to savām vajadzībām un vēl arī realizējot tirgū. Apdzīvoto zemnieku sētu skaits bija viens no pamatrādītājiem saimnieciskās dzīves attīstības līmenim un ātrumam.

Tāpēc pamatoti rodas interese par Vidzemes zemnieku sētu skaita pieaugumu un sētu ekonomisko stāvokli 18. gs. pirmajā pusē pēc mēra. Krievijas valdības 18. gs. pirmajā pusē organizēto arklu revīziju materiāli sniedz reālu iespēju izsekot zemnieku sētu skaita pieaugumam dzimtbūtnieciskās saimniecības atjaunošanās periodā.

Revīzijās netika ievāktas ziņas par zemnieku izsētās sēklas daudzumu, resp., zemes lielumu. Līdz ar to pētnieka rīcībā nav materiāla, kas tieši liecinātu par zemnieku sētu zemes platības izmaiņām. Sākot ar 1731. gadu, bija pieņemts, ka 1688. gada zviedru revīzijas arklu skaits palika par Vidzemes zemes nodokļu maksimālo robežu, un revīzijas vienīgi noskaidroja, kādā mērā katra muiža un zemnieku sēta bija atspirgusi pēc kara un tuvojās stāvoklim, kāds bija bijis 1688. gadā.⁴

Sākot ar 1715. gadu, revīzijās tika registrēts zemnieku sētu skaits katrā muižā, fiksēts sētas nosaukums, tās saimnieka vārds. Ja sētā dzīvoja divi pušelnieki, tad atzīmēja abu vārdus. Atzīmējot abus pušelniekus, tātad tika norādīts, ka viena sēta, kas saglabājās kā feodālās zemes rentes maksāšanas vienība, kuru novērtēja kadastrālajos arklos, patiesībā sastāvēja no divām pilnīgi vai daļēji nodalītām pušelnieku saimniecībām. (Tāpēc monogrāfijā viscaur saglabājam divus terminus — sēta un saimniecība.) Zemnieku sētu skaita noteikšanai par pamatu noderēja 1688. gada Zviedrijas valsts Vidzemes arklu revīzijas aktis. 18. gs. pirmās puses arklu revīziju materiālos tika saglabāta pat sētu ierakstu secība pēc 1688. gada revīzijas ierakstu parauga. Neapdzīvotajām sētām bija pievienots norādījums, ka tās ir tukšas. Ziņas par zemnieku sētām, kas ilgstoši bija pēc mēra palikušas postažā, pakāpeniski izzuda.

1688. gada arklu revīzija visu muižas teritoriju sadalīja zemnieku zemē, par ko zemnieki pildīja nastas kunga labā un par ko arī bija jāmaksā valsts nodokļi, un muižas zemē, kas bija no nodokļiem atbrīvota. Formāli šāds dalījums saglabājās arī 18. gs. pirmajā pusē, lai gan zemes sadalē bija notikušas ievērojamas izmaiņas. Sākot ar 17. gs. 90. gadiem, muižnieki pievienoja zemnieku sētu zemi muižas laukiem vai arī ierīkoja lielākajās muižās jaunas blakus muižīņas, t. s. lopu muižas vai pusmuižas. No vecajām sētām padzītajiem saim-

Zemnieku sēta Burtneku draudzē. — *Brotze J. Chr. Monumente . . .*
Bd. 8, S. 1.

niekiem ierādīja zemi citur. Piešķirdami zemniekiem vietu sētai neiekoptās vecainēs un mežos, muižnieki muižas teritorijā kopumā faktiski saglabāja agrāko zemnieku zemes kopējo platību. Pieauga tikai muižu zeme un galvenokārt uz auglīgāko zemes gabalu rēķina. Tikai zemes uzmērīšanai un zemes gabalu atrašanās vietu fiksācijai zemes plānos vajadzēja ieviest šai ziņā stingrāku kārtību. 18. gs. pievienot muižas zemei tās sētas, kas bija radušās kopš 1688. gada arklu revīzijas, bija vēl vieglāk, jo tās oficiālajās aktīs nebija reģistrētas. Tāpat muižas zemei faktiski varēja pievienot neapdzīvotās sētas. To darīt kavēja vienīgi kļaušnieku trūkums. Tādējādi revīziju aktīs minētie dati par zemnieku sētu skaitu vērtējami kritiski. Tie atspoguļo minimālos rādītājus — zemnieku sētu skaita zemāko līmeni.

Baltijas vācu muižniecībai arklu revīzijas nebija pa prātam. Tās notika, carisma centrālisma tendencēm saduroties ar vācu muižniecības aktīviem pasākumiem un arī pasākumiem saglabāt Baltijas vācu bruņniecības privilēģijas un tiesības beztiesīgo latviešu un igauņu zemnieku izmantošanā. Revīziju faktiskā veikšana bija palikusi vācu muižniecības pārstāvju ziņā. Ja 1715. un tāpat 1724. un 1731. gadā revīziju laikā ziņu sniegšanai uzaicināja ierasties arī zemniekus, pēc kuru izteikumiem izdarīja ierakstus aktīs, tad, sākot ar 1738. gada arklu revīziju, zemnieki tika pieaicināti tikai atsevišķās vietās un ziņas sniedza muižu īpašnieki vai pārvaldnieki. Tas vēl vairāk samazina 1744. gada revīzijas aktīs fiksēto datu ticamību. Diemžēl vēsturnieka rīcībā nav citas informācijas par zemnieku sētu skaitu šai laikā. 17. gs. 80. gadu vaku grāmatu dati, kā arī kartogrāfiskais materiāls par sētu skaitu šajā sakarā var noderēt par kritēriju tā posta novērtēšanai, ko bija radījis Ziemeļu karš un lielais mēris. Zināmas grūtības rada tas, ka 1681. un 1683. gada zemes plānos mērnīki bija

Apdzīvoto sētu skaits Rīgas apriņķī*

Gadi	17. gs. beigās		1715. g.		1724. g.		1731. g.		1738. g.		1744. g.	
	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Aizkraukle	145	100	43	29,66	68	46,90	102	70,34	107	73,79	115	79,31
Allaži	136	100	52	38,23	74	54,41	83	61,03	86	63,24	92	67,65
Aloja	145	100	67	46,21	75	51,72	81	55,86	97	66,90	110	75,86
Adaži	158	100	83	52,53	119	75,32	140	88,61	—	—	146	92,40
Burtnieki	384	100	298	77,60	326	84,90	338	88,02	—	—	344	89,58
Daugavgrīva	193	100	72	37,31	107**	55,44	143	74,09	155	80,31	171	88,60
Dikļi	113	100	54	47,79	65	57,52	95	84,07	94	83,19	97	85,84
Dole	177	100	70	39,55	135	76,27	153	86,44	166	93,79	163	92,09
Iksķīle	234	100	66	28,21	120	51,28	177	75,64	192	82,05	194	82,91
Koknese	280	100	110	39,29	160	57,14	188	67,50	204	72,86	210	75,00
Krimulda	318	100	114	35,85	146	45,91	188	59,12	218	68,55	224	70,44
Lielvārde	197	100	84	42,64	140	71,07	173**	87,82	206	104,57	229	116,24
Liepupe	177	100	79	44,63	96	54,24	112	63,28	119	67,23	112	63,28
Limbaži	292	100	143	48,97	145	49,66	164	56,16	181	61,77	185	63,36
Madliena	288	100	125	43,40	172	59,72	187	64,93	193	67,01	200	69,44
Matiši	124	100	79	63,79	85	68,55	98	79,03	121	97,58	123	99,19
Mazsalaca	256	100	169	66,02	197	76,95	231	90,23	—	—	245	95,70
Mālpils	176	100	78	44,32	103	58,52	125	71,02	139	78,98	149	84,66
Nītaure	224	100	94	41,96	122	54,46	112	50,00	135	60,27	137	61,16
Ropaži	155	100	52	33,55	78	50,32	107	69,03	106	68,39	111	71,61
Rubene	108	100	38	35,19	63	68,35	83	76,85	108	100,00	106	89,15
Rūjiena	479	100	302	63,05	342	71,40	408	85,36	—	—	395	82,46
Salaspils	122	100	36	29,51	80	65,57	92	75,41	98	80,35	98	80,35
Sigulda	192	100	98	51,04	122	63,54	134	69,79	137	71,35	144	75,00
Skulte	88	100	21	23,86	50	56,82	54	61,36	68	77,27	70	79,54
Straupe	316	100	132	41,77	196	62,03	223	70,57	—	—	259	81,96
Suntaži	226	100	75	33,19	144	63,72	177	78,32	172	76,11	169	74,78
Turaīda	237	100	115	48,52	155	65,40	181	76,38	196	82,70	212	89,45
Umurga	228	100	89	39,04	122	53,51	130	57,02	154	67,54	161	70,61
Valmiera	357	100	315	88,24	340	95,24	345	96,64	—	—	351	98,32
Vecsalaca	173	100	83	47,98	97	56,07	100	57,80	99	57,23	98	56,65
Zaube	81	100	36	44,44	47	58,02	67	77,78	59	72,84	57	70,37
Kopā:	6779	100	3272	48,27	4291	63,30	4991	73,62	—	—	5477	80,79

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l.; 16. l. 315.—432. lp.; 17. l. 230.—325., 331.—337., 385.—479. lp.; 18.—23., 24.—26. l. 1.—47., 52.—169., 192.—352., 413.—782. lp.; 27. l. 446.—590. lp.; 28. l. 243.—361., 370.—409., 450.—591. lp.; 33. l.; ЦГАДА, ф. 274. оп. 1, д. 167, 168; д. 169, л. 211—388; д. 176; д. 177, л. 3—59; д. 183, 184, 195.

** Aplēsti vidējie skaitļi, jo arklu revīziju protokolos nav pilnīgu datu; Daugavgrīvas draudzē šajā gadā, liekas, bija par 40 sētām mazāk.

fiksējuši daudz vairāk zemnieku sētu nekā 1688. gada revīzijas laikā. Daļēji to var izskaidrot ar mērnieku paviršību, tomēr pareizāk būtu pieņemt, ka 1688. gada arklu revīzijas reģistrācijas pamatā būs bijuši citi principi, nekā sastādot zemes plānus. 1688. gada revīzijā netika reģistrētas visas sīksaimniecības. Vairākas patstāvīgas pušielnieku sīksaimniecības apvienoja kopējā rādītājā kā vienotu sētu. Bez tam muižu nomnieki un valdītāji arī savtīgos nolūkos centās noklusēt datus par dažām sētām. Pirmām kārtām tās bija sētas, kuras bija nesen pievienotas muižu laukiem vai kuras bija paredzēts pievienot tiem tuvākā nākotnē. 1688. gadā sāktajai Vidzemes zemes kartogrā-

fešanai un sevišķi «tā dēvētajam speciālajam iedalījumam» šādus trūkumus vajadzēja novērst. Kā zināms, tad zemes pārmēršana netika pilnīgi pabeigta. Bez tam esošais kartogrāfiskais materiāls vēl nav pilnībā izvērtēts. 15. un 16. tabulā dati par zemnieku sētu skaitu 17. gs. beigās iegūti no 1724. gada arklu revīzijas materiāliem, saskaitot apdzīvoto un tukšo sētu skaitu un tādējādi dabūjot to sētu skaitu, par kuru stāvokli muižu valdītāji atskaitījās revīzijas komisijai 18. gs. pirmajā pusē. Šāds sētu skaits ir tuvāks datiem, kādus rāda 1681.—1683. gada kartogrāfiskais materiāls. Sētu skaits 17. gs. beigās pieņemts par pamatu (100%).

1715. gadā, lai gan zemes saimnieciskais pagrimums bija vēl stipri jūtams, parādījās pirmās kaut cik manāmās pazīmes par zemnieku saimniecību atgūšanos no vispārējā posta. Pēc arklu revīziju datiem skaidri jaušams, kuros novados karš un mēris nodarījis vislielākos

16. tabula

Apdzīvoto sētu skaits Cēsu apriņķī*

Gadi	17. gs. beigās		1715. g.		1724. g.		1731. g.		1738. g.		1744. g.	
	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Alūksne	378	100	301	79,63	300	79,37	303	80,16	—	—	306	80,95
Ape	216	100	176	81,48	174	80,56	186	86,11	—	—	184	85,19
Āraiši	98	100	60	61,22	74	75,51	72	73,47	82	83,67	80	81,63
Bērzaune	256	100	205	80,08	217	84,77	226	88,28	233	91,02	238	92,97
Cesvaine	379	100	307	81,00	315	83,11	323	85,22	—	—	352	92,88
Cēsis	279	100	217	77,78	234	83,87	243	87,10	—	—	263	94,27
Dzērbene	145	100	96	66,21	113	77,93	114	78,62	114	78,62	124	87,00
Ergļi	243	100	163	67,08	194	79,84	177	72,84	176	72,43	172	70,78
Ergeme	172	100	149	26,63	150	87,21	166	96,51	—	—	151	87,72
Evele	143	100	118	82,52	122	85,31	132	92,31	—	—	131	91,61
Gaujiena	151	100	144	95,36	143	94,70	145	96,03	—	—	148	98,01
Gulbene	211	100	150	71,09	186	88,15	193	91,47	—	—	201	96,26
Jaunpiebalga	163	100	108	66,25	125	76,69	144	88,34	—	—	159	97,55
Kalsnava	218	100	159	72,94	199	91,28	199	91,28	—	—	233	106,88
Lazdona	133	100	103	77,44	105	78,95	140	105,26	—	—	116	87,22
Liepkalne	104	100	63	60,58	68	65,38	68	65,38	65	62,50	62	59,62
Liezere	172	100	102	59,30	127	73,84	133	77,33	134	77,91	133	77,33
Lugaži	136	100	134	98,53	130	94,12	131	96,32	—	—	132	97,06
Ļaudona	165	100	133	80,61	142	86,06	142	86,06	—	—	149	90,30
Palsmane	110	100	82	74,55	88	80,00	91	82,73	—	—	107	97,27
Rauna	338	100	275	81,36	279	82,54	288	85,21	—	—	300	88,76
Skujene	145	100	119	82,07	122	84,14	125	86,21	—	—	139	95,86
Smiltene	272	100	237	87,13	239	87,87	237	87,13	—	—	242	88,97
Tirza	219	100	170	77,63	161	73,52	168	76,71	—	—	199	90,87
Trikāta	327	100	300	91,74	302	92,35	318	97,25	—	—	318	97,25
Vecpiebalga	203	100	174	85,71	187	92,12	189	93,10	193	95,07	192	94,58
Vestiena	94	100	62	65,96	63	87,02	83	88,40	—	—	81	86,17
Kopā:	5470	100	4307	78,47	4599	83,34	4736	86,58	—	—	4912	89,80

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l.; 16. l., 2.—96., 108.—305., 437.—671. lp.; 17. l., 2.—225., 480.—645. lp.; 18., 21., 23. l.; 26. l., 256.—394., 784.—890. lp.; 27. l., 2.—197., 209.—430., 598.—897. lp.; 28. l., 2.—113., 119.—207., 213.—238., 599.—653., 663.—755., 761.—803. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 330—363, 704—801; д. 167, 168, 180; д. 169, л. 1—211, 389—992; д. 188, 209.

Zemnieku sētā Inčukalnā. Pa labi — dūmistaba. — Brotze J. Chr. Monumente . . . , Bd. 5, S. 36.

zaudējumus un neapdzīvotas bija palikušas lielākā daļa sētu. Tie bija novadi Rīgas tuvumā pie Daugavas — Ikšķile, Salaspils, Aizkraukle, Ropaži, Suntaži, Daugavgrīva, Allaži, Koknese. Siem novadiem pievienojas vēl arī jūrmalas draudzes Skulte un Krimulda, kā arī Umurga un Rubene, kur bija liels mēra upuru skaits. Nevienā no šīm draudzēm 18. gs. pirmajā pusē sētu skaits nerasniedza 17. gs. beigu līmeni. Atšķirībā no pārējiem Rīgas apriņķa draudžu novadiem zemnieku sētu pieaugums nule minētajās draudzēs noritēja straujākos tempos. Skultē tas 29 gadu laikā bija pieaudzis 3,3 reizes, Rubenē un Ikšķilē gandrīz trīs reizes, Salaspilī un Aizkrauklē 2,7 reizes, Ropažos nedaudz vairāk kā divas reizes. Tāpat nozīmīgs pieaugums konstatējams arī Daugavgrīvas, Suntažu un Doles zemnieku sētu skaitā. Tajās Rīgas apriņķa draudzēs, kurās posta pakāpe bija samērā neliela, kā Burtņiekos, Mazsalacā, Matišos, Rūjienā, sētu skaita pieaugums bija gausāks nekā draudzēs gar Daugavu un jūrmalu, bez šaubām, arī tāpēc, ka Ziemeļvidzemē bija mazāk brīvu neapdzīvotu sētu un mazāk pietiekami labas aramzemes jaunu sētu ierīkošanai. Bēgļi vairāk ieplūda novados, kas atradās labu satiksmes ceļu tuvumā vai arī netālu no robežas. Rīgas pilsētas tuvums, iespēja pārdot tur patniecīgos lauksaimniecības produktu pārpalikumus veicināja pilsētas apkārtnē esošo draudžu straujāku apdzīvotību ar zemnieku bēgļiem no citiem novadiem.

Zemnieku sētu skaita pieaugums notika trejādi. Pirmkārt, visbiežāk sākās atkal pamesto jeb tukšo sētu apsaimniekošana. To darīja no svešiem novadiem atgriezušies muižas dzimļaudis, bet reizēm arī bēgļi no citiem novadiem. Otrkārt, jau apdzīvoto sētu rocībai kļūstot

pietiekami prāvai un darba spējīgo skaitam pārāk lielam, no tām izdalījās jaunas zemnieku saimes, kas apmetās turpat līdzās esošajās postažās un sāka to apsaimniekošanu. Treškārt, jaunu sētu iekopšanu noteica muižnieku rīcība. Pievienojuši saviem muižu laukiem dažas apdzīvotas zemnieku sētas, tie ierādīja no šīm sētām izraidītajiem zemniekiem jaunai dzīvei postažā pamestās sētas. Šādi zemnieki, kas bija uzsākuši apsaimniekot sētas, bieži pieminēti arklu revīzijās un dēvēti par jaunzemniekiem. Tie baudīja divus vai trīs tā dēvētos brīvgadus, kad vai nu pilnīgi, vai daļēji tie bija atbrīvoti no nodevām un kļaušām kungu labā. Brīvgados jaunzemniekiem vajadzēja iekopt sētu un tīrumus līdz tādai pakāpei, ka, šiem gadiem beidzoties, viņi varētu uzsākt pildīt kļaušas un nodevas pilnā apmērā, kā to prasīja muiža. Ne ikreiz jaunzemniekiem pietika darba lopu, sēklas un maizes. Ieinteresēti jaunu sētu izveidošanā, muižnieki tādos gadījumos aizdeva jaunajiem saimniekiem zirgu vai naudu zirgu iegādei, arī labību. Mazstraupes muižā 1716. gadā vecajam Krūzes Jānim muižniece aizdeva deviņus pūrus rudzu, divus pūrus miežu un tikpat daudz auzu sēklai. Bez tam zemnieks saņēma vienu ķēvi un 1718. gadā vienu govī. Veģes Pētera sētā apmetās Svīguļu Štefans, kas saņēma aizdevumā deviņus pūrus rudzu un trīs pūrus auzu. Bez tam zemnieks vēl saņēma aizdevumā astoņus pūrus rudzu sēklai, sešus pūrus rudzu pārtikai un divus siekus iesala. Zemniekam nopirka divus zirgus, divas govīs, iedeva aitu un kazu. Leišu Jānim un tā brālim Pēterim kundze aizdeva rudzus (12 pūrus), miežus (sešus pūrus), auzas (divus pūrus). Bez tam vēl viņi saņēmuši govī, aitu, kazu un jēru. Muižniece palīdzēja arī citiem jaunzemniekiem, protams, ne jau aiz labas sirds, bet lai ātrāk muiža varētu iegūt pilnvērtīgus kļaušņiekus, kurus ekspluatējot muižniece viegli atguva izsniegto aizdevumu vērtību.⁵

Pēc brīvgadu izbeigšanās jauniekopto sētu saimnieki ne vien uzsāka pildīt kļaušas un maksāt kunga tiesu, bet bija spiesti nolīdzināt kunga izsniegto parādus ar uzviju. Parasta virstiesa jeb kauzdes tiesa sastādīja 17—20% no aizdevuma.⁶ Muižu nomnieki ne katreiz bija ieinteresēti izsniegt zemniekiem aizdevumus, kurus ar grūtībām vajadzēja atdabūt, nomas gadiem beidzoties. Dzimtmuižnieki turpretī to darīja katrā izdevīgā gadījumā, jo tie varēja vieglāk piedzīt vai arī atgūt parādus (apķīlājot zemniekus, atņemot tiem lopus, labību u. tml.). Tāpēc muižās, kur saimniekoja paši dzimtkungi, sētu atjaunošanās process bija straujāks. Lielvārdes un Kalsnavas draudzēs, kur muižas piederēja tikai dzimtkungiem, 18. gs. vidū pat bija pārsniegti pirmskara sētu skaits.

Zemnieku sētu skaita atjaunošanās tempi, kā tas redzams pēc 15. un 16. tabulas datiem, katrā draudzē bija atšķirīgi, turklāt novirzes no vidējiem rādītājiem atsevišķos gados bija visai iezīmīgas.

Nozīmīgākais periods zemnieku saimniecību un sētu atjaunošanā bija laiks no 1715. gada līdz 1724. gadam, kad visā Vidzemē zemnieku sētu skaits pieauga par 1271. Tā kā visā aplūkojamā periodā (t. i., līdz 1744. gadam) sētu skaits Vidzemē pieauga par 2810, tad pieaugums laikā no 1715. līdz 1724. gadam sastādīja 45,23% no visā

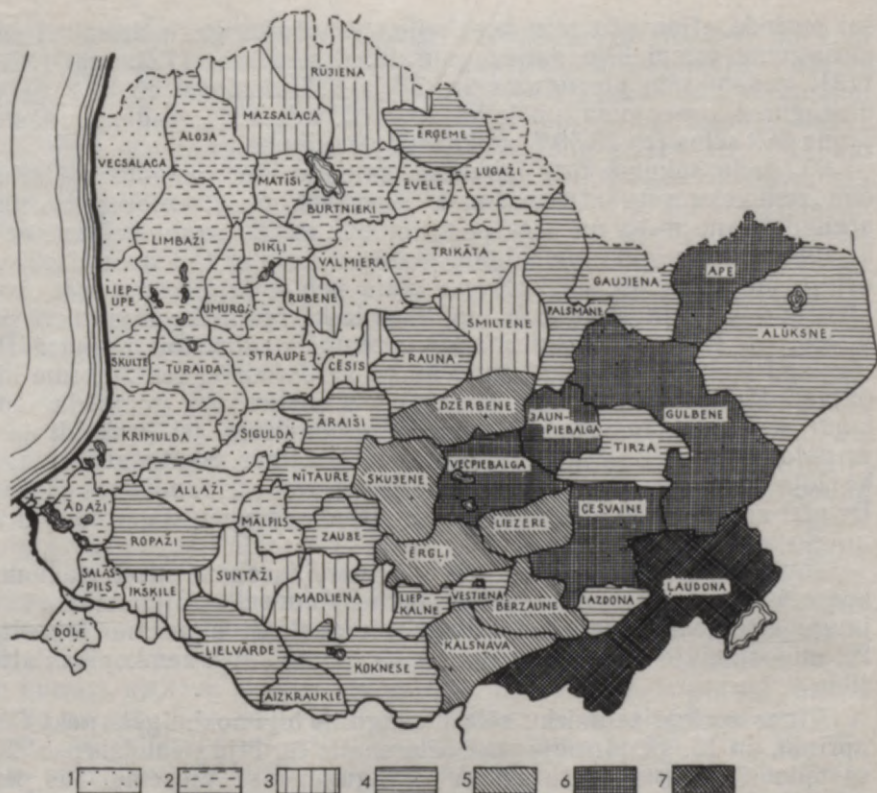
šai periodā atjaunoto sētu kopskaita. Nākošajos gadu desmitos sētu pieauguma tempi bija daudz gausāki. Laikā no 1724. gada līdz 1731. gadam sētu pieaugums sastādīja 877 vienības jeb 31,21% no pieauguma kopapjoma, un laikā no 1731. līdz 1744. gadam radās no jauna 662 sētas jeb 23,56% no kopējā pieauguma.

20. gadu sākumā bija labvēlīga saimnieciskā un politiskā situācija zemnieku sētu atjaunošanai. Pirmkārt, muižniecība vēl nebija atguvusies no mēra un kara postījumiem, muižu saimniecībās nebija atjaunotas visu lauku un līdumu platības. Līdz ar to kļaušu darbi vēl nebija pārāk smagi. Otrkārt, nu vairs nebija jāpilda smagās kara kļaušas — nebija jābrauc šķūtīs, kuru laikā zemnieku zirgi bieži vien nobeidzās. Par šo kļaušu smagumu zemnieki atkārtoti žēlojās.⁷ Pēc tam kad Krievija bija noslēgusi mieru ar Zviedriju un Vidzeme bija oficiāli kļuvusi par Krievijas impērijas sastāvdaļu, zemnieku aplūkumi ar kara kļaušām izbeidzās. Tas nepavisam nav izskaidrojams ar valdības ieturību zemnieku likstās un grūtībās. Šķūtis atcēla tāpēc, ka bija beigušies draudi par kara iespējamo atjaunošanos Baltijā. Daudzi zemnieki 20. gados atgriezās atpakaļ no bēgļu gaitām vai arī no gūsta.

Tāpēc zemnieki 20. gadu sākumā varēja sakoncentrēt ekonomiskos resursus un fiziskos spēkus savu saimniecību atjaunošanai un jaunu sētu iekopšanai. Arī klimatiskie apstākļi bija tam labvēlīgi. 20. gados nebija neražas gadu, kas varētu aizkavēt zemkopības attīstību.

Rīgas apriņķī zemnieku sētu pieaugums bija nozīmīgāks nekā Cēsu apriņķī, un 18. gs. pirmajā pusē sētu skaits tur bija pieaudzis par 2205, sastādot 78,47% no sētu skaita pieauguma visā Vidzemē. Tas lielā mērā izskaidrojams ar to, ka Rīgas apriņķī, kur zemnieku saimniecības bija smagāk cietušas no kara postījumiem un mēra epidēmijas, bija daudz vairāk brīvu zemju un postāju rezerves. Bez tam Rīgas apriņķa zemnieki sētās saimnieki apstrādāja mazākas zemes platības un pārāk liels saimes locekļu skaits vienā sētā apgrūtinātu zemnieku iztiku. Tāpēc, pieaugot cilvēku skaitam, jaunas māju saimes pārcēlās uz dzīvi jaunās sētās. Cēsu apriņķī zemnieku skaita pieaugums radīja cilvēku «uzkrāšanos» sētās un pušelnieku saimniecību izveidošanos, kuras revīzijas aktīs no vecsaimniecības jeb ciemata neizdalīja. Tās tika ierakstītas kā viena sēta (*Gesinde*) ar vairākiem saimniekiem, kas bija kopatbildīgi par muižas kļaušu un nodevu maksājumu izpildīšanu.

Pušelnieki radās gan saimes dabiska pieauguma rezultātā, gan arī muižniekam ieliekot paputējušam saimniekam par palīgu otru saimnieku. 18. gs. pirmajā pusē pušelnieki Vidzemē veidojās galvenokārt, pieaugot saimnieka bērnu un radnieku skaitam. Pēc apprecēšanās jaunās ģimenes saimnieciski nošķīrās no agrākās sētas saimnieka un izveidoja jaunu saimi. 18. gs. pirmajā pusē muižnieki vēl nekavēja šādu pušelnieku saimniecību rašanos, jo līdz ar to veidojās spēcīga sēta ar vairākiem saimniekiem, kuri spēja pilnā mērā pildīt kļaušas. Kamēr pušelnieki nebija galīgi nodalījušies no kādreizējās sētas, kuru skaidrības labad sauksim par vecsaimniecību,

2. shēma. Pušelnieki Vidzemē 1731. gadā (% no vecsaimnieku skaita). 1 — 0—1; 2 — 2—5; 3 — 6—10; 4 — 11—30; 5 — 31—50; 6 — 51—80; 7 — 81 un vairāk

visi pušelnieku saimes locekļi, lopī un feodālā zemes rente revīziju aktis summēta vienkop. Tas, protams, apgrūtina atsevišķu pušelnieku saimnieciskā spēka noteikšanu. Tikai tajos gadījumos, kad pušelnieki jau bija nodalījušies kā patstāvīgas saimes un sētas, tie tika reģistrēti atsevišķi un ieskaitīti patstāvīgo sētu skaitā. Toties abu vai vairāku pušelnieku vārdi līdz ar māju nosaukumiem arklū revīziju aktis atzīmēti diezgan bieži. Tas, protams, nenozīmē, ka šāda fiksācija bija notikusi visās sētās bez izņēmuma, kur dzīvoja pušelnieki, tomēr rodas pārlicība, ka pušelnieku atzīmēšana kopumā bija samērā precīza.

18. gs. pirmajā pusē pušelniecība Vidzemē nebija vienmērīgi izplatīta. 2. shēmā parādīta pušelniecības izplatība Vidzemē 1731. gadā. Pušelniecības pastāvēšanā un veidošanās procesā atsevišķos novados bija saglabājušās jau agrākos gadsimtos izveidojušās tradīcijas. To liecina 17. tabulas dati par vecsaimnieku un pušelnieku saimniecību skaitu draudzēs, kur pušelniecības tradīcijas bija visstabilākās un senākās.

Vecsaimnieku un pušelnieku skaits dažās Vidzemes draudzēs*

Draudze	1724. g.			1731. g.			1744. g.		
	vec-saim-nieki	pušelnieki		vec-saim-nieki	pušelnieki		vec-saim-nieki	pušelnieki	
		skaitis	% no vecsaim-nieku skaita		skaitis	% no vecsaim-nieku skaita		skaitis	% no vecsaim-nieku skaita
Aizkraukle	68	18	26,47	102	18	17,65	115	13	11,30
Alūksne	300	86	28,67	303	83	27,39	306	117	38,23
Ape	174	142	81,61	186	121	65,05	184	170	92,39
Bērzaune	217	95	43,78	226	106	46,90	238	103	43,28
Cesvaine	315	203	64,44	323	217	67,18	352	195	55,40
Dzērbene	113	13	11,50	114	45	39,47	124	12	9,68
Ergļi	194	58	29,90	177	54	30,51	172	45	26,16
Ergeme	150	26	17,35	166	37	22,29	151	11	7,28
Gulbene	186	112	60,22	193	109	56,48	201	128	63,68
Jaunpiebalga	125	25	20,00	144	103	71,53	159	40	25,16
Koknese	160	40	25,00	188	29	15,42	210	37	17,62
Liepkalne	68	13	19,12	88	7	10,29	62	11	17,74
Liezere	127	40	31,50	133	50	37,59	133	50	37,59
Ļaudona	142	147	103,52	142	178	125,35	149	178	119,46
Nītaure	122	19	15,57	112	15	13,39	137	8	5,84
Rauna	279	46	16,49	288	69	23,96	300	113	37,67
Skujene	122	38	31,14	125	53	42,40	139	53	38,13
Vecpiebalga	187	42	22,44	189	99	52,38	192	43	22,39
Vestiena	63	22	34,92	83	10	12,05	81	6	7,41
Zaube	47	6	12,77	67	13	19,40	57	8	14,04

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 161.—305., 315.—432., 437.—671. lp.: 17. l., 331.—379., 385.—593. lp.: 18. l., 629.—680. lp.: 19. l., 159.—245., 257.—298., 308.—624., 644.—694. lp.: 20. l., 325.—623. lp.: 26. l., 784.—840. lp.: 27. l., 209.—344., 371.—430., 446.—535., 546.—656., 672.—752., 760.—897. lp.: 28. l., 370.—409., 450.—754. lp.: ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 704—755; д. 180, л. 1—79, 105—161, 220—350, 419—631, 641—722; д. 188, л. 2—181, 338—384, 477—815; д. 209, л. 2—223, 282—429, 512—864.

Kā rāda tabulas dati, vairākās Vidzemes draudzēs pušelnieku skaits te pieauga, te samazinājās. Visvairāk to bija Ļaudonas draudzē, kur pušelnieku skaits pat pārsniedza vecsaimnieku skaitu. Draudzē vairākās mājās bija pat četri pušelnieki. Daudz pušelnieku bija arī citās draudzēs. Dažās draudzēs pušelnieku skaits pieauga pat straujāk nekā vecsaimnieku skaits. Kopumā 20 draudzēs laikā no 1724. līdz 1731. gadam vecsaimniecību skaits bija pieaudzis par 6,01% jeb par 190 sētu, turpretī pušelnieku skaits šajā pašā laikā bija pieaudzis par 225 jeb par 18,89%. Laikā no 1731. gada līdz 1744. gadam vecsaimniecību skaits bija pieaudzis par 113 sētām, bet pušelnieku skaits bija samazinājies par 75 vienībām. Nav šaubu, ka 1741./42. gada neraža bija aizkavējusi jaunu patstāvīgu saimniecību pieaugumu un piespiedusi daļai pušelnieku saimniecību atkal saplūst ar vecsaimniecībām. Bez tam 1744. gada arklu revīzijas protokoli, kā jau norādijām, nebija vairs tik detalizēti un protokolisti visus pušelnieku vārdus vaku grāmatās varēja arī neierakstīt. Pušelnieku skaits, tāpat kā zemnieku sētu skaits, nemitīgi mainījās. Atsevišķos gadījumos pušelnieku saimniecības radās, muižas teritorijā ienākot

zemnieku bēgļiem no citurienes ar visu nepieciešamo inventāru un saimes ļaudīm.

Pušelnieki bija rezerve jaunu, pilnīgi patstāvīgu sētu izveidošanai. To visskaidrāk parāda dati par atsevišķām draudzēm, kurās vienlaikus ar jaunu sētu izveidošanos samazinājās pušelnieku skaits. Piemēram, Ikšķilē 1724. gadā bija 120 sētas, kurās dzīvoja arī 37 pušelnieki.⁸ 1744. gadā tur bija jau 195 sētas, kurās dzīvoja vairs tikai divi pušelnieki.⁹ Tāpat arī Lielvārdē samazinājās pušelnieku skaits. 1724. gadā Lielvārdes draudzē bija 140 sētu, kurās dzīvoja 26 pušelnieki (18,5% no vecsaimnieku skaita).¹⁰ 1731. gadā draudzē bija vairs tikai 19 pušelnieku (14,8% no vecsaimnieku skaita).¹¹ Kaut arī 1744. gadā Lielvārdē pušelnieku skaits bija atkal pieaudzis līdz 25, tas tomēr sastādīja tikai 8,8% no vecsaimnieku skaita.¹² Līdzīga aina vērojama arī Lugažos. 1724. gadā tur bija 128 vecsaimniecības un 36 pušelnieku saimniecības (28,1% no vecsaimniecību skaita).¹³ 1731. gadā minēti seši pušelnieki jeb 4,0% no vecsaimnieku skaita,¹⁴ bet 1744. gadā reģistrēts viens pats pušelnieks.¹⁵ Atzīmējams, ka Lugažu novadā pušelnieku skaita samazināšanās notika vienlaikus ar zemnieku sētu skaita stabilizāciju. Tāds pats process vērojams arī tajās draudzēs, kur pušelniecība nebija sevišķi izplatīta, kā Mālpilī, Krimuldā, Turaidā, Rubenē un Trikātā.¹⁶ Turpretī kā nozīmīgs faktors zemnieku dzīvē pušelniecība joprojām saglabājās Ļaudonā, Cesvainē, Gulbenē, Jaunpiebalgā un Vecpiebalgā, t. i., novados, kur pušelniecība bija bijusi izplatīta jau 17. gadsimtā.

Muiža ne vienmēr atbalstīja pušelnieku saimniecību izdalīšanos no kādreizējām vecsaimniecībām patstāvīgās sētās un neatbalstīja tāpēc, ka visi sētas pušelnieki bija kopatbildīgi par muižas kļaušu un nodevu maksājumu izpildīšanu. Pušelnieku dzīvošana vienas sētas ietvaros garantēja muižai feodālās zemes rentes nodrošinātu ievākumu.

Lai gan 18. gs. pirmajā pusē zemnieku apdzīvoto sētu skaits turpināja augt, tomēr daudzas sētas bija panikušas. Daļa no sētu agrākās aramzemes un pļavām bija palikušas neapstrādātas un aizaugušas ar krūmājiem. Bieži vien sētās trūka darba spējīgu zemnieku un darba lopu, lai pilnīgi apkoptu un no jauna apstrādātu visu zemi. Arklū revīziju dati par šādu stāvokli sniedz bagātīgu materiālu. 1724. gadā vēl bija maz tādu sētu, kas apstrādāja visu agrāko zemes platību. Par to liecina vispirms sētu novērtējums maksāšanas arklos. 18. gs. pirmās puses arklū revīziju aktīs no zviedru laika vaku grāmatām norakstīts ne vien sētu nosaukums, bet arī šo sētu novērtējums arklos. Pēc arklū skaita zemniekiem bija jāmaksā muižai nodevas un jāpilda kļaušas. 17. gs. beigās, novērtējot sētu maksāšanas arklos, vērā ņēma vairākus komponentus — tīrumu, līdumu, pļavu platību un pat ienesību, darba spējīgo zemnieku un darba lopu skaitu sētā utt. Tajos gadījumos, kad zemnieki nespēja pildīt maksāšanas aplikumus, t. i., kad sētas novērtējums arklos bija pārāk augsts, viņi mēģināja panākt atlaides maksājumos vai arī jaunus zemju piegriezumus sētai. Ja muižnieki nepiekāpās, sētu saimnieki uzteica zemes lietojumu vai arī pat aizbēga no muižas. 18. gs. pirmajā pusē, kad

formāli vajadzēja ierakstīt vaku grāmatās kādreizējo sētu novērtējumu maksāšanas arklos, zemnieku rocība un iespējas samaksāt feodālo zemes renti tik tālu bija samazinājušās, ka muižniecība bija spiesta apdzīvotajām sētām ieviest divas arķlu kategorijas — apdzīvotos maksāšanas arkļus un tukšos arkļus. Apdzīvotos arkļos novērtēja zemnieku sētas aramzemju apstrādāto daļu un saimnieka pašreizējo rocību. Tukšos arkļos novērtēja zemi, kas atradās postažā. Abu veidu arķlu summa veidoja kādreizējo zemnieku sētas novērtējumu arkļos (17. gs. beigās). Piemēram, Raunas pilsmuižas zemnieka Kēzes Jēkaba sēta, kas reiz bijusi veselu arķlu liela, 1724. gadā bija novērtēta pusarkla lielumā, pie kam otra puse arķla atradās tukšā jeb postažas stāvoklī.¹⁷ Šīs pašas muižas Agriņu Jāņa sētas apstrādātā un apdzīvotā daļa bija tikusi novērtēta kā pusarkla, bet postažā esošā daļa ceturtdaļarkla liela.¹⁸ Mālpils novada Mūrmuižā visās piecās apdzīvotās sētās tikai puse no apstrādātās zemes un rocības bija novērtēta maksāšanas jeb apdzīvotajos arkļos (*besetzte Haken, Zahlhaken*), bet otra daļa vēl gulēja postažā (*Wüsthaken*).¹⁹ Šādus piemērus varētu turpināt, jo līdzīgs stāvoklis bija visos draudžu novados un visās muižās. Tas liecina, ka visā Vidzemē bija dziļi jūtamas saimnieciska pagrimuma sekas. Bija samazinājies ne vien maksāšanas arķlu skaits, bet muižniecība bija spiesta pat samazināt zemnieku sētu novērtējumu maksāšanas arkļos un samierināties ar sekām, kas izrietēja no šī fakta, proti, ar zemnieku klaušu un nodevu ievākuma samazinājumu.

Jau agrāk norādījām, ka zemnieku ekspluatācijas īslaicīga atvieglināšana veicināja sētu skaita pieaugumu un arī zemnieku saimniecību saimniecisko stabilizāciju. Tas deva pozitīvus rezultātus, un reizē ar zemnieku sētu skaitlisko pieaugumu Vidzemē pakāpeniski pieauga arī arķlu skaits un izzuda tukšie arķli. Tāpēc zemnieku saimniecisko pozīciju nostiprināšanās, kas izpaudās kā maksāšanas arķlu skaita palielināšanās, deva savus augļus arī muižniecībai.

Dati par vairākām Vidzemes draudzēm sakopoti 18. tabulā. Ja šiem datiem pievienotu datus vēl arī par pārējām Vidzemes draudzēm, aina nemainītos. Par zināmu izņēmumu uzskatāma Liepupes draudze. Liepupē, kas atradās neauglīgajā Vidzemes jūrmalā, zemnieki smagi pārdzīvoja kara un mēra sekas. Lielas platības zemju palika neapstrādātas. Vēl 1731. gadā uz katru Liepupes zemnieku apdzīvoto sētu vidēji iznāca 0,247 maksāšanas arķli un 0,117 tukšo arķlu.²⁰ Līdzīgs stāvoklis bija arī Zaubē; arī tur 1731. gadā viena apdzīvota zemnieku sēta vidēji tika novērtēta kā 0,310 maksāšanas arķlu un 0,162 tukšo arķlu liela.²¹ Neražas 40. gadu sākumā šo novada zemnieku stāvokli vēl pasliktināja.

18. tabulas dati kopumā rāda raksturīgu saimnieciskās dzīves ainu. 18. gs. pirmajā pusē zemnieku sētu skaita pieaugšanas tendence bija vērojama visos novados. Apskatītajās draudzēs sētu skaits 1744. gadā bija pieaudzis par 339 vienībām (14,10%), salīdzinot ar 1724. gada sētu skaitu. Vēl lielāku pieauguma tendenci rāda maksāšanas arķlu skaits, kas minētajā periodā apskatītajās draudzēs pieauga par 216,01 (26,30%), salīdzinot ar 1724. gadu. Tam, ka zem-

Zemnieku sētu novērtējums arkos dažās Vidzemes draudzēs*

Draudze	Gadi	Sētas	Maksāšanas jeb apdzīvotie arkli		Tukšie arkli	
			kopā	vidēji uz sētu	kopā	vidēji uz sētu
Aizkraukle	1724	68	11,75	0,173	6,56	0,096
	1744	115	25,63	0,223	4,50	0,039
Aloja	1724	75	20,88	0,278	6,25	0,083
	1744	110	31,00	0,282	4,75	0,043
Ape	1724	174	73,41	0,429	10,13	0,058
	1744	184	84,93	0,462	0,50	0,002
Bērzaune	1724	217	62,75	0,289	20,50	0,094
	1744	238	81,38	0,342	9,00	0,038
Burtnieki	1724	326	130,44	0,400	19,50	0,006
	1744	344	150,00	0,436	1,13	0,003
Cēsis	1724	234	83,38	0,356	17,63	0,075
	1744	263	107,90	0,410	2,00	0,008
Ergļi	1724	194	49,56	0,255	22,18	0,114
	1744	172	69,25	0,403	15,60	0,091
Gaujiena	1724	143	32,25	0,225	0,38	0,003
	1744	148	36,75	0,248	0,13	0,000
Jaunpiebalga	1724	125	46,38	0,371	1,13	0,009
	1744	159	53,63	0,337	0,37	0,002
Liepupe	1724	96	30,38	0,316	14,50	0,151
	1744	112	28,50	0,254	37,50	0,335
Liezere	1724	127	34,06	0,268	9,75	0,077
	1744	133	47,88	0,356	4,38	0,033
Mālpils	1724	103	39,66	0,385	21,25	0,206
	1744	149	56,38	0,378	26,75	0,179
Rauna	1724	279	120,50	0,432	29,37	0,105
	1744	300	125,56	0,418	5,63	0,019
Straupe	1724	196	72,50	0,370	35,25	0,180
	1744	259	122,00	0,471	15,00	0,058
Zaube	1724	47	13,13	0,279	6,38	0,173
	1744	57	16,25	0,285	10,13	0,178

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 585.—666. lp.; 16. l., 2.—101., 125.—132., 161.—262., 437.—350., 629.—671. lp.; 17. l., 331.—379. lp.; 25. l., 345.—417., 481.—560., 568.—706. lp.; 26. l., 193.—352. lp.; 27. l., 2.—133., 209.—364., 546.—589., 598.—656., 851.—897. lp.; 28. l., 371.—396., 546.—589., 663.—755. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 1—449; д. 177, л. 181—322; д. 180, л. 31—95, 476—635, 730—776; д. 184, л. 724—785; д. 209, л. 45—139, 870—936.

nieku sētu skaits pieauga gausāk nekā maksāšanas arklū skaits, pamatā divi iemesli, proti, pirmkārt, zemnieku saimniecību ekonomiskā nostiprināšanās 18. gs. pirmajā pusē un, otrkārt, muižnieku centieni paaugstināt no zemniekiem ievācamo nodevu apjomu un kļaušu dienu skaitu. Par to liecina tukšo jeb postažas arklū samazināšanās par 83,38 vienībām (37,77%) 1744. gadā, salīdzinot ar 1724. gadu. Kaut arī 1744. gadā kopumā saglabājās vēl samērā liels tukšo arklū skaits draudzēs, daudzas sētas bija atbrīvojušās no tiem. Daļu tukšo arklū attiecināja uz jaunzemniekiem, kuriem sētas vēl bija iekopjamas, vai arī uz bēgļiem, kurus atprasīja viņu dzimtkungi. Tā, jau minētajā Zaubes draudzē, kurā bija liels tukšo arklū skaits,

tie 1744. gadā bija attiecināti ne uz visām 57 sētām, bet tikai uz 37 apdzīvotām Zaubes zemnieku sētām un divām bēgļu sētām.²²

18. gs. pirmajā pusē zemnieku sētu ekonomiskais potenciāls un spēks izmainījās tik nozīmīgi, ka to novērtējums arklos pēc zviedru valdīšanas laika normatīviem bija kļuvis klaji formāls. Sāds vērtējums bija izdevīgs muižniecībai, jo visos gadījumos, kad arkla novērtējums bija zemāks, tika samazināta muižas vērtība valsts nodokļu aprēķiniem. Tāpēc arī feodālās zemes rentes apjomu paaugstināšana, sevišķi kļaušu normu paaugstināšana, aizsteidzās priekšā sētu taksejuma arklos. Tomēr arī formālajā sētu novērtējumā arklos, pareizāk, vērtējuma kvantitatīvajās izmaiņās, izpaudās sarežģītais un pretrunīgais dzimtbūtnieciskās saimniecības atjaunošanās process.

Zemnieku sētu ekonomiskais stāvoklis nebija vienāds. Atšķirības mazāk izpaudās sētu novērtējumos maksāšanas arklos, vairāk tās jaušamas, aplūkojot darba spējīgo zemnieku skaitu sētā, jo tas norāda uz darba roku daudzumu, kas aktīvi varēja piedalīties ražošanā, nozīmīgākajos lauku darbos gan savā sētā, gan muižas kļaušās. Sētas saimes spējas apstrādāt zemi un pildīt kļaušas parāda zirgu skaits sētā. Arklu revīziju dati ļauj izsekot darba spējīgo zemnieku (skat. 19. un 20. tab.) un zirgu skaita izmaiņām sētā. Cēsu apriņķa zemnieku sētās arvien bija vairāk darba spējīgo vīriešu nekā Rīgas

19. tabula

*Darba spējīgie vīrieši Vidzemes zemnieku sētās**

darba spējīgo vīriešu skaits sētā	1724. gadā				darba spējīgo vīriešu skaits sētā	1744. gadā			
	sētas		darba spējīgie vīrieši sētās			sētas		darba spējīgie vīrieši sētās	
	skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no darba spējīgo vīriešu kopskaita		skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no darba spējīgo vīriešu kopskaita
Nav zināms	114	1,29	317	1,30	Nav zināms	262	2,52	664	2,02
0	175	1,98	—	—	0	77	0,74	—	—
1	1496	16,90	1496	6,14	1	1123	10,81	1123	3,41
2	2606	29,45	5212	21,40	2	2628	25,30	5256	15,95
3	2220	25,08	6660	27,35	3	2797	26,92	8391	25,47
4	1284	14,51	5136	21,09	4	1806	17,38	7224	21,92
5	521	5,89	2605	10,70	5	784	7,55	3920	11,90
6	253	2,86	1518	6,23	6	493	4,75	2958	8,98
7	97	1,10	679	2,79	7	182	1,75	1274	3,87
8	50	0,56	400	1,64	8	109	1,05	872	2,65
9	17	0,19	153	0,63	9	68	0,65	612	1,86
10	10	0,11	100	0,41	10	32	0,31	320	0,97
11	5	0,06	55	0,23	11	12	0,11	132	0,40
12	2	0,02	24	0,09	12	7	0,07	84	0,25
					13	8	0,08	104	0,31
					14	1	0,01	14	0,04
Kopā:	8850	100	24 355	100		10 389	100	32 948	100

* Izmantoti tie paši materiāli, kas 15. un 16. tabulā.

apriņķa sētās. Lielākajā daļā Vidzemes zemnieku sētu bija divi trīs darba spējīgi vīrieši. Šāds darba spējīgo vīriešu skaits pilnīgi nodrošināja saimniecības normālu funkcionēšanu. Cēsu apriņķī 1724. gadā četri un vairāk darba spējīgi vīrieši bija gandrīz katrā trešā sētā (31,11% visu sētu), turpretī Rīgas apriņķī šādu sētu skaits sastādīja tikai 14,19% no visām sētām. Ar laiku, pieaugot darba spējīgo vīriešu skaitam, to sētu īpatsvars, kurās bija četri un vairāk vīriešu, Rīgas apriņķī gan kļuva lielāks, tomēr pārsvarā joprojām palika sētas ar diviem un trim darba spējīgiem vīriešiem. Pamazām stāvoklis mainījās, un 1744. gadā Rīgas apriņķī tādu sētu skaits, kurās dzīvoja četri un vairāk vīriešu, jau sastādīja 22,99% no visām sētām. Arī Cēsu apriņķī turpinājās darba spējīgo vīriešu koncentrācija sētās. 1744. gadā Cēsu apriņķī jau 47,33% sētu dzīvoja vismaz pa četriem darba spējīgiem vīriešiem. Vidējie rādītāji par darba spējīgo vīriešu skaitu vienā sētā Vidzemē atpalika no attiecīgajiem rādītājiem par Cēsu apriņķi. Rīgas apriņķī 1724. gadā sētā bija vidēji 2,29, Cēsu apriņķī — 3,17 darba spējīgi vīrieši, 1744. gadā attiecīgi 2,70 un 3,73. Tāda starpība abu apriņķu darba spējīgo vīriešu skaitā sētās izskaidrojama ar to, ka Cēsu apriņķī bija lielākas sētas un, spriežot pēc 17. gs. kartogrāfiskā materiāla, arī vairāk aramzemes sētās. Bez tam vairākās Cēsu apriņķa draudzēs vienā sētā dzīvoja divi un vairāki pušelnieki, līdz ar to veicinot darba spējīgo vīriešu koncentrēšanos sētās. Cēsu apriņķa zemnieku saimniecības arī straujāk atlaba pēc kara postījumiem un mēra, bija ekonomiski spēcīgākas un aktīvi varēja iesaistīties dzimtbūtnieciskās ražošanas procesā. Ja 1724. gadā Vidzemē sētās, kurās dzīvoja trīs darba spējīgi vīrieši, bija koncentrēti 6660 darba spējīgie vīrieši (27,3%), tad 1744. gadā, kaut arī vīriešu kopskaits šajā sētu grupā bija pieaudzis līdz 8391, tie sastādīja 25,5% no visiem Vidzemes darba spējīgajiem vīriešiem. Saimniecību skaits, kurās bija četri darba spējīgi vīrieši, visā Vidzemē bija pieaudzis, taču tajās koncentrējās tikai 21,92% (7224) no visiem Vidzemes darba spējīgajiem vīriešiem.

Bija arī tādas saimniecības, kurās nebija neviena darba spējīga vīrieša. To skaits gan bija niecīgs. 1724. gadā Vidzemē saimniecības bez darba spējīgiem vīriešiem sastādīja 2% no saimniecību skaita. Tādās sētās dzīvojošie zemnieki parasti nodarbojās vai nu ar kādu amatu, ar kroģešanu u. tml. Tās nedaudzās sētas, kurām bija jāapstrādā aramzeme, bet nebija, kas to varētu apstrādāt, bija izputēšanas priekšvakarā.

18. gs. pirmajā pusē darba spējīgo zemnieku trūkums vēl bija jūtams visā Vidzemē, tāpēc muižniecība paputējušo sētu ļaudis pārvietoja pie citiem saimniekiem un sētā ielika jaunu saimnieku. Dažreiz šādas sētas centās nostiprināt, piespiedu kārtā pārceļot uz tām zemniekus no citurienes. Reizēm tajās dzīvojošos vecos vīriešus nozīmēja par muižas vēršu ganiem, robežu uzraugiem muižas maizē,²³ iecēla par krodziniekiem,²⁴ pārvērtā par iebūviešiem,²⁵ muižas kalpiem,²⁶ ēku uzraugiem.²⁷ Šādās sētās centās novietot arī no citiem novadiem iebēgušos zemniekus.²⁸ Agrākie iedzīvotāji palika par pušelniekiem, iebūviešiem vai kalpiem pie jaunā saimnieka.²⁹

Apdraudēta bija arī to sētu eksistence, kurās bija viens darba spējīgs vīrietis. Lai arī cīk maza būtu mājas aramzeme un viegls kļaušu jūgs, saimniekam kļaušas parasti bija jāpilda karstākajā darba laikā, kad darbi paša sētā palika nedarīti. Šādu sētu Vidzemē, un it īpaši Rīgas apriņķī, vēl bija daudz. 1724. gadā visā Vidzemē bija 1496 sētas (16,90% visu sētu), kurās dzīvoja un strādāja viens vīrietis. 1744. gadā šādu sētu skaits bija samazinājies līdz 1123 (10,81%). Tas norāda, ka arī saimnieciskās dzīves nostiprināšanās posmā saglabājās vēl daudz tādu saimniecību, kuru apdzīvotājiem bija sūri jācinās par savu eksistenci.

Dzimbūtnieciskajai Vidzemes zemnieku saimniecībai, kurai regulāri bija jāpilda kļaušas, bija nepieciešams, lai sētā dzīvotu vismaz divi vai trīs darba spējīgi vīrieši. 18. gs. divi vai trīs darba spējīgi vīrieši mita lielākajā daļā no arklu revīzijā atzīmētajām sētām. Jāņem vērā, ka sētas, kurās bija seši, septiņi un vairāk darba spējīgi vīrieši, parasti sastāvēja no divām vai pat vairākām pušelnieku saimniecībām. Tādējādi to zemnieku saimniecību skaits, kurās bija divi, trīs vai arī četri darba spējīgi vīrieši, faktiski palielinās. To, ka sētas ar trim vai četriem darba spējīgiem vīriešiem bija pārsvarā Vidzemes dzimbūtnieciskajā saimniecībā, liecina arī 17. gs. materiāli. 1688. gada arklu revīzijā minēts, ka trīs līdz pieci vīrieši dzīvoja lielākajā daļā (61,10%) no visām revīzijas materiālos minētajām sētām. Turklāt pārsvarā bija sētas ar četriem vīriešiem (1904 sētas jeb 22,96%).³⁰ 18. gs. pirmajā pusē nav novērojama tik liela darba spējīgo vīriešu koncentrācija sētās. 1724. gadā Vidzemē pārsvarā bija sētas ar diviem vīriešiem, bet sētas, kurās bija trīs līdz pieci darba spējīgi vīrieši, sastādīja tikai 45,48% no sētu kopskaita. 1744. gadā pārsvarā bija sētas ar trim darba spējīgiem vīriešiem, bet sētas ar trim līdz pieciem darba spējīgiem vīriešiem sastādīja 51,85% no sētu kopskaita.

Tādējādi 18. gs. pirmajā pusē zemnieku sēta Vidzemē darba spējīgo vīriešu koncentrācijas ziņā vēl nebija sasniegusi pirmskara stāvokli.

Arī darba spējīgās sievietes abu Vidzemes latviešu daļas apriņķu zemnieku sētās dzīvoja lielākoties pa divi un trīs. Rīgas apriņķī darba spējīgo sieviešu, tāpat kā vīriešu, vidēji sētā bija mazāk nekā Cēsu apriņķī (skat. 20. tab.). 1724. gadā Rīgas apriņķī zemnieku sētā vidēji bija 2,2, Cēsu apriņķī — 3,1 sieviete. 1744. gadā Rīgas apriņķī zemnieku sētā vidēji dzīvoja 2,5, bet Cēsu apriņķī — vidēji 3,5 sievietes. Sieviešu darbam saimniecības pastāvēšanā nebija tik izšķirīgas nozīmes kā vīriešu darbam, tomēr zemnieku sētas dzīve bez darba spējīgās sievietes bija grūti domājama.

Galvenais vilcējspēks zemnieku un muižu saimniecībā bija zirgs. 18. gs. pirmajā pusē vairākās Vidzemes vietās turēja arī darba vērsuš, taču zirgam kā vilcējspēkam bija un palika noteicošā vieta.

Zirgi bija neliela auguma un darbā izturīgi, barības ziņā neizvēlīgi. Vasarās pēc dienas darbiem zirgus mēdza dzīt uz nakti pieguļā, lai tie tur paēstu svaigu zāli un no rīta atkal varētu strādāt. Ziemā zirgiem izēdināja sienu, kapātus, neizkultu auzu un pat zie-

Darba spējīgās sievietes Vidzemes zemnieku sētās*

darba spējīgo sieviešu skaits sētā	1724. gadā				darba spējīgo sieviešu skaits sētā	1744. gadā			
	sētas		darba spējīgās sievietes sētās			sētas		darba spējīgās sievietes sētā	
	skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no darba spējīgo sieviešu kopskaita		skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no darba spējīgo sieviešu kopskaita
Nav zināms	114	1,29	300	1,26	Nav zināms	262	2,52	539	1,74
0	151	1,71	—	—	0	122	1,174	—	—
1	1802	20,36	1802	7,59	1	1526	14,69	1526	4,94
2	2646	29,90	5292	22,28	2	2806	27,01	5612	18,15
3	1998	22,58	5994	25,23	3	2583	24,862	7749	25,06
4	1145	12,94	4580	19,28	4	1567	15,08	6268	20,27
5	534	6,03	2670	11,24	5	694	6,68	3470	11,22
6	250	2,83	1500	6,31	6	439	4,225	2634	8,52
7	118	1,33	826	3,48	7	193	1,86	1351	4,37
8	59	0,67	472	1,99	8	87	0,84	696	2,25
9	22	0,25	198	0,83	9	62	0,60	558	1,81
10	4	0,04	40	0,17	10	27	0,26	270	0,88
11	3	0,03	33	0,14	11	11	0,11	121	0,39
12	3	0,03	36	0,15	12	8	0,08	96	0,31
13	1	0,01	13	0,05	13	1	0,01	13	0,04
					16	1	0,01	16	0,05
Kopā:	8850	100	23 756	100		10 389	100	30 919	100

* Izmantoti tie paši materiāli, kas 15. un 16. tabulā.

māju salmus. Tīras izkultas auzas zirgi saņēma reti. Auzu miltus un putraimus lietoja Vidzemē cilvēku pārtikai. Auzas zirgi saņēma smagāko darbu laikā. Tās taupīja arī tālajiem braucieniem ar precēm uz Rīgu vai citām pilsētām, kad apjomīgus lopbarības krājumus nebija iespējams paņemt līdzi. Zemniekiem pavasaros nereti aprūka labas zirgu barības, tāpēc zirgi slimoja un novārga.

Istenieki, ierodoties muižas klausās, ziemā ņēma līdzi lopbarību, vasarā muižās parasti ierādīja zirgu ganišanai papuves vai arī pļavas gabalu. Dažviet muiža pieprasīja, lai zemnieki arī vasarā, nākot klausās, vestu līdz sapļautu zāles vezumu.

Zirgu darba spējām bija piemēroti arī darbariki — koka spīlarks ar apkaltiem lemešiem, egļu koku ecēšas. Smagāk zirgiem bija pavilkt kokasu ratus, kuru neizturīgie riteņi nebija regulāri apaļi. Tā kā ceļi bija slikti, tad tālākus braucienus centās atstāt uz ziemu, kad varēja braukt ar ragavām. Zemnieki vezumos krāva ap septiņus Rīgas pūrus labības.

Viens no smagākajiem lauku darbiem bija atmatu uzplēšana. 18. gs. pirmajā pusē atmatā aizlaistu lauku netrūka ne zemnieku sētās, ne muižās. Pie grūtākajiem darbiem piederēja vēl būvmateriālu pievešana. Zemnieki savas sētas celtnes cirta no īsiem baļķiem, toties

muižas celtniecībā lietoja garus baļķus, akmeņus, kaļķus un ķieģeļus. 18. gs. pirmajā pusē Vidzemē bija veikti plaši celtniecības darbi. No jauna bija uzceltas daudzu muižu celtnes, krogi, pasta stacijas, mācītājmuižas, atjaunotas un labotas tika zemnieku ēkas. Tāpat laboja un no jauna uzcēla tiltus un ceļus. Ja muižās vēl ierīkoja kaļķu un ķieģeļu ceplis, kam regulāri bija jāpieved māli, kaļķakmeņi un arī malka, zemnieku zirgiem sākās istas dienas.

Zemnieks savu galveno palīgu smagajos darbos saudzēja un par to labi rūpējās. Liecību par to sniedz neskaitāmas tautasdziesmas. Dziesmās zirgs saukts gan par kumeliņu, bēriņi, baltiņu, pelēcīti u. tml. Darba spējīgs zirgs bija zemnieka saimnieciskās darbības un arī eksistences priekšnosacījums.

No sētas zirgu skaita bija atkarīgas zemnieku spējas apsaimniekot sētas zemi un izpildīt īstenieka kļaušas. Bezzirga saimniecības bija pilnīgā pagrimuma stāvoklī. 1724. gadā Vidzemē bija 150 bezzirga saimniecības (1,69% no sētu kopskaita), 1744. gadā to skaits bija pieaudzis līdz 185 (1,78%) (skat. 21. tab.). Kā rāda 21. tabulas dati, Vidzemē bezzirga saimniecību skaits bija pietiekami prāvs. Sādu saimniecību skaita pieaugums lielā mērā izskaidrojams ar neražu gadiem 40. gadu sākumā, kad pietrūka lopbarības un vērsās plašumā lopu sērgas. Visvairāk bezzirga saimniecību bija Rūjienā — 22 sētas, Vecsalacā un Koknesē — pa astoņām sētām, Liepupē — septiņas sētas. Minētajos novados bezzirga saimniecības radās, saim-

21. tabula

Zirgu skaits Vidzemes zemnieku sētās*

1724. gadā					1744. gadā				
zirgu skaits sētā	sētas		zirgi sētās		zirgu skaits sētā	sētas		zirgi sētās	
	skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no zirgu kopskaita		skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no zirgu kopskaita
Nav zināms	114	1,29	—	—	Nav zināms	262	2,52	—	—
0	150	1,69	—	—	0	185	1,78	—	—
1	1199	13,55	1199	4,59	1	1144	11,01	1144	3,60
2	2444	27,62	4888	18,70	2	2668	25,68	5336	16,78
3	2157	24,37	6471	24,75	3	2591	24,94	7773	24,44
4	1467	16,58	5868	22,44	4	1863	17,93	7452	23,43
5	659	7,45	3295	12,60	5	754	7,26	3770	11,86
6	404	4,56	2424	9,27	6	530	5,10	3180	10,00
7	134	1,51	938	3,59	7	168	1,62	1176	3,70
8	76	0,86	608	2,32	8	121	1,16	968	3,04
9	22	0,25	198	0,76	9	62	0,60	558	1,76
10	15	0,17	150	0,57	10	24	0,23	240	0,76
11	5	0,06	55	0,21	11	7	0,07	77	0,24
12	3	0,03	36	0,14	12	6	0,06	72	0,23
14	1	0,01	14	0,06	13	4	0,04	52	0,16
Kopā:	8850	100	26 144	100		10 389	100	31 798	100

* Izmantoti tie paši materiāli, kas 15. un 16. tabulā.

niekiem aizbēgot no sētas līdz ar inventāru un zirgu vai arī sētā apmetoties uz dzīvi ienācējiem no citiem novadiem, kuriem nebija sava zirga. Tāpat zirga nebija arī trūkumā nonākušiem zemniekiem,³¹ lauku amatniekiem, krodziniekiem un laukos dzīvojošo vāciešu kalpiem. Jaunzemniekiem un trūcīgiem saimniekiem, kuru ģimenē bija pietiekami daudz darba spējīgu cilvēku, muižas piešķīra zirgus saimniecības turpināšanai. Tā, Apes draudzes Korneta muižā no piecām jaunzemnieku sētām četras bija saņēmušas zirgus no muižas.³² Rūjienas novada Kliņģeru mājas saimnieks kļuva galīgi nabags pēc tam, kad viņam nobeidzās devītais zirgs, no kuriem vairākus bija aizdevis muižnieks.³³

Tās bezzirga saimniecības, kuru galvenais iztikas avots bija dažādi ar zemkopību nesaistīti darbi, tomēr varēja pastāvēt, jo 18. gs. pirmajā pusē pieauga lauku amatnieku skaits, kuri neapstrādāja vairs zemi, bet iztika no amata.³⁴ Par to, cik grūti klājās zemkopim bez zirga, liecību sniedz kāda dzimtcilvēka Jura dzīves stāsts. 17. gs. beigās Kurzemes dzimtļaudis, svaiņi Indriķis un Gromanis, ir spiesti bēgt no dzimtās vietas, jo viens no viņiem netīši nodedzinājis kunga zirgu stalli ar trim zirgiem un viņus gaidīja bargs sods. Abiem svaiņiem toreiz kopā piederējuši seši zirgi un 12 govīs. Bailēs no soda tie aizbēg uz Silamuižu Vidzemē un apmetas uz dzīvi Caunes sētā. Tomēr zemniekiem neveicas. Lielākā daļa lopu nobeidzas, bet palikušos atņem muižas valdītājs Patkuls, acimredzot par parādiem muižai. Trūkumā nonākušie zemnieki lielajos bada gados pamet Caunes sētu un aizbēg uz Aderkašiem. Gromanis nomirst badā. Indriķis ar dēlu Juri strādā par kalpu, staigādami no sētas sētā. 1710. gadā mēri nomirst arī Indriķa sieva. Indriķis ar dēlu Juri dodas atpakaļ uz Silamuižu. Pēc apprecēšanās Juris uzņemas apsaimniekot Ādmiņkalna tukšo sētu, kuras agrākā saime izmirusi mēri. Strādādams par kalpu, Juris iekrājis divarpus dālderus un nopērk par to zirgu. Sieva pūrā no vecāku mājām saņem labu zirgu astoņu līdz 13 Albertdālderu vērtu un divas govīs. Pēc mēra muižā atgriežas majors Patkuls ar dēlu un dzen zemnieku klausās, lai gan Jurim nav bijis «ko likt uz zoba». Tad kunga dēls paņēmis viņa labo zirgu un ar to tikmēr jādelējis, kamēr zirgs nosprādzis. Otru zirgu Jurim apēduši vilki. Vienu govī zemnieki pārdod un nopērk maizes labību. Juris griezies ar lūgumu pie kunga, lai tas palīdz iegādāties jaunu zirgu, bet Patkuls atbildējis, ka no viņa nav muižai nekāda labuma un, ja Jurim nav zirga, tad lai jūdzot arklā sievu. Juris nolēma ar sievu no Aderkašiem aizbēgt. Viņš uzturas te Jaunjelgavā, te Berkavā, līdz beidzot ap 1732. gadu apmetas Ikšķiles Slankaiņu sētā, kur nodzīvo 11 gadu. Tad viņu no jauna atprasa toreizējais Aderkašu valdītājs barons Klots. 1744. gada 23. martā Juris ar sievu Madi, dēlu Mārtiņu, precēto dēlu Miķeli, vedeklu Edi un divām mazmeitiņām spiests atgriezties uz Aderkašiem. Pa šiem gadiem zemnieks no jauna iedzīvojies mantā. Vienu govī viņš atstāja Ikšķilē, bet līdz uz jaunajām mājām paņēma divus zirgus, vienu ķēvi, trīs govīs, divus arklus, astoņus pūrus rudzu, astoņus pūrus miežu, sešus pūrus auzu, trīs aitas, vienu kazu un sešus bišu stropus.³⁵

Bezzirga saimniecību visā Vidzemē bija samērā maz. Daudz vairāk bija sētu, kurās saimniekam piederēja viens zirgs. Klaušu saimniecības apstākļos bija vajadzīgi vismaz divi zirgi, lai zemnieks varētu apstrādāt pats savu saimniecību, nodrošinot saimei iztiku, un pildīt klaušas. Vienzirga saimniecībās zemnieku dzīves apstākļi bija daudz sliktāki, un eksistences nodrošināšanai sētas ļaudīm bija sūri jāstrādā. Visā Vidzemē 1724. gadā bija 1199 sētas ar vienu zirgu (13,55% no sētu kopskaita). Pēc divdesmit gadiem šādu sētu skaits Vidzemē bija samazinājies līdz 1144 (11,01%). Tātad gandrīz katrs desmitais sētas saimnieks Vidzemē bija nabadzīgs. Turpretī sētas ar astoņiem un vairāk zirgiem sastādīja tikai 1,38% no visām zemnieku sētām 1724. gadā un 2,16% — 1744. gadā. Visvairāk sētu, kurās bija vismaz astoņi zirgi, atradās novados un muižās, kur bija izvēršusies pušelniecība, piemēram, Ļaudonā, Vecpiebalgā, Jaunpiebalgā, Cesvainē, Alūksnē, Mazsalacā. Par dažām sētām nav tiešu norādījumu, ka tās būtu sadalītas pušelnieku saimniecībās, taču cilvēku un lopu daudzums tanīs vedina domāt, ka sētas saime gatavojās dalīties pušelnieku saimniecībās. Tā, 1744. gadā Vecpiebalgā minēta 1,25 arklu lielā Jaunzemju sēta, kurā bija 11 darba spējīgi vīrieši, 11 darba spējīgas sievietes, divi veci vīri, trīs vecas sievas, septiņi zēni un četras meitenes. Sētā bija 13 zirgi, četri kumelji, trīs vērši, 15 govīs un pieci jaunlopi.³⁶ Sētas saimnieks kopš 1724. gada maksāja leidi — 35 dālderus par trīsceturtdaļarklu, bet klaušas un nodevas pildīja tikai no pusarkla. 1724. gadā sētā bija dzīvojuši divi pušelnieki,³⁷ kas 1744. gadā vairs nebija pieminēti. Arī četrās citās saimniecībās Vecpiebalgā tāpat bija daudz ļaužu un lopu. Tās bija radušās, sadaloties vecsaimniecībām divās pušelnieku saimniecībās. Pizēnu Krista saimniecībā, kas bija novērtēta kā pusarkla liela, dzīvoja astoņi vīri, sešas sievas, viena veca sieviete, četri zēni, četras meitenes. Tāni bija astoņi zirgi, četri kumelji, trīs vērši, 10 govīs un četri jaunlopi. Otrā Pizēnu sētā tāpat bija astoņi vīri, 11 sievas, viens vecs vīrs, pa astoņiem zēniem un meitenēm, 10 zirgu, 12 govju un astoņi jaunlopi.³⁸ Līdzīga aina vērojama arī Kalnsvīles un Lejsvīles sētās 1744. gadā. Abas sētas bija novērtētas 0,5 arkla lielumā. Kalnsvīlēs dzīvoja septiņi vīri, sešas sievietes, četri zēni, piecas meitenes. Tur bija astoņi zirgi, divi kumelji, sešas govīs. Lejsvīlēs dzīvoja astoņi vīri, 10 sievietes, viena veca sieva, seši zēni, piecas meitenes. Sētā bija astoņi zirgi, divi kumelji, astoņas govīs un divi jaunlopi.³⁹

Arī par sētām Mazsalacā, par kurām revīzijas aktis nav tiešu piebilžu, ka tur dzīvo pušelnieki, bet kurās bija vairāki zirgi, dzīvoja daudz cilvēku un bija arī daudz lopu, jādomā, ka tur pastāvējusi pušelniecība. Piemēram, Dukša sētā, kas bija novērtēta kā pusarkla liela, mita pieci vīri, sešas sievietes, viens vecs vīrs un viena veca sieviete, pa četriem zēniem un meitenēm. Sētā bija astoņi zirgi, divi kumelji, divas govīs un divi jaunlopi.⁴⁰ Tāpat tas bija Klingēralķšnos,⁴¹ Košķeles muižas Tūteros,⁴² kuru saimnieks sargāja muižas vēršus un nemaksāja nodevas, Mūrmuižas Pavāros,⁴³ Kauguru muižas Adzeļos⁴⁴ u. c. Turpretī Alūksnē, Ļaudonā, Raunā, Cesvainē un Jaunpiebalgā, ja sētā bija daudz zirgu, allaž ir atzīmēts, ka tur dzīvoja

vairāki pušelnieki.⁴⁵ Norādes uz pušelniekiem liecina tikai to, ka parastākais zirgu skaits Vidzemes dzimtlaužu saimniecībās bija divi līdz četri. Ar tādu vilcēj spēku zemnieki varēja apstrādāt pašu sētu zemi un veikt klaušu darbus. Atskaitot bezzirga saimniecības no kopējā saimniecību skaita, konstatējams, ka Rīgas apriņķī vienā sētā vidēji 1724. gadā bija 2,84 zirgi un 1744. gadā 2,81 zirgs. Tāds sētu nodrošinājums ar darba zirgiem palika nemainīgs. Cēsu apriņķī 1724. gadā sētā bija vidēji 3,23, bet 1744. gadā — 3,62 darba zirgi. Tātad Cēsu apriņķa zemnieku sētas ar darba zirgiem bija labāk nodrošinātas.

To, ka 18. gs. pirmajā pusē Vidzemē darba zirgu pietika, liecina, arī darba spējīgo vīriešu un zirgu skaita savstarpējās attiecības. 1724. gadā Rīgas apriņķī uz vienu darba spējīgu vīrieti bija 1,22 zirgi, 1744. gadā — 1,01 zirgs. Cēsu apriņķī šīs savstarpējās attiecības bija nedaudz sliktākas. 1724. gadā uz vienu darba spējīgu vīrieti bija vidēji viens zirgs, 1744. gadā 0,69 zirgi. Šie skaitļi rāda, ka darba spējīgo vīriešu skaita pieaugums Vidzemē bija lielāks nekā darba zirgu skaita pieaugums. Tas savā ziņā aizkavēja ražošanas paplašināšanos. Dzimtbūtnieciskajiem spaidiem pastiprinoties, zemnieku saimnieciskais stāvoklis pasliktinājās.

Zirgus zemnieki audzēja galvenokārt pašu saimniecībās. Revīziju aktīs minētie dati par kumelju skaitu sētās liecina, ka zirgu audzēšanai, kaut arī tā bija izplatīta visā Vidzemē, bija jāsaduras ar lielām grūtībām un daudzās sētās kumelju nemaz nebija. Zemnieki tos acimredzot nopirka gadatirgos vai no citiem zemniekiem.

1724. gadā Vidzemē bija 5940 kumelji. Vienlaikus vēl bija 4351 sēta, kurā nebija neviena kumelja, turpretī citās sētās bija pat līdz astoņiem kumeljiem. Sajā sakarā jāatzīmē dažas Vidzemes sētas, kuras, ievērojot tālaika primitīvās dzimtbūtnieciskās saimniecības apstākļus, var uzlūkot par nelielām zirgu audzētavām. Tā, Vecpiebalgas Alaukstkaibēnos bija ne vien astoņi zirgi, bet tajā auga vēl arī astoņi kumelji.⁴⁶ Jaunpiebalgas Zeikaru Anša sētā bija septiņi zirgi un vēl arī septiņi kumelji.⁴⁷ Arī kādā Bērzaunes zemnieka sētā bija pieci zirgi un seši kumelji.⁴⁸ Cesvaines Apeltienes muižas Spriķes Anša, Pētera un Jāņa sētā arī auga seši kumelji.⁴⁹ Odzienes Rušānu Reiņa sētā bija septiņi zirgi un vēl seši kumelji,⁵⁰ Cēsīs šķiltera Slanķes Jāņa un brāļa Jēkaba sētā audzēja piecus kumeljus un vēl sešus zirgus.⁵¹ Jaunpiebalgā Andrejam un Jēkabam Skubiņiem piederēja 11 zirgi un pieci kumelji,⁵² bet stārastam Lejasspundu Pāvulam aprūpējami bija astoņi zirgi un pieci kumelji.⁵³ Skujenē Zebaldu Krustiņa sētā mita seši zirgi un pieci kumelji,⁵⁴ Vecpiebalgas Melnbārda un Kagaņa sētās audzēja pa pieciem kumeljiem, bez tam Kagaņos jau bija deviņi darba zirgi.⁵⁵ Lai zirgu izaudzētu, bija vajadzīgi vairāki gadi. Lai gan kumeljus audzēja pastāvīgi, vēlāk to nebija vairs tik daudz kā 20. gados, kad saimnieciskās dzīves atjaunošanās process bija visstraujākais.

Vidzemes zemnieki sētās audzēja arī vērsus, un, iespējams, izmantoja tos arī par vilcēj spēku. Īpaši tas sakāms par Ziemeļvidzemi, kur dzīvoja arī igaunī. Igaunijā zemnieki strādāja kā ar zirgiem, tā arī vērsiem. Pēc mēra un kara arī latviešu zemnieks, iespējams, jūdza

arklā vai ratos vērsi. Vēstures avotos nav tiešu ziņu, ka vērsi būtu izmantoti par darba lopiem. Lai gan tālaika lauksaimniecības literatūrā rodami ieteikumi muižniekiem mudināt zemniekus izmantot vērsus par vilcējspēku, šī paraža latviešu zemnieku dzīvē neieviesās. Arī tautasdziesmās ziņas, ka vērsi lietoti darbam, sastopamas pavisam reti. Rīgas tirdzniecības tiesas aktis ir gan ziņas, ka zemnieki veduši uz pilsētu pārdot vērsus gaļai. Lini, kaņepāji, apiņi, linsēklas, pelni, iesals, vērsi un sviests bija galvenās zemnieku ražotās lauksaimniecības preces. Jādomā, ka arī 18. gs. pirmajā pusē latvieši Vidzemē vērsus audzēja gaļai galvenokārt pašu sētas saimes vajadzībām un arī pārdošanai. Bez tam vērsu skaitā revīziju laikā ieskaitīja arī ganāmpulku bulļus.

Vērsu skaits, kas registrēts arklu revīziju aktis, ir diezgan prāvs. 1724. gadā Rūjienā bija 380 vērsu,⁵⁶ Trikātā — 260 vērsu,⁵⁷ Ērgelmē — 251 vērsis,⁵⁸ Lugažos — 230 vērsi,⁵⁹ Mazsalacā — 175,⁶⁰ Valmierā — 164,⁶¹ Burtņiekos — 113,⁶² Raunā — 111,⁶³ Evelē — 97 vērsi.⁶⁴ Turpretī Vestienā un Aizkrauklē bija tikai pa diviem vērsiem,⁶⁵ Nītaurē un Skultē zemnieku sētās mita četri vērsi,⁶⁶ Liepkalnē un Skujenē — seši vērsi.⁶⁷

Jāpiezīmē, ka zirgu skaits 18. gs. sākumā nav mazāks par to skaitu, kāds aplēšams pēc 1688. gada arklu revīzijas datiem. 18. gs. pirmajā pusē zemnieku saimniecības bija labāk nodrošinātas ar zirgiem nekā 17. gs. Zemnieku sētā 1638. gadā bija vidēji 1,5 zirgi,⁶⁸ 1688. gadā — 2,9 zirgi,⁶⁹ 1724. gadā — trīs, bet 1744. gadā — 3,1 zirgs.

Kaut arī 18. gs. pirmajā pusē nebija pilnīgi atjaunotas visas pirms Ziemeļu kara pastāvējušās sētas, tomēr lielākai daļai zemnieku saimnieciskais stāvoklis, vismaz viņu nodrošinājums ar vilcējspēku — darba lopiem, bija pietiekams, lai gadsimta vidū dzimtbūtnieciskā saimniecība varētu izvērsties pilnā apjomā.

Viena no nozīmīgākajām zemnieku sētas vērtībām bija govjs. No govīm zemnieki ieguva pārtikas produktus, tās deva mēslojumu zemnieku laukiem. Govis pārdeva un pirka vietējos gadatirgos. 18. gs. pirmajā pusē govīs bija nelielas un mazproduktīvas. No agra pavasara līdz vēlam rudenim govīs ganīja papuvēs, norās un mežos. Ziemā tām izēdināja sienu un salmus. Lopbarības sakņaugus un citas lopbarības kultūras vēl nepazīna. Nedaudz kāpostu, burkānu un rāceņu zemnieki audzēja paši savam uzturam. Slaukšanas periodā no govjs ieguva divi līdz trīs stopi piena dienā. Gadā no labas govjs ieguva tikai 40—50 mārciņu sviesta. Tāpēc zemnieki centās turēt pēc iespējas vairāk slaucamo govju. Muižnieki, zemnieku parādiem ieilgstot, vispirms atņēma zemniekiem liellopus. Salīdzinājumā ar 17. gs. govju skaits zemnieku sētās 18. gs. pirmajā pusē bija pieaudzis, turklāt 1724. gadā govju bija vairāk nekā 40. gados. 1638. gadā zemnieku sētā vidēji bija viena, 1688. gadā — divas,⁷⁰ 1724. gadā — 4,4 un 1744. gadā — 3,8 govīs. Jāpiebilst, ka 18. gs. govju registrācija revīziju aktis izdarīta precīzāk nekā 1688. gadā. 17. gs. 80. gadu beigās sētās pārsvarā ir trīs un četras govīs (41,14% no sētu kopskaita). Šādas sētas savu dominējošo stāvokli saglabāja arī 18. gs.

Govju skaits Vidzemes zemnieku sētās*

govju skaits sētā	1724. gadā				govju skaits sētā	1744. gadā			
	sētas		govis sētā			sētas		govis sētā	
	skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no govju kopskaita		skaits	% no sētu kopskaita	skaits	% no govju kopskaita
Nav zināms	114	1,29	—	—	Nav zināms	288	2,77	—	—
0	98	1,11	—	—	0	153	1,47	—	—
1	534	6,03	534	1,38	1	759	7,31	759	1,92
2	1350	15,25	2700	7,00	2	1904	18,33	3808	9,62
3	1665	18,81	4995	12,95	3	2215	21,32	6645	16,80
4	1569	17,73	6276	16,27	4	1939	18,66	7756	19,61
5	1086	12,28	5430	14,09	5	1081	10,41	5405	13,66
6	953	10,77	5718	14,83	6	912	8,78	5472	13,83
7	471	5,32	3297	8,55	7	416	4,00	2912	7,36
8	413	4,67	3304	8,57	8	338	3,25	2704	6,84
9	205	2,32	1845	4,78	9	134	1,29	1206	3,05
10	177	2,00	1770	4,59	10	103	0,99	1030	2,60
11	62	0,70	582	1,51	11	47	0,45	517	1,31
12	63	0,71	756	1,96	12	45	0,43	540	1,36
13	26	0,29	338	0,88	13	26	0,25	338	0,85
14	19	0,21	266	0,69	14	6	0,06	84	0,21
15	21	0,24	315	0,82	15	9	0,09	135	0,34
16	5	0,06	80	0,21	16	4	0,04	64	0,16
17	5	0,06	85	0,22	17	2	0,02	34	0,09
18	6	0,07	108	0,28	18	4	0,04	72	0,18
19	3	0,03	57	0,15	19	1	0,01	19	0,05
20	4	0,04	80	0,21	20	1	0,01	20	0,05
22	1	0,01	22	0,06	21	1	0,01	21	0,05
					22	1	0,01	22	0,06
Kopā:	8850	100	38 568	100		10 389	100	39 563	100

* Izmantoti tie paši materiāli, kas 15. un 16. tabulā.

Pieaudzis bija to sētu skaits, kurās bija vairāk par piecām govīm (skat. 22. tab.).

Labākā liecība par zemnieku sētu saimniecisko vitalitāti bija mājlopu skaits. 23. tabulā aplēsts vidējais mājlopu skaits zemnieku saimniecībās 1731. gadā. Augstākais saimnieciskās dzīves līmenis 18. gs. pirmajā pusē bija sasniegts gan 1738. gadā. Tas atspoguļojas 1738. gada arklū revīzijas aktīs, kur vairākkārt norādīts, ka muižas un zemnieku sētas netika revidētas, jo saimniecībā bija sasniegts «zviēdru laiku arklū skaits», t. i., sasniegts līmenis, kāds bija pirms Ziemeļu kara. Tā kā 1738. gada arklū revīzijas ziņas par Vidzemi nav pilnīgas, bija jāizmanto tuvākās, 1731. gada, arklū revīzijas materiāli. Zemnieku sētas ar mājlopiem visos novados nebija nodrošinātas vienādi. Tomēr atšķirības nav pārāk nozīmīgas. Ar samērā augstiem rādītājiem no Vidzemes izdalās Jaunpiebalga un Vecpiebalga. Augsti govju vidējā skaita rādītāji raksturīgi Ļaudonas un Bērzones zemnieku saimniecībām. Kā norādīts iepriekš, visos šajos novados plaši

Mājlopu skaits (vidēji) Vidzemes zemnieku sētā 1731. gadā*

Draudze	Zirgi	Kumeļi	Vērši	Govis	Jaunlopi
1	2	3	4	5	6
Aizkraukle	2,43	0,31	0,05	2,69	1,23
Allaži	2,81	0,98	0,13	3,81	2,16
Aloja	2,62	1,32	0,46	4,91	3,68
Alūksne	3,87	1,30	0,20	5,28	3,32
Apē	3,89	0,99	0,64	5,71	3,99
Ādaži	2,31	0,46	0,19	3,31	1,16
Āraiši	2,87	1,19	0,54	3,92	2,33
Bērzaune	3,75	0,87	0,39	5,68	5,04
Burtnieki	3,45	0,76	0,36	4,75	2,57
Cesvaine	3,77	0,75	0,26	4,60	3,19
Cēsis	3,76	0,95	0,65	5,09	3,40
Daugavgrīva	1,43	0,13	0,08	2,40	0,54
Dikļi	2,96	1,42	0,24	4,96	3,41
Dole	2,44	0,46	0,11	3,18	1,09
Dzērbene	3,75	0,80	0,38	3,83	1,76
Ergeme	2,93	0,87	1,32	3,99	2,84
Ergļi	3,11	0,62	0,42	3,84	2,45
Evele	3,98	0,91	0,73	6,29	3,35
Gulbene	4,47	0,96	0,47	5,78	3,58
Gaujiena	3,66	1,07	0,31	4,70	3,28
Ikšķile	2,37	0,41	0,10	3,60	1,53
Jaunpiebalga	5,21	1,17	0,40	5,30	2,71
Kalsnava	3,14	0,37	0,14	3,94	2,78
Koknese	2,45	0,53	0,17	3,12	1,79
Krimulda	3,00	0,74	0,17	4,89	2,54
Lazdona	2,60	0,45	0,31	3,52	2,86
Lielvārde	2,91	0,86	0,16	4,69	2,87
Liepkalne	2,29	0,51	0,16	2,82	1,94
Liepupe	2,14	0,73	0,08	2,96	1,52
Liezere	3,33	0,68	0,20	3,80	2,19
Limbaži	3,18	0,67	0,23	3,82	2,09
Lugaži	2,47	0,66	1,23	3,93	2,58
Ļaudona	4,36	0,97	0,39	6,53	4,06
Madliena	2,47	0,77	0,07	3,44	2,43
Matiši	4,02	0,97	0,42	5,54	3,50
Mazsalaca	3,73	0,79	0,79	5,09	3,02
Mālpils	2,56	1,14	0,42	4,21	2,84
Nitaure	3,03	0,76	0,20	4,18	2,43
Palsmane	3,65	1,23	0,45	3,66	3,79
Rauna	4,00	0,83	0,59	4,60	2,50
Ropaži	2,88	0,65	0,05	4,12	2,07
Rubene	2,55	0,54	0,24	3,73	1,47
Rūjiena	2,49	0,83	1,12	3,39	2,55
Salaspils	2,20	0,29	0,07	2,88	1,06
Sigulda	2,35	0,85	0,13	3,34	2,46
Skujene	3,82	0,88	0,22	4,25	2,21
Skulte	2,05	0,59	0,13	2,98	1,20
Smiltene	3,32	0,82	0,53	4,30	2,46
Straupe	2,75	0,91	0,31	4,14	2,80
Suntaži	2,60	0,91	0,04	3,99	2,84
Tirza	3,28	0,99	0,24	4,36	2,95
Trikāta	3,84	0,93	0,86	5,07	4,25
Turaida	2,85	0,93	0,21	4,31	2,38

1	2	3	4	5	6
Umurga	2,61	0,90	0,52	3,88	2,08
Valmiera	3,52	0,65	0,35	4,35	2,53
Vecpiebalga	4,66	1,53	0,53	4,91	2,89
Vecsalaca	2,60	0,90	0,19	3,95	2,80
Vestiena	3,07	0,99	0,31	4,38	2,90
Zaube	2,73	1,01	0,19	3,83	2,42

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19., 18., 20. l.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, 184, 188.

izplatīta bija pušelniecība. Tāpēc minētie vidējie rādītāji attiecināmi uz saimniecībām ar vairākiem pušelniekiem. Toties stabili izceļas vairāki novadi ar zemiem vidējiem rādītājiem. Tie atradās Rīgas pievārtē, gar Daugavu un tāpat gar jūrmaļu. Zemnieku saimniecības tur bija sīkas un nabadzīgas. Sai sakarā pieminama Daugavgrīva, Salaspils, Dole, Aizkraukle, Koknese, Liepkalne, Skulte un Liepupe.

Pēc 1731. gada revīzijas aktim, Vidzemē bija 3055 zirgi, 7934 kumeli, 3762 vērši, 41 840 govīs un 26 036 jaunlopi. Visvairāk lopu bija Cēsu apriņķa zemnieku sētās, kurās bija koncentrēti 55,30% zirgu, 53,00% kumelju, 58,40% vēršu, 53,49% govju un 56,57% visu jaunlopu.

Sajā laikā vienā vidzemnieka sētā vidēji bija 3,18 zirgi, 0,82 kumeli, 0,39 vērši, 4,32 govīs un 2,69 jaunlopi. Vidējie rādītāji par Cēsu apriņķa zemnieku sētu ir nedaudz augstāki — te sētā vidēji bija 3,59 zirgi, 0,89 kumeli, 0,46 vērši, 4,73 govīs un 3,11 jaunlopi. Pārsvārā visā Vidzemē bija tās zemnieku sētas, kurās bija divi līdz četri zirgi, viens kumelš, viens vērsis, trīs līdz piecas govīs un divi līdz trīs jaunlopi.

Bez zirgiem un liellopiem Vidzemes zemnieki audzēja vēl lielāku skaitu siklopu, galvenokārt aitas un cūkas. No aitam ieguva vilnu, ādas un gaļu. Cūkas audzēja galvenokārt gaļai. Siklopi arklu revīzijās nav ieskaitīti. Daži dati saglabājušies par siklopu skaitu Viļķenes un Dreiliņu muižas zemnieku sētās pirms mēra 1706. gadā. Sajā laikā vienā Viļķenes muižas zemnieku sētā reģistrētas vidēji 8,6 aitas, 5,6 cūkas un 3,2 kazas.⁷¹ Dreiliņos vienā sētā bija vidēji 4,9 aitas un 3,4 cūkas.⁷² Siklopi tika reģistrēti februārī. Tā kā zemnieki lielāko daļu cūku un aitu bija apkāvuši jau rudenī, tāpat zināmu skaitu aitu nodevuši muižā kā nodevu tiesu, jādōmā, ka vasarā siklopu skaits bija īsti prāvs. Cūkas, aitas un arī kazas vasarā brīvi ganījās apkārt. Ziemā aitam un kazām izēdināja sienu un lapu slotiņas, bet cūkām — pelavas, siena pabiras, zirgu mēslus un savāktās ozolzīles.

18. gs. pirmajā pusē Vidzemē bez dzimtļaudīm dzīvoja vēl arī vairāki brīvi latviešu zemnieki. Viņu īsto skaitu grūti noteikt. Saglabājušās ziņas par brīvajiem zviedru armijas kareivjiem, kas atgriezušies mājās pēc Ziemeļu kara vai gūsta, ir pārāk fragmentāras. Ir gan norādījumi, ka tie bijuši brīvi ļaudis. Sīkākas ziņas ir par četrās sētās un vienā krogā dzīvojošiem ļaudīm. Aizdodami zviedru karalim Kārlim XII naudu, viņi bija izpirkušies brīvībā un dzīvoja mājās,

kuras bija saņēmuši ķīlas valdījumā. Tātad viņu saimniecības nenomāca kļaušu jūgs un dzimtbūtnieciskā beztiesība. Pārējo dzimtzemnieku sētu vidū šīs pāris brīvzemnieku sētas neizcēlās ar lielu turību. Vispārtikušākais bija Jaunburtniekos dzīvojošais Zēmelis, kas valdīja vesela arkla lielu sētu. Tāpat turīgs bija Spāres muižas teritorijā dzīvojošais Inķis, kas valdīja trisceturtdaļarkla lielu sētu. Viņu saimniecībās saimes locekļu skaits 18. gs. pirmajā pusē pieauga, tanīs bija vairāki zirgi un pietiekams liellopu skaits. Turpretī sīkās brīvzemnieku sētas, kā Voitiņa, Smīdes un Amatkrodzinieka sētas Cēsu pilsnovadā, pēc rocības ne ar ko neatšķirās no apkārtējām dzimtlaužu sētām, lai gan vienlaikus jāatzīmē, ka 1741./42. gada neražas viņu saimniecībās neatstāja tik postošas sekas kā daudzu apkārtējo dzimtlaužu sētās. Liekas, ka dzīve brīvzemnieku sētās bija pietiekami laba, jo viņu sētās apmetās bēgļi no citurienes. Tā, 1724. gadā Inķu sētā bija apmetušās divas sievietes ar trim bērniem.⁷³ Smīdes sētā dzīvoja pat precēts igauņu pāris no Tartu priekšpilsētas.⁷⁴ 1744. gadā Amatkrodzinieks Jēkabs atprasīja meiteni Ilzi no Rīgas, jo tā bija dzimusi viņa krogā.⁷⁵ Tomēr sīkās brīvzemnieku sētas nespēja uzturēt pārāk daudz ļaužu. Tāpēc arī Voitiņa Jānis bija atļāvis atdot kāda sava kalpa meitu pie kaimiņos dzīvojošā dzimtcilvēka Kaulu Jāņa par audzēkni.⁷⁶ Tādējādi tikai lielajiem brīvzemniekiem Zēmelim un Inķim

24. tabula

*Iedzīvotāju un mājlopu skaits brīvzemnieku sētās**

Sētas	Gads	Iedzīvotāji	Zirgi	Kumeļi	Vērši	Govis	Jaunlopi
Zēmeļi	1724	17	8	1	2	14	6
	1731	20	8	1	—	14	6
	1738	25	8	2	2	20	10
	1744	35	13	2	7	23	6
Inķi	1724	14	4	2	2	12	9
	1731	15	6	—	1	9	11
	1738	20	8	—	—	12	6
	1744	21	7	—	—	10	7
Voitiņi	1724	9	2	1	—	5	4
	1731	10	4	1	—	5	2
	1738	10	5	3	1	4	7
	1744	14	6	2	—	6	6
Smīdes	1724	10	3	—	—	6	5
	1731	9	3	—	2	4	3
	1738	9	3	1	1	3	4
	1744	12	4	2	1	6	3
Amatkrogs	1724	6	1	—	—	1	1
	1731	6	1	2	2	2	—
	1738	6	2	—	—	2	1
	1744	9	2	—	—	4	2

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 14., 15., 113., 114. lp.; 18. l., 193., 194. lp.; 19. l., 14., 15., 110., 111. lp.; 21. l., 7., 8., 87., 88. lp.; 23. a l., 384., 385. lp.; 27. l., 16., 17., 152., 153. lp.; ЦГАДА, ф. 274, он. 1, д. 177, л. 337, 338.

izdevās nodrošināt nozīmīgāku turību. Kad 30. gados Zemeļa sētu sadalīja trim pušelniekiem, arī katra pušelnieka rocība ne ar ko neatšķīrās no dzimtzemnieka mantības,⁷⁷ lai gan viņu stāvoklis bija labāks, jo tie strādāja tikai paši sev. 18. gs. 40. gados Vidzemes brīvzemniekus ierakstīja kroņa muižu dzimtļaužu skaitā un viņi zaudēja savu brīvzemnieku statusu.⁷⁸

Tā kā zemnieku sēta kā ražošanas vienība apvienoja arī cilvēkus, — zināmā mērā to var uzlūkot par demogrāfisku vienību, tiesa, gan ļoti nosacīti. Sēta apvienoja cilvēkus galvenokārt tādēļ, lai ražošanas procesā tie ar savu darbu nodrošinātu savu un citu saimes locekļu eksistenci. Tanī dzīvoja vienas ģimenes locekļi — vecāki, bērni, brāļi un māsas un nereti arī pēdējo ģimenes locekļi. Bez tam sēta apvienoja šos ar asinsradniecības saitēm saistītos cilvēkus ar svešiniekiem no tā paša novada vai pat ar bēgļiem no tāliem novadiem. Vienas sētas iedzīvotājus sauca par sētas saimi (*Gesinde*). Sētas saimes atbildīgais loceklis bija saimnieks (*Wirt*). Viņš vadīja visu sētas saimniecību un bija atbildīgs muižas administrācijai par feodālās zemes rentes maksājumu savlaicīgu nokārtošanu un citu aplikumu — valsts šķūšu, ceļa darbu, pasta klaušu — pildīšanu. Ja sēta apvienoja vairākas pušelnieku saimniecības, katrai no tām bija savs saimes galva — saimnieks.

18. gs. pirmās puses Vidzemes arklu revīziju materiāli, uzskaitot visus sētas iedzīvotājus, sniedz to skaitu, kā arī dalījumu pēc vecuma grupām un dzimuma. Saimnieki, kalpi, iebūvieši, viņu ģimenes locekļi u. tml. nav izdalīti atsevišķi. Arklu revīzijas dati atspoguļo sētas saimi kā no dažādām demogrāfiskām vecuma un dzimuma grupām sastāvošu ļaužu kopu, kuras locekļu skaits sniedzās no viena līdz pat 45 cilvēkiem.

Zināma priekšstata iegūšanai par sētas saimes lielumu noder apļēses par sētas saimes vidējo lielumu katrā draudzē. 25. tabulas dati

25. tabula

Sētas saimes locekļu skaits (vidēji) Vidzemes draudzēs*

Draudze	1715. g.	1724. g.	1731. g.	1744. g.
1	2	3	4	5
Aizkraukle	7,00	8,56	6,90	8,29
Allaži	5,52	9,32	9,38	9,04
Aloja	8,04	9,40	9,88	10,36
Alūksne	10,24	14,18	14,89	16,32
Ape	11,57	12,99	16,07	14,18
Ādaži	7,66	9,52	8,80	7,17
Āraiši	8,60	9,73	11,07	10,50
Bērzaune	9,64	11,00	11,12	10,18
Burtnieki	9,32	10,71	11,27	12,24
Cesvaine	10,96	12,45	13,63	12,43
Cēsis	8,78	12,11	12,51	13,82
Daugavgrīva	5,78	—	6,94	6,84
Dikļi	10,52	11,15	10,64	11,63

1	2	3	4	5
Dole	6,11	7,21	7,53	8,17
Dzērbene	9,02	10,93	12,62	14,08
Ergļi	8,05	9,87	10,40	10,16
Ergeme	9,77	11,05	12,89	14,03
Evele	9,97	13,57	13,79	13,93
Gaujiena	9,56	11,72	13,97	16,60
Gulbene	11,83	14,25	16,89	14,94
Ikšķile	6,83	8,89	7,95	8,23
Jaunpiebalga	12,80	17,85	16,67	15,05
Kalsnava	8,60	10,49	10,51	11,83
Koknese	7,05	7,74	7,69	8,73
Krimulda	8,54	9,97	10,03	10,38
Lazdona	9,51	11,91	8,69	10,30
Lielvārde	7,02	9,00	9,29	9,57
Liepkalne	7,87	8,65	7,75	8,55
Liepupe	8,86	9,34	9,39	9,39
Liezere	10,34	12,03	12,51	10,06
Limbaži	9,55	10,16	9,97	10,42
Lugaži	9,51	12,56	11,69	9,96
Ļaudona	12,13	15,07	15,88	16,81
Madliena	6,27	7,92	9,17	8,91
Matiši	10,76	13,08	12,83	11,25
Mazsalaca	9,19	12,18	11,33	13,46
Mālpils	7,62	9,03	9,68	8,39
Nitaure	9,16	9,25	10,58	9,84
Palsmane	10,01	12,43	13,97	14,25
Rauna	9,29	11,64	12,70	13,49
Ropaži	6,35	10,27	8,60	9,15
Rubene	8,34	10,32	9,19	9,44
Rūjiena	8,10	10,60	12,86	11,98
Saļaspils	6,19	7,86	7,26	8,49
Sigulda	7,21	9,02	9,12	14,08
Skujene	9,28	11,93	13,78	11,17
Skulte	5,29	4,18	7,70	10,14
Smiltene	8,84	10,57	11,65	12,07
Straupe	8,79	10,32	10,51	11,81
Suntaži	7,05	7,93	8,37	10,57
Tirza	10,13	9,65	12,21	11,89
Trikāta	10,29	12,51	13,25	12,77
Turaida	8,26	10,84	10,89	10,49
Umurga	8,55	10,85	10,00	10,74
Valmiera	9,49	11,54	12,21	13,73
Vecpiebalga	10,22	14,39	14,31	17,05
Vesalaca	8,57	9,51	9,35	9,40
Vestiena	9,85	10,36	10,24	12,27
Zaube	10,32	10,64	8,70	9,54

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15., 20., 24., 28., 33. l.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, 183, 184, 188, 195, 209.

rāda, ka sētas saimes lielums dažādos Vidzemes novados bija dažāds un pastāvīgi mainījās. Rīgas apriņķa draudzēs zemnieku saimes bija mazākas nekā Cēsu apriņķī. Vismazākās saimes bija Daugavgrīvā, kur zemnieku sētas, niecīgas, ar maziem neauglīgiem tūrumiem, nevarēja nodrošināt iztiku lielākam skaitam iedzīvotāju. Nelielas sētu saimes bija arī Ādažos, Aizkrauklē, Dolē, Ikšķilē, Koknesē, Liepupē,

Madlienā, Mālpilī un Salaspilī. Toties Rīgas apriņķa ziemeļu daļā — Burtnieku, Matišu, Rūjienas un Valmieras draudzes zemnieku sētās — dzīvoja vairāk cilvēku. Par to liecina arī vidējais iedzīvotāju skaits sētā.

Cēsu apriņķī tāpat vērojamas atšķirības sētas saimes locekļu skaitā. Kopumā Cēsu apriņķī sētas saimes bija lielākas. Šādas parādības cēlonis meklējams sociālekonomiskajos apstākļos. Cēsu apriņķī bija daudz vairāk sētu, kurās dzīvoja pušelnieki, turklāt pa divi un pat līdz pieciem pušelniekiem sētā. Tāpēc nav nejaušība, ka novados, kuros plaši bija izplatīta pušelniecība, sētas iedzīvotāju skaita vidējie rādītāji bija vieni no augstākajiem. Pie tādām draudzēm piederēja Ļaudona, Vecpiebalga, Alūksne, Ape, Gulbene un Gaujiena.

Vidējie skaitļi, kā parasti, patieso stāvokli rāda aptuveni, it īpaši gadījumos, kad atsevišķos pamatrādītājos vērojamas lielas atšķirības, tāpēc interesē var izraisīt atsevišķu draudžu sētu saimju lieluma sikāks iztirzājums. Kā redzams pēc 25. tabulas, iedzīvotāju skaits Ļaudonas draudzes zemnieku sētās svārstījās vidēji no 12 līdz gandrīz 17. Arī Ļaudonā sētas bija dažādas — tur bija gan sīkas sētas, kur dzīvoja tikai daži zemnieki (mazākais iedzīvotāju skaits — trīs), kas pārtika no dažādiem blakus darbiem vai kroģēšanas, un lielas sētas (lielākais iedzīvotāju skaits sētā — 44) ar vairākām pušelnieku saimēm.⁷⁹ Vidēji pušelnieka saimē bija septiņi cilvēki. Arī 1731. gadā, kad sētu saimju lielums svārstījās no diviem līdz 43 cilvēkiem, vidēji vienā pušelnieku saimniecībā bija septiņi cilvēki.⁸⁰ Tikai 1744. gadā (saimju lielums — no diviem līdz 45 cilvēkiem) vienā pušelnieku saimniecībā bija vidēji ap astoņi cilvēki (7,8 cilvēki).⁸¹ Aizkraukles draudzē 18. gs. pirmajā pusē reizē ar zemnieku skaita pieaugumu pārsvarā bija sētas ar iedzīvotāju skaitu no pieciem līdz deviņiem cilvēkiem. 1724. gadā tās sastādīja 45,6% no visām draudzes sētām. Turpmākajos gados to īpatsvars pieauga, un 1731. gadā šādas sētas jau sastādīja 68,6%. To sētu skaits, kurās mita vairāk par 10 cilvēkiem, samazinājās. 1724. gadā tādas sētas Aizkraukles draudzē sastādīja 38,2% no sētu kopskaita, 1731. gadā — tikai 15,7%, 1738. gadā — 20,6% un 1744. gadā — 29,6% no sētu kopskaita.⁸² Tieši no šīm ar ļaudīm bagātajām sētām veidojās jaunas zemnieku sētu saimes, kas uzņēmās citu sētu apsaimniekošanu.

Turpretī Matišu draudzē bija pārsvarā sētas ar lielām saimēm. 1731. gadā šajā draudzē bija tikai 2,1% sētu, kurās dzīvoja līdz četriem zemniekiem sētā; no pieciem līdz deviņiem cilvēkiem sastāvošas sētas saimes bija 26,5% visu sētu. Pārsvarā (46,9%) bija sētas, kur dzīvoja no 10 līdz 15 cilvēku liela saime. Apmēram ceturto daļu no visām draudzes sētām (24,5%) sastādīja sētas, kurās dzīvoja no 16 līdz 27 cilvēkiem.⁸³ Līdzīga aina vērojama arī citās Ziemeļvidzemes draudžu zemnieku sētās, kā arī Cēsu apriņķa zemnieku sētās.

Rīgas apriņķī visvairāk bija sētu ar pieciem līdz 11 iedzīvotājiem. Cēsu apriņķī, tāpat kā Rīgas apriņķa ziemeļu daļas draudzēs, dominēja sētas ar 10 līdz 15 iemītniekiem.

Sētas saimes iedzīvotāju vecums bija dažāds. Kā jau vairākkārt norādīts, sētas ekonomisko kodolu veidoja darba spējīgie iedzīvotāji.

Darba nespējīgie un bērni bija tās grupas, kas savu iztiku galvenokārt ieguva no darba spējīgo darba augļiem, lai gan darba dzīve sākās ļoti agri un beidzās ļoti vēlu. 26. tabulā sakopoti vidējie rādītāji par šādu demogrāfisko grupu skaitlisko sastāvu katras draudzes sētā 1731. gadā. Vērojams, ka Vidzemei raksturīgas galvenokārt sētas ar diviem trim darba spējīgiem vīriešiem un tikpat daudz darba spējīgām sievietēm. Darba nespējīgo veco vīriešu pat nebija katrā sētā. Dažās draudzēs viens vecs vīriešu kārtas iedzīvotājs bija tikai uz deviņām sētām. Veco sieviešu skaits sētā bija lielāks, un biežāk sastopamas bija arī tās sētas, kurās dzīvoja veca, kļaušu darbam

26. tabula

Sētā dzīvojošo zemnieku skaits (vidēji) pēc vecuma 1731. gadā*

Draudze	Darba spējīgie		Vecie		Bērni	
	vīrieši	sievietes	vīrieši	sievietes	zēni	meitenes
1	2	3	4	5	6	7
Aizkraukle	2,07	1,78	0,13	0,19	1,48	1,25
Allaži	2,18	1,98	0,33	0,51	2,45	1,95
Aloja	2,21	2,06	0,48	0,74	2,36	2,02
Alūksne	4,07	4,08	0,66	0,94	2,76	3,78
Ape	4,09	3,83	0,74	1,14	3,28	2,99
Ādaži	2,40	1,96	0,34	0,38	2,05	1,66
Āraiši	2,87	2,82	0,29	0,54	2,37	2,16
Bērzaune	3,15	3,32	0,20	0,38	2,15	1,92
Burtnieki	2,93	2,64	0,57	0,74	2,36	2,03
Cesvaine	3,62	3,69	0,42	0,64	2,81	2,46
Cēsis	3,35	3,29	0,38	0,64	2,51	2,34
Daugavgrīva	2,22	1,45	0,18	0,24	1,52	1,33
Dikļi	2,31	2,56	0,60	0,30	2,39	2,18
Dole	2,09	1,76	0,20	0,28	1,59	1,61
Dzērbene	3,22	3,24	0,67	0,92	2,56	2,02
Ergļi	2,78	2,93	0,30	0,52	1,97	1,89
Ergeme	3,35	3,28	0,66	0,81	2,42	2,37
Evele	3,89	3,54	0,51	0,79	2,67	2,39
Gaujiena	3,66	3,69	0,57	0,70	2,64	2,71
Gulbene	4,78	4,62	0,69	0,92	3,20	2,69
Ikšķile	2,29	1,89	0,13	0,23	1,72	1,68
Jaunpiebalga	5,15	5,08	0,55	0,74	2,82	2,33
Kalsnava	2,80	2,60	0,36	0,53	2,20	2,02
Koknese	2,06	1,93	0,23	0,39	1,57	1,50
Krimulda	2,33	2,26	0,42	0,46	2,44	2,12
Lazdona	2,62	2,54	0,25	0,39	1,94	1,95
Lielvārde	2,40	2,22	0,18	0,24	2,23	2,02
Liepkalne	1,92	1,82	0,23	0,38	1,68	1,71
Liepupe	1,80	1,83	0,43	0,64	2,47	2,21
Liezere	2,98	3,04	0,41	0,76	2,82	2,50
Limbaži	2,37	2,18	0,46	0,60	2,21	2,15
Lugaži	2,61	2,79	0,49	0,80	1,95	1,75
Ļaudona	4,25	4,07	0,54	0,96	3,44	2,63
Madliena	2,02	1,98	0,33	0,44	1,95	1,45
Matīši	2,77	2,72	0,63	0,89	2,67	2,90
Mazsalaca	2,58	2,50	0,45	0,65	2,61	2,55
Mālpils	1,90	1,77	0,42	0,55	2,12	1,92

1	2	3	4	5	6	7
Nītaure	2,73	2,60	0,42	0,63	2,19	2,01
Palsmane	3,64	3,94	0,36	0,57	2,90	2,57
Rauna	3,50	3,64	0,29	0,47	2,46	2,33
Ropaži	2,25	1,86	0,25	0,33	1,97	1,93
Rubene	1,98	2,13	0,49	0,49	2,06	2,04
Rūjiena	2,36	2,30	0,63	0,72	1,94	1,95
Salaspils	2,21	1,83	0,16	0,24	1,39	1,43
Sigulda	2,13	1,94	0,42	0,61	1,99	2,03
Skujene	3,62	3,57	0,56	0,81	2,59	2,62
Skulte	1,83	1,82	0,39	0,65	1,80	1,22
Smiltene	3,09	3,22	0,36	0,58	2,13	2,27
Straupe	2,26	2,14	0,43	0,69	2,46	2,52
Suntaži	2,02	1,93	0,29	0,41	1,97	1,76
Tirza	3,11	3,12	0,39	0,69	2,73	2,17
Trikāta	3,83	4,02	0,29	0,42	2,48	2,22
Turaida	2,33	2,23	0,48	0,74	2,67	2,45
Umurga	1,86	1,89	0,58	0,75	2,68	2,45
Valmiera	3,17	3,04	0,54	0,86	2,38	2,22
Vecpiebalga	4,32	4,23	0,42	0,71	2,44	2,21
Vecsalaca	1,86	1,91	0,47	0,73	2,34	2,04
Vestiena	2,78	2,70	0,19	0,49	2,01	2,06
Zaube	2,21	2,00	0,22	0,45	1,91	1,91

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18., 19., 20. l.; ЦГАДА, ф. 274, он. 1, л. 183, 184, 188.

nespējīga sieviete. Bērnu skaits sētās bija samērā stabils — parasti sētā dzīvoja divi trīs zēni un tikpat daudz meiteņu.

Jau kopš 16. gs. Vidzemē bija pazīstamas trīs dzimtlaužu sociālās grupas — saimnieki, kalpi un iebūvieši jeb piemitņi. Tādas tās bija arī 18. gs. pirmajā pusē. Tā kā galvenā ražošanas līdzekļa — zemes — īpašnieks bija dzimtkungs, kam piederēja arī paši ražotāji — dzimtlaudis —, tad krasas sociālas noslāņošanās zemniecības vidū nebija. Īpaši tas sakāms par saimnieku bērniem un radiniekiem. Lai gan reizēm tos uzskatīja par saimnieka ģimenes locekļiem, tie faktiski bija saimnieka kalpi vai arī iebūvieši. Kad dzimtkungi sāka izvirzīt īpašuma tiesības arī uz zemnieku kustamo mantu, zemnieku sociālie noslāņojumi vēl vairāk nonivelējās. Vidzemes arklu revīzijas materiālos atzīmes par zemnieka sociālo piederību sastopamas gan ārkārtīgi reti. Arī pārējos 18. gs. pirmās puses avotos ziņas par sociālajām grupām ir tikai fragmentāras. Ieraksti baznīcu grāmatās gan fiksē zemnieku piederību pie kādas sociālās grupas, taču ne saimnieku un viņu radu, ne arī kalpu un iebūviešu stāvokli 18. gs. pirmajā pusē sīkāk neraksturo. Tā, Limbažu draudzes Nabes un Mengdena muižas zemnieku piederība pie sociālās grupas minēta ierakstos, kas izdarīti laikā no 1703. līdz 1720. gadam.⁸⁴ Faktiski nozīmīgākā ierakstu daļa izdarīta līdz 1710. gadam, pēc tam baznīcas grāmatā parādās tikai atsevišķas piezīmes par mirušiem un dzimušiem zemniekiem. 1709. gadā ziņas uzdotas par 22 Nabes muižas sētām.

Sajā laikā muižas novadā dzīvoja 249 pie zemnieku kārtas piederīgi cilvēki. No tiem 131 pieaugušais un 118 bērni. Pieaugušie zemnieki

dalījās šādās sociālās grupās: saimnieku kārtas ļaudis bija 43 cilvēki (34,35% no pieaugušo zemnieku skaita Nabes muižā), kalpi un kalpones — 38 (29,0%), iebūvieši — 23 (17,6%). Bez tam sētās dzīvoja vēl saimnieku 27 pieaugušie bērni un radnieki (19,0%). Ja šo pēdējo grupu pieskaita saimnieku kārtai, tad Nabes muižā pirms mēra 53,4% no visiem pieaugušajiem zemniekiem piederēja pie saimnieku kārtas ļaudīm.

Sētās dzīvoja 94 mazgadīgi saimnieku bērni (79,7% no mazgadīgo bērnu kopskaita), 11 (9,3%) kalpu bērni un 13 (11,0%) iebūviešu bērni.

Kā redzams, tad, pēc mācītāja vēstījuma, Nabes muižā zemnieku lielākā daļa piederēja pie saimnieku kārtas.

Ziņas par zemnieku sociālo piederību rodamas arī Ērgemes draudzes baznīcas grāmatās.⁸⁵

1718. gadā draudzē dzīvoja 372 saimnieku kārtas ļaudis (74,8% no pieaugušo zemnieku kopskaita), 58 saimnieku radnieki (11,7%), 42 pie kalpu kārtas piederīgie (8,5%) un 25 iebūvieši (5,0%). Saimniekiem bija 331 bērns (93,5% no visu bērnu kopskaita), saimnieku radniekiem, kalpiem un iebūviešiem — 23 bērni.⁸⁶

Arī 1731. gadā saimnieku kārtas ļaudis Ērgemes draudzē bija pārsvarā. Baznīcas grāmatā atzīmēti 523 saimnieki (52,2%), saimnieku radu bija tikai 20 (2,0%), toties kalpu kārtā ieskaitīti 352 cilvēki (35,1%). Liekas, ka daļa saimnieku radnieku sētās bija kalpu stāvoklī. Iebūviešu šajā gadā draudzē bija 107 (10,7%).⁸⁷ No bērniem visvairāk (76,4%) bija saimnieku bērni, pārējie bija kalpu (17,1%) un iebūviešu bērni. Radniekiem nepieaugušu bērnu nebija.

1741. gadā Ērgemes draudzē reģistrēts liels skaits pieaugušu saimnieku radu. Šajā gadā Ērgemē bija 314 saimnieku kārtas ļaudis (32,6% no pieaugušo zemnieku kopskaita), 335 saimnieku radnieki (34,8%),⁸⁸ 220 kalpi (22,8%) un 94 iebūvieši (9,8%).

1744. gadā Ērgemes draudzē bija 605 saimnieki un viņu radnieki, 244 (26,0%) kalpi un 90 (9,6%) iebūvieši.⁸⁹

Līdzīga aina vērojama arī pēc Lugažu,⁹⁰ Aizkraukles⁹¹ un Ērgļu⁹² draudzes baznīcu grāmatu ierakstiem. Konkrētu ieskatu par atsevišķu māju saimju sociālo sastāvu sniedz pievienotās shēmas.

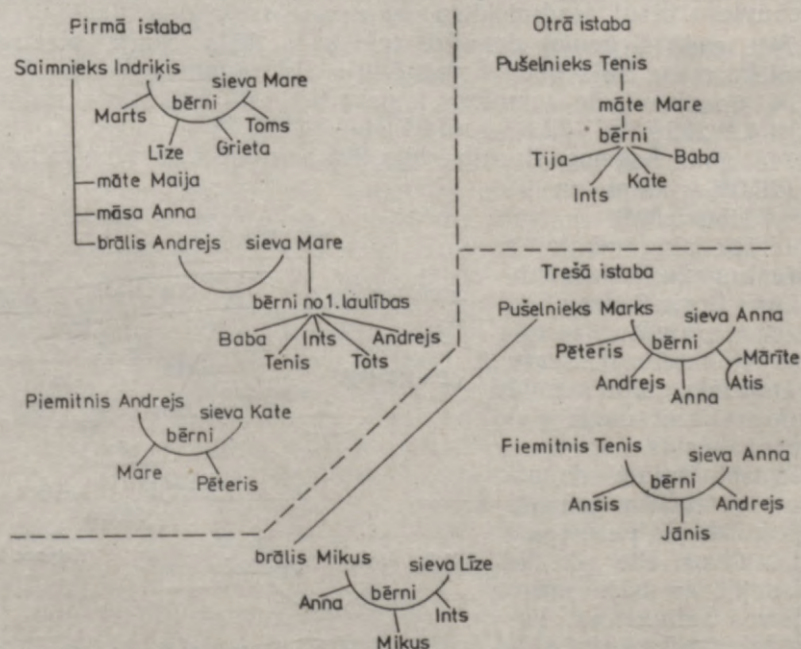
No minētajām dzimtlaužu sociālajām grupām 18. gs. pirmajā pusē īpaši izdalās divas. Pie pirmās grupas pieder māju saimnieki vai saimnieces, kuriem dzimtkungs atvēlējis apsaimniekot sētu. Viņi

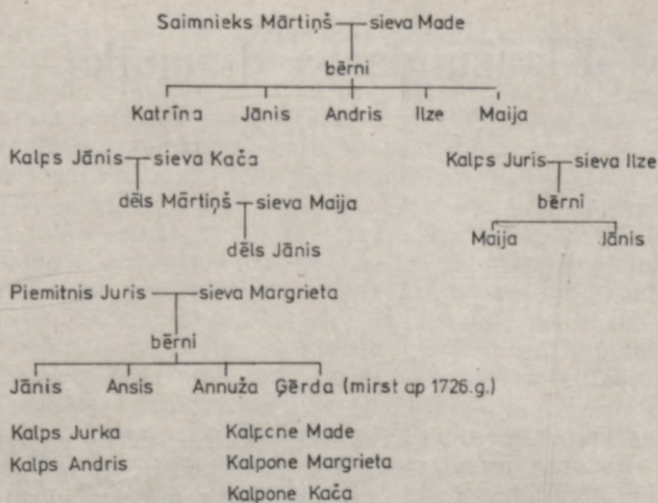
3. shēma. Ērgļu Andulēnu sētas saime 1718. gadā.

organizēja saimniecību sētā, izrikoja ļaudis darbos un bija atbildīgās personas, kas kārtoja visas saistības ar dzimtkungu un muižu. Tikai trūcīgie un nabadzīgie saimnieki paši gāja uz muižu kļaušās. Parasti saimnieki strādāja savā sētā un tikai atbildīgākos no muižas darbiem — piemēram, sēšanu un lauksaimniecības preču nogādāšanu uz Rīgu — veica paši. Viņi salīga kalpus, iedalīja puskalpiem zemi, atļāva apmesties sētā iebūviešiem. Saimnieku pārziņā bija sētas pārtikas, sēklas, kā arī lopbarības krājumi. Kroņa muižu saimniekiem bija tiesības sūdzēties Vidzemes Ekonomijas pārvaldē un zemes tiesās par muižas nomnieka netaisnīgu rīcību. Otra nozīmīgākā dzimt-ļaužu sociālā grupa bija kalpi. Tā bija visbeztiesīgākā zemnieku daļa. Viņi parasti pildīja muižas kļaušas, bet sētā veica smagākos darbus. Precētie kalpi saņēma lietošanā no saimnieka nelielu zemes gabalu, ko apstrādāja brīvajā laikā. Dažreiz kalps turēja arī zirgu un govī. Kalpi no saimnieka saņēma nelielu atalgojumu, parasti apģērbu un apavus, arī nedaudz naudas. Kalps ar saimnieku ēda pie kopējā galda un dzīvoja ar ģimeni kopā ar pārējo saimi dūmu rijā vai dūmistabā. Kalpiem nebija tiesības sūdzēties ne par dzimtkungu, ne arī par saimnieku. Pildot muižas kļaušas, tieši kalpiem visvairāk nācās ciest no muižkunga un stārasta varmācības.

Iebūviešu stāvoklis 18. gs. pirmajā pusē tik skaidri neiezīmējās. Zināms, ka tie parasti bija ģimenes cilvēki, kas dzīvoja vai nu pirts-kambarī, vai kādā nelielā būdīņā uz saimnieka zemes. Reizēm tiem bija sava govjs, zirgs un siklopi. Iebūvieši nodarbojās galvenokārt ar mājamatniecību un strādāja dažādus algotus gadījuma darbus zem-

4. s h ģ m a. Lugažu Retjaku sētas saime 1726. gadā.

5. shēma. Vējavas Pulšēnu sētas saime laikā no 1716. līdz 1726. gadam.

nieku sētās un muižās, par ko saņēma galvenokārt atlīdzību natūrā.⁹³

Dzīvojot lielā saspīestībā tumšajās dūmu rijās vai dūmistabās, reizēm pat kopā ar mājlopiem, zemnieki daudz slimoja.

Pienācīgi paēst tie dabūja tikai rudenos, kad bija ievākta lauku raža un kāva mājlopus. Tad arī tika rīkotas lielākās zemnieku godības — kāzas.

Feodālā ekspluatācija veicināja skaitliski lielu sētas saimju pastāvēšanu. Daudz darba roku prasīja muižas kļaušas. Kļaušas kavēja zemnieku pašu sētas apsaimniekošanu sevišķi tad, ja sētā bija viens vai pāris darba spējīgu vīriešu un uz muižu bija jāsilta divi vai pat vairāki darbinieki reizē. 18. gs. pirmajā pusē zemnieku sētās bija veicams daudz darbu. No jauna bija jāiekopj pa kara un mēra laiku aizlaistie tūrūmi, jātīra pļavas no krūmiem, jāierīko jauni līdumi. Jāsagatavo zemniekiem bija arī būvkoki un jālabo sētu celtnes vai pat jāceļ tās no jauna. Zemnieki paši sētās gatavoja arī darbarīkus, transportlīdzekļus, mājas inventāru. Sētās saimei bija jāizaudzē un jāiegūst naturālās nodevas kunga tiesai — rudzi, mieži, auzas, kvieši, siens, aitas, vistas, līni u. tml., kas katras mājas saimniekam pašam bija noteiktos termiņos jānogādā muižā.

Protams, sētas saimes, kā arī darbalopu un mājlopu skaita pieaugums zināmā mērā bija atkarīgs no sētas aramzemes platības un auglības. Kaut arī mūsu rīcībā nav ziņu ne par izsētās labības daudzumu zemnieku sētās, ne arī par pļavu platību, tomēr, spriežot pēc cilvēku un zirgu skaita sētā, liekas, ka par aramzemes un pļavu trūkumu 18. gs. pirmajā pusē nebija jāšūdzas. Toties daudzās liecības, ka zemnieki pavasaros regulāri aizņēmas no muižniekiem labību sēklai, rāda, ka dzimtļaudis nespēja pilnībā izmantot visu savu saimniecību aramzemi.

Klaušu darba dinamika

Dzimbūtnieciskajā sabiedrībā saimnieciskā dzīve pamatojās uz zemnieku virsdarba un virsprodukta nemaskētu, rupju piesavināšanos. Jau 17. gs. Vidzemē par nozīmīgāko zemnieku ekspluatācijas formu bija kļuvušas kļaušas — piespiedu darbi muižas saimniecībā muižnieku labā. K. Markss, runājot par kļaušām, norāda, ka «tiešā ražotāja darbs sevis paša labā te vēl ir atdalīts telpā un laikā no viņa darba zemes īpašnieku labā, un šis darbs tieši parādās savā rupjā formā kā piespiedu darbs cita labā».¹ Dzimbūtnieciskās verdzības tendencēm pastiprinoties, muižniecība visiem spēkiem centās izvērst kļaušu sistēmu. Naturālās saimniecības apstākļos, kad zemnieki strādāja ar primitīviem darbarīkiem un pēc sentēvu zemes apstrādāšanas paņēmieniem, zemkopības ražība un zemkopju darba ražīgums bija zems. Tāpēc palielināt zemniekus ekspluatējot iegūto produktu daudzumu bija iespējams, vērojot plašumā kļaušu sistēmu. Kļaušas bija kļuvušas par Vidzemes muižniecības turības veidotāju, un valdošā šķira saimnieciskajā dzīvē ierādīja tām galveno vietu.

Kļaušu sistēma Vidzemē bija vispusīgi attīstīta jau 17. gs. beigās. Kārtējās kļaušas pildīja zemnieks ar savu zirgu, aizjūgu un saviem darbarīkiem. Šis kārtējās kļaušas dēvēja par īstenieka kļaušām. Īstenieka pildāmās kļaušas normēja, par pamatu ņemot zemnieka māju vērtējumu kadastrālās vienībās — maksāšanas arklos, pie tam kļaušu darba normu noteikšanai atsevišķos Vidzemes rajonos ievērojot jau laiku gaitā izveidojušos praksi. Pie kārtējām kļaušām bija pieskaitītas arī kļaušas, ko zemnieki pildīja bez zirga ar saviem darbarīkiem. Tās bija tā dēvētās kājinieka kļaušas, un tās pieprasīja no trūcīgām zemnieku sētām īstenieka vietā. Ja kājinieku kļaušas pieprasīja no zemniekiem vēl papildus īstenieka (zirdzenieka) kļaušām, tad tās sauca par otrinieka kļaušām. Otrinieka darbs līdzās īstenieka darbam muižā jau 17. gs. bija kļuvis par vispārēju parādību. Arī kājinieka un otrinieka darbs bija normēts līdzīgā veidā kā zirdzinieka jeb īstenieka darbs. 17. gs. pēdējā ceturksnī Vidzemē sporādiski parādās trešinieka kļaušas, t. i., muižas darbos aicināja trešo kļaušinieku. Tomēr tās neieguva plašāku vērienu, bet izvērtās par sikākām papildkļaušām. No tām Vidzemē visbiežāk bija sastopamas lopu kopšanas kļaušas ziemā, t. s. kārtnieku kļaušas jeb kordas. Tās

katrai zemnieku sētai pēc kārtas bija jāpilda no Miķeļiem līdz Jurģiem vai arī līdz Jāņiem. Vietumis muižās pieprasīja cilvēku vai sargu gadījuma rakstura darbiem arī svētdienās, kad pārējie kļaušnieki bija aizgājuši uz māju. Tāpat bija saglabājušās arī talkas sevišķi steidzamo zemkopības darbu laikā. Šī paraža izsenis bija pazīstama visā Vidzemē. Talkās zemniekiem, dažreiz pat vairākiem cilvēkiem no sētas, bija jāiet papildus kārtējiem kļaušniekiem. Muiža zemniekus talku laikā paēdināja (maizi, aizdaru) un izsniedza alu. Tādējādi kļaušu sistēma Vidzemē jau 17. gs. beigās, pirms Ziemeļu kara, bija kļuvusi par regulāru un vispārēju parādību. Lielajās muižās, kurās ik dienas sanāca daudz kļaušnieku, tos visus nevarēja pienācīgi noslogot ar kārtējiem kļaušu darbiem. Lai muižas saimniecībai tāpēc nerastos zaudējumi, daļai sētu atļāva atlīdzināt kļaušu darbu ar maksājumiem naturālijās (piemēram, ar tā dēvētiem leides līnīem) vai arī ar naudu (leides naudu). Tā tika darīts, piemēram, Burtnieku, Matīšu, Trikātas, Alūksnes u. c. muižās.

Zemnieki, kā nu spēdami, pretojās gan jaunu kļaušu formu ieviešanai, gan arī kļaušnieku pārmērīgai noslogošanai. Pretestība pret pieaugošo kļaušu jūgu sevišķi aktīva kļuva pēc 17. gs. 80. gadiem, t. i., pēc zviedru lielā kadastra laikā izdarītās zemnieku feodālās zemes rentes fiksācijas un normēšanas.

18. gs. pirmajā pusē muižnieki zemnieku ekspluatācijā pielietoja tos pašus paņēmienus un veidus, kas bija pazīstami jau agrāk 17. gs. ne vien Vidzemē un Igaunijā, bet arī Lietuvā un Baltkrievijā lielajos valsts īpašumos un privātpersonu dzimtīpašumos. Muižas, kurās jau 17. gs. no zemniekiem pieprasīja naudas renti (čīnšu), to piedzina arī pēc Ziemeļu kara, bet tajās muižās, kur jau agrāk bija pārsvarā kļaušas, tās pastāvēja joprojām kā galvenā feodālās zemes rentes forma 18. gs. pirmajā pusē. Vispār kļaušu nozīme pieauga arī Baltkrievijas un Lietuvas dzimtmuižās, kur šajā laikā, tiklīdz zemnieki bija atguvušies no kara posta, muižnieki pievērsās kļaušu sistēmas paplašināšanai. 18. gs. pirmajā pusē Vidzemē un arī Igaunijā kļaušu sistēma, kura tur jau bija pastāvējusi 17. gs., tika padziļināta ar jaunām kļaušu darba formām.

Jau lielais bada posts 17. gs. beigās un tam sekojošais Ziemeļu karš un mēris objektīvi izmainīja zemnieku saimniecību spējas pildīt uzliktās kļaušu normas. Gadījās, ka kara darbības dēļ daudz zemnieku uz laiku pat pārtrauca pildīt kļaušas un nobēga nomaļākās vietās. Tā kā daudzas muižas un zemnieku sētas tika nodedzinātas un izlaupītas, zuda objektīvie priekšnosacījumi normālai kļaušu saimniecības pastāvēšanai. Tomēr jāatzīmē, ka Ziemeļu karš neienesa nopietnas izmaiņas kļaušu sistēmā kopumā visā Vidzemē. Tikko bija atjaunojušies kaut cik normāli dzīves apstākļi un zemnieki atgriezušies savās sētās, kļaušu pildīšana atsākās. Protams, muižniecībai un muižu nomniekiem bija jāreķinās ar konkrētiem apstākļiem un jāpieskaņo kļaušu darbu aplikumi faktiskajām reālajām zemnieku iespējām. Grūtāk šajā ziņā bija sīko muižu īpašniekiem, kuriem piederēja tikai dažas zemnieku sētas. Šādas nelielas muižas, dažādu iemeslu dēļ zaudējot daļu vai pat visus zemniekus, panīka. Daudzās no tām

Siena novākšana Skujenes draudzē. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 6, S. 232.

saimnieciskā dzīve pārtrūka pavisam. Tomēr vidējās un lielākās muižās kļaušu darbi praktiski ritēja visu kara laiku. Lai gan arī mēra epidēmija 1710. gadā stipri izretināja kļaušinieku rindas, galvenokārt Rīgas apriņķa muižās, tomēr arī tad maz bija tādu muižu, kurās, mērim izbeidzoties, kļaušu saimniecība būtu pārstājusi funkcionēt kļaušinieku trūkuma dēļ.

Tālaika avoti — 18. gs. pirmās puses Vidzemes arklu revīziju protokoli, kā arī muižu dokumentu kolekcijas — dod iespēju izsekot kļaušu sistēmas atjaunošanās un nostiprināšanās procesam.

Sākot ar 1715. gadu, Vidzemes arklu revīziju protokoliem pievienoja vaku grāmatas — ikvienas zemnieku sētas naturālās, naudas un kļaušu rentes normatīvus. Pēc formas un satura tās bija līdzīgas tām vaku grāmatām, kādas Vidzemes arklu revīziju protokoliem bija pievienotas zviedru lielā kadastra laikā 1688. gadā. Tātad Vidzemes pārvaldes organizācijas un Krievijas impērijas kamerkolēģija 18. gs. sekoja tiem paraugiem, kādus zemnieku ekspluatācijas fiksācijā bija ieviesušas Zviedrijas absolūtās monarhijas birokrātiskās iestādes. Tā bija zemnieku pildāmo normatīvu tikai formāla fiksācija, jo prakse pastāvēja novirzes no tiem. Vaku grāmatās vispirms ierakstīja apstrādāto zemnieku maksāšanas arklu skaitu (*Zahlhaken, Besitzhaken*), noapaļojot to līdz vienai sešpadsmitajai daļai arkla. Tam sekoja, arī noapaļots līdzīgā veidā, neapstrādāto, tukšo (*Wüstehaken*) maksāšanas arklu skaits. Tad atbilstoši apstrādāto maksāšanas arklu skaitam bija noteiktas kārtējās kļaušu normas (*ordinaire Arbeit*) katrai sētai, uz muižu sūtāmo īstenieku un otrinieku skaits. Vaku grāmatās īstenieka kļaušas (*wöchentliche Arbeiter mit dem Pferde*)

noteica, minot vai nu īstenieku kļaušu dienu skaitu nedēļā, vai arī īstenieku skaitu, kāds sūtāms ik dienu kļaušās uz muižu.

Otrinieku kļaušu apjomu fiksēja divējādi, vai nu norādot otrinieku skaitu, kāds sūtāms no sētas ik nedēļas darbos uz muižu otrinieku kļaušu pildīšanas periodā, vai arī minot, cik dienu katrai sētai jāšūta otrinieks gada laikā — parasti vasaras lauku darbos.

Pēc kārtējo kļaušinieku dienu uzskaites vaku grāmatās ierakstīja arī tā dēvēto palīgkļaušu jeb trešinieku dienas, kas bija jāpilda sētas saimei. Tad sekoja sētas nosaukums, saimnieka vārds, sīks naturālās un naudas rentes uzskaitījums. Beigās vēl pievienoja vispārējus īsus un skopus paskaidrojumus par beramo un sveramo mēru lielumu, īstenieka un otrinieka kļaušu nedēļas ilgumu, palīgkļaušām, talkām.

Akadēmiķis J. Zutis norāda, ka «Kroņa muižās šīs normas nomniekiem un dzimtļaudīm bija obligātas, turpretim privātmuižnieku muižās pēc tām aprēķināja tikai nodokļus, bet juridiski muižnieks varēja prasīt kļaušu darbus un nodevas pēc sava ieskata.. Visumā muižniekiem normas bija tomēr jāievēro, jo katrs mēģinājums paaugstināt nodevas atdūrās uz zemnieku sīvu pretošanos. Zemnieki parasti uzskatīja par sev obligātām tikai revīzijas komisiju noteiktās normas.»²

Tādējādi vaku grāmatas kā informācijas avots sniedz vērtīgas ziņas par apstrādāto maksāšanas arklu izmaiņām, kļaušinieku skaitu un kļaušu darba formām, kā arī atsedz talcinieku un palīgkļaušinieku izmantošanas īpatnības katrā muižā.

Muižu dokumentu kolekcijās rodami zemnieku sūdzību iesniegumi Vidzemes centrālajām pārvaldes iestādēm un daļēji arī šo sūdzību izmeklēšanas protokoli.³ Parasti zemnieki sūdzas par kļaušām, kas paaugstinātas virs vaku grāmatās paredzētām normām, par muižnieku un muižas amatpersonu nežēlību, patvarību un varmācības aktiem, ievācot feodālo zemes renti.

Muižnieki savās atbildēs parasti nemaz nenoliedza, ka paaugstinājuši kļaušas un nodevas, taču vienmēr prata sameklēt dažādus ieganstus savas rīcības attaisnošanai. Tāpēc zemnieku sūdzības noder par neaizstājamu informācijas avotu, atsedzot izmaiņas kļaušu darbos un notikušās novirzes no vaku grāmatu normatīviem.

Latvijas vēstures historiogrāfijā nav speciāla pētījuma par kļaušu un nodevu attīstību feodālisma periodā. Igaunņu vēsturnieks H. Ligi izsekojis igauņu zemnieku feodālo nastu attīstībai no feodālo attiecību veidošanās laika līdz 19. gs. pirmajai pusei.⁴ Vairākas autora atziņas var attiecināt arī uz latviešu apdzīvoto Vidzemes daļu. Tomēr jāatzīmē, ka minētā autora lietotā «arheologa» metode kļaušu evolūcijas pētniecībā ierobežo viņa darba izmantošanu attiecībā tieši uz 18. gs. pirmo pusi, kas nav izdalīta kā īpašs periods, lai gan pats autors atzīst, ka 18. gs. 20. un 30. gadi raksturīgi ar straujiem zemnieku, darbalopu, mājlopu un muižu sējumu platības pieauguma tempiem. Tāpat autors konstatē, ka dziļas izmaiņas kļaušu darbos rodas, muižām plaši uzsākot degvīna ražošanu 18. gs. vidū. Tā kā tieši 18. gs. vidū notika būtiskas izmaiņas kļaušās veicamo darbu sadali-

jumā starp kārtējās un palīgklausās veicamiem darbiem (proti, daudzi darbi, ko agrāk veica kārtējās klausās, kļuva par palīgklausu objektu, un otrādi), H. Ligi konstatējums par kļaušu darbu nepārtrauktu evolūciju no 17. gs. līdz 19. gs. izraisa zināmus iebildumus, jo neraksturo klausās atsevišķos vēstures posmos.

Nozīmīgākās no visām klausām bija kārtējās, īstenieka klausās. Īstenieks vairākkārt apra muižas tīrumus, uzplēsa vecaines, izveda mēslus uz tīrumiem, apsēja un iestrādāja sēklu. Īstenieki veica arī visus transportdarbus — veda uz muižu būvmateriālus, malku, pilsētas preces, no muižas laukiem uz rijām un kūtim atveda labību, sienu, no muižas klētīm uz pilsētu veda lauksaimniecības ražojumus pārdošanai u. tml. Īsteniekus izmantoja visur tur, kur vajadzēja vīra un zirga spēku. 18. gs. pirmajā pusē īstenieku izmantošanā muižām radās nopietnas grūtības. Trūka darba spējīgu vīriešu, darba zirgu. Daudzu muižu zemnieki ar lielām pūlēm centās atjaunot paši savu saimniecību. Šādas grūtības bija vēl jūtamas daudzās muižās 18. gs. 20. gados. Ja 16. un 17. gs. no īstenieka prasīja veikt zināmu darba daudzumu pavasara un rudens sējas laikā, iestrādāt 16 līdz 18 pūrus labības, tad 18. gs. 20. gados šādu prasību vairs neizvirzīja. Muižu īpašnieki un nomnieki ar grūtībām varēja sadabūt pietiekamu skaitu kļaušinieku. 1724. gada arklu revīzijas protokoli ir pilni ar ziņojumiem par to, ka kļaušinieku nepietiekamā skaita dēļ muižas tīrumi palikuši daļēji vai pat pilnīgi neapstrādāti. Tā, Lielvārdes draudzes Mazjumpravas un Lieljumpravas muižās bija apstrādāta vairs tikai viena trešā daļa kādreizējo tīrumu, un arī tas paveikts ar muižas zirgiem un darbarikiem.⁵ Koknesē un tai kaimiņos esošajā Krapē apstrādāja tikai divas trešdaļas kādreizējo tīrumu,⁶ bet par Sprēstiņiem un Sērmūkšiem norādīts, ka lauki guļot atmatā, jo nesot bijis kļaušinieku.⁷ Līdzīga aina bija arī Rīteros, Stukmaņos⁸ un vairākās citās muižās.⁹ Muižu pļavas bija aizaugušas ar krūmiem, un nebija, kas tos izcirstu. Šādi norādījumi sastopami gandrīz par katru muižu. Daudzās muižās laukus apstrādāja gan ar kļaušiniekiem, bet ar muižas zirgiem.¹⁰ Rūjienas draudzē 10 muižās izmantoja muižas aizjūgu apsējības darbos.¹¹ Muižas aizjūgs — zirgs un arkls — tika izmantots vēl daudzās citās draudzēs, pat tur, kur zemnieku skaits bija pietiekams, kā Ēvelē,¹² Mazsalacā,¹³ Nītaurē,¹⁴ Rubenē,¹⁵ Siguldā,¹⁶ Straupē,¹⁷ Turaidā,¹⁸ Umurgā,¹⁹ Valmierā,²⁰ Raunā,²¹ Skujenē,²² Tirzā,²³ Vecpiebalgā,²⁴ Rūjienā,²⁵ Ērgemē,²⁶ Vestienā,²⁷ Ļaudonā,²⁸ Lazdonā,²⁹ Alūksnē.³⁰ Muižas aizjūgi apsējības tika lietoti galvenokārt sīkajās muižās, tomēr arī vairākās lielākās Vidzemes muižās — Alūksnē, Kalnamuižā, Dzērbenē, Ērgļos, Rankā, Nītaurē, Palsmanē, Mālpilī. Muižu zirgus sējas darbos izmantoja visās Suntažu draudzes muižās.³¹ Par Suntažu muižu revīzijas aktis atzīmēts, ka «šogad ar muižas aizjūgu palīdzību un muižas kalpiem iesēti 75 pūri rudzu».³² Suntaži bija stipri cietuši mērī, tāpēc arī tur tik stipri bija jūtams kļaušinieku trūkums.

Liekas, ka smagus zaudējumus zemnieku saimniecībā nodarīja 1716./17. gada neraža. Kā parasti neražai sekoja lopu sērgas, kurās aizgāja bojā daudz zirgu.

Prospect und Darzbygebäude nützl Nurmis nimm Jute an der
Winningsen Straße im Sagardischen Kirchspiel 57 Weyl von Lige

Nurmižu muižas nams, celts 18. gs. pirmajā pusē. — Brotze J. Chr. Monumente ..., Bd. 4, S. 183.

Senā Vangažu baznīca, iespējams, celta pirms 17. gs. Koka celtnei salmu jumts.
Pie baznīcas sienas krusti, kas piekārti, apbedījot mirušos. Koka zvānu tornis ārpus
baznīcas. — Brotze J. Chr. Monumente ..., Bd 4, S. 126.

Sējas muižas zemnieka sētas ganāmpulks. Garām brauc zemnieks karkasu ratos. —
Brotze J. Chr. Monumente . . . , Bd. 6, S. 115.

Madlienas draudzes Lielās muižas Vārnas krogs. Pa labi tuvāk — Ķeipenes muižas
Bērmeistara sētas ēkas, tālāk — Lielās muižas Jaudzemu sētas ēkas. — Brotze J.
Chr. Monumente . . . , Bd. 6, S. 176.

Madlienas zemnieki novada tautas tērpos. — Brotze J. Chr. Monumente...,
Bd. 6, S. 172.

Skultes muiža no ziemeļu puses. Greznā muižas ēka celta no muižas kriegscepļos
dedzinātiem kriegējiem pēc 1739. gada, kad muiža piederēja bagātajam Rīgas tirgo-
tājam, birģermeistaram J. Sulcam. Muiža zīmēta 18. gs. beigās, kad tās saimniecība
jau bija panikusi. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 6, S. 126.

Trikātas muiža no rietumu puses. Muiža celta 18. gs. pirmajā pusē. Ekām lubu jumti. Starp kunga namu un klēti neliels augļu dārziņš, aiz muižas apiņu un sakņu dārzs. Priekšplānā redzama muižas lopu gane ar daļu no muižas ganāmpulka. Aiz Abulas upes — Trikātas pusmuiža Lipskalni. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd., S. 208.

Rūjienas zemnieki novada tautas tērpos. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 8, S. 8.

Klaušinieks ar zirgu tirumā Stalbes muižīņā. Muižas mūra ēkas uzceltas 18. gs. beigās. Pa kreisi — stabu vējdzirnavas. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 6; S. 80.

Piezīmes par muižas zirgu izmantošanu nebūt neizslēdz iespējas, ka bez tiem muižas kļaušas nebūtu pildījuši kārtējie kļaušinieki; acīmredzot vai nu viņu skaits nebija bijis pietiekams, vai arī tie ēdināti ar muižas maizi un tā uzskatīti par talciniekiem. Reizēm, kad muiža nodarbinātajiem zemniekiem izsniedza produktus un labību, tie dēvēti par algādžiem (*Tagelöhner*), t. i., muiža uzskatīja, ka tā maksājusi par viņu darbu. Piemēram, 1704. gadā algādži Rīteros saņēma no muižas nomnieka ēdienu un katrs sieku rudzu par nedēļas darbu.³³ Tā kā 18. gs. pirmajā pusē algādži uz laukiem galvenokārt saņēma maksu pārtikas produktu veidā, tad arī saprotams, kāpēc revīzijas protokolos bieži atzīmēts, ka lauku darbos izmantoti algādži. Tādējādi notika atkāpšanās no paražas, ka īstenieks un citi kļaušinieki muižas darbos ieradās ar savu maizi. Par Suntažu draudzes Briežu muižu atzīmēts, ka lauku apsējības darbi veikti «ar muižai piederošo aizjūgu palīdzību, talkām un daļēji arī ar kļaušiniekiem».³⁴ Tās pašas draudzes Ozolmuižā un Ņevelmuižā tie paši darbi paveikti ar muižas aizjūgiem un talcinieku darba spēku.³⁵ Par dažām Mālpils draudzes muižām atzīmēts, ka apsējības tur paveiktas gan ar muižas aizjūgiem un algādžiem,³⁶ gan ar muižas aizjūgiem un kļaušiniekiem.³⁷ Cēsu draudzes Dukuru muižā arī ēkas bija uzcelušī algādži.³⁸ Allažos, Jūdažos un Vangažos labība bija iesēta ar muižas aizjūgu palīdzību un kājiniekiem,³⁹ bet Madlienas draudzē — Ņeipenē ar algādžiem un muižas aizjūgiem.⁴⁰ Tā kā norādījumi par algādžu izmantošanu 1724. gada revīziju protokolos sastopami vairākkārt, lie-

kas, ka tieši 20. gados Vidzemes muižniekiem bija radušās lielas grūtības zemnieku bezmaksas darba izmantošanā. Vienīgi pieaugot zemnieku saimniecību skaitam, bet galvenokārt tām saimnieciski nostiprinoties, t. i., pieaugot tanīs darba spējīgo vīriešu un zirgu skaitam, kā arī paplašinoties zemnieku sējumu platībai, muiža varēja izmantot kļaušniekus, cik tai bija vajadzīgs. Tā kā zemniekiem trūka labu zirgu, muiža īstenieku vietā pieprasīja kājiniekus. Tātad no sētas prasīja sūtīt uz muižu kļaušas tikai darba spējīgu vīrieti ar savu maizi, bet bez aizjūga un darbarikiem. Vispārliciecinot, tas izpaudās Vecsalacas draudzē, kur proporcionāli zemnieku rocības pieaugumam samazinājās kājinieku skaits. 1724. gadā draudzē kļaušās gāja 40 kājinieku, t. i., par 39% vairāk nekā īstenieku (29).⁴¹ 1731. gadā kājinieku skaits bija samazinājies. Darbos gāja ik nedēļu 11 kājinieku un vēl viens ik otro nedēļu.⁴² 1744. gadā Vecsalacas draudzē kļaušu darbos gāja ik nedēļu 45 īstenieki un vēl viens strādnieks (īstenieks) un 12 kājinieki.⁴³ Līdzīgu ainu rāda arī dati par lielo Burtnieku draudzi, kurā 1724. gadā kļaušu darbus pildīja 67 kājinieki un 160 īstenieki,⁴⁴ 1731. gadā attiecīgi 50 un 183,⁴⁵ bet 1744. gadā vairs tikai 28 kājinieki (178 īstenieki).⁴⁶ Arī Valmieras draudzē vērojama līdzīga parādība.⁴⁷ 1724. gadā Valmiermuižā ik nedēļu kļaušās bija 26 kājinieki, jau 1731. gadā viņu skaits samazinājās uz 21,6 vīriem, bet 1744. gadā joprojām vēl 18 kājinieku ieradās darbā muižā.⁴⁸ Tāpat Kocēnos 1724. gadā bija 22 kājinieki, 1731. gadā — 26 kājinieki, un 1744. gadā — 25 kājinieki.⁴⁹ Jāatzīmē, ka Vidzemes lielajās muižās, kur īstenieku bija pietiekami, kājinieku skaits 18. gs. pirmajā pusē, kaut arī rāda tendenci samazināties, pavisam neizzuda.

Oficiālie formālie kļaušnieku darbu normatīvi, kas bija fiksēti vaku grāmatās, ne ikreiz atbilda faktiskajam stāvoklim. Periodos, kad muižām nebija vajadzības pēc īstenieku darba, no zemniekiem pieprasīja viņu vietā sūtīt kājiniekus pēc principa, ka viena īstenieka diena aizstājama ar divām kājinieka dienām. Tā, Spāres muižas zemnieks Sermuļu Pēteris bija nostrādājis muižā vienas īstenieka kļaušu nedēļas vietā divas nedēļas galdnieka darbu ar saviem darbarikiem.⁵⁰ Arī citi zemnieki savās sūdzībās apliecināja, ka par viena īstenieka dienu kājinieks jāsaņem divas dienas.⁵¹ Kāds cits zemnieks zemnieku sūdzību pārbaudes komisijai paskaidroja, ka divi sētas vīri bez zirga ik nedēļu kalpojuši muižā, jo zirdzinieki neesot bijuši vajadzīgi.⁵² Launkalnes muižas zemnieki savās sūdzībās Vidzemes Ekonomijas pārvaldei norādīja, ka zemniekus, kas ierodas kārtējās kļaušās ziemā, muižas nomnieks Hiršheids sūta uz mājām un pieprasa, lai tie papildus atstrādā ziemas kļaušas vasarā.⁵³ Arī Jaunburtnieku zemnieki žēlojās, ka muižas nomniece pieprasot kājiniekus īstenieku vietā, pie tam divkāršojot kļaušu normu.⁵⁴

18. gs. pirmajā pusē, kad muižas pastiprināti atjaunoja ēkas, vajadzēja nolīst pa kara un mēra laiku aizaugušās platības un izcirst krūmus aizaugušajās pļavās, kājinieku darbam bija liela nozīme. Un tā vasarās zemniekiem, kad arī pašu sētas bija darba diezgan, reizēm bija jāpilda divkāršs skaits kļaušu dienu.

Siena novākšanas talka acimredzot kādā nelielā muižā. Pa ceļu no muižas brauc četri klaušinieku vāgumi. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 5, S. 40.

18. gs. pirmajā pusē vērojamas izmaiņas otrinieka izmantošanā kļaušās. Otrinieka darbu pildīja gan virieši, gan sievietes pēc muižas saimniecības ikreizējām prasībām. Tās arī skaitījās kājinieku kļaušās. Otrinieka kļaušas kļuva par regulārām nastām jau 17. gs., un tās pieprasīja lauksaimniecības darbu nozīmīgākajā periodā, parasti no Jūrģiem līdz Miķeļiem. Tomēr atkarībā no konkrētām vajadzībām otriniekus dažkārt pieprasīja tikai no Jāņiem.⁵⁵ Otrinieka kļaušas reizēm izbeidzās jau Jēkabos, bet citreiz tikai Mārtiņos.⁵⁶

Vidzemē bija draudzes (piemēram, Valmieras draudzes muižās, Matīšos, Evelē, Burtniekos, Cēsīs, Trikātā un atsevišķās muižās Āraišu un Mazsalacas draudzēs), kurās muižnieki noteica otriniekiem pildāmās kļaušu darbu nedēļas.⁵⁷ Tādos gadījumos bija iespējams nodarbināt otriniekus muižas darbos tad, kad tas muižai bija izdevīgāk. Krimuldas un Ādažu draudzēs otriniekiem bija jāierodas darbos no Jāņiem zināmās nedēļas dienās.⁵⁸ Tādējādi otrinieku kļaušas kopš 16. gs. bija pārdzīvojušas dziļu evolūciju un no īslaičīgām kļaušām kļuvušas 18. gs. pirmajā pusē par kārtējo kļaušu neatņemamu sastāvdaļu, turkiāt viskarstākajā lauksaimniecības darbu laikā.

Vissenākā kungu labā veicamā zemnieku darba forma bija talkas. Jau pirms 18. gs. tās bija izplatītas visā Vidzemē un bija kļuvušas par

Liepmuižas zemnieks ar zirgu pavadā dodas uz siena pļauju. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 5, S. 219.

parastu parādību. Kungi uzaicināja visus zemnieku sētas darba spējīgos cilvēkus «brīvprātīgi» ierasties muižā uz siena novākšanu, labības pļaušanu un savākšanu u. tml. darbiem. No seniem laikiem talciniekus ēdināja ar muižas maizi un alu, bet talku nobeigumā tie varēja paliksmot dziedot un dejojot. Talku sarīkošana tieši ražas laikā liecina par muižniecības ieinteresētību savlaikus novākt labību, kas bija galvenā muižu prece. Sākot ar 18. gs. 30. gadiem, ziņas par talku rīkošanu arklu revīziju protokolos parādās aizvien biežāk. Tas nozīmēja, ka talciniekus sāka izmantot arī citu darbu veikšanai. Dažās muižās viņus nodarbināja arī lūdumu lišanas un mēslu izvešanas darbos.⁵⁹ Talciniekus ēdināja arvien skopāk. Lielajā Vijciema muižā talciniekiem paredzēja piecus pūrus rudzu miltu maizes cepšanai, četrus pūrus putrainu biežputras vārīšanai, vienu pūru zirņu, mucīņu reņģu, divus podus sāls un trīs mucas alus.⁶⁰ Produkti bija domāti ap 300 talciniekiem, kas strādāja pāris nedēļas. Nelielajā Sērmūkšu muižā pusotra simta talciniekiem nedēļas laikā izsniedza trīs pūrus rudzu, sieku putrainu, sieku zirņu un divas mucas alus.⁶¹ Taču ar laiku arī šos cienastus muiža sāka uzskatīt par liekiem izdevumiem. Jau 17. gs. beigās parādījās mēģinājumi talkās saaicinātos zemniekus muižās neēdināt. Zemniekiem tagad bija jāierodas muižas talkās pašiem ar savu maizi. Tagad talkas atšķirās no kājnieku klausām vienīgi ar to, ka tajās bija jāpiedalās reizē vairākiem cilvēkiem no sētas un tās nebija normētas. Talciniekus tikai retumis vēl cienāja ar maizi un alu.⁶²

1796. gadā izdotajā saimniecības rokasgrāmatā A. V. Hūpelis vērsās pret talku rīkošanu un uzskata, ka tās var rīkot ar ēdināšanu un dejām noslēgumā tikai mazās muižās, kur trūkst ļaužu un muižu lauki ir pārāk plaši.⁶³

Ar laiku no talkām izauga jauns klausu veids, tā dēvētās palīg-

klaušas. 18. gs. pirmajos gadu desmitos talku pārvēršanās par palīgklaušām vēl nebija beigusies un atsevišķās muižās turpinājās pat līdz 18. gs. otrajai pusei. Talcniekus sāka dēvēt par palīgklaušiniekiem (*Hilfsarbeiter, Hilfsarbeitertage in der Ernte*).⁶⁴ 18. gs. vaku grāmatu piezīmēs atkārtoti norādīts, ka zemnieki ieradās «talkās» paši ar savu uzturu — t. i., talkas apzīmējums bija jau attiecināts faktiski uz palīgklaušām. Pakāpeniski pārgāja uz normētām palīgklaušām, nosakot uz muižu sūtāmo cilvēku un klaušu dienu skaitu vai nu visam gadam, vai arī sezonas darbam. Vairākās Vidzemes muižās šādi paradumi jau bija ieviesuši 17. gs. beigās un 18. gs. sākumā, tāpēc 1724. gadā vaku grāmatās parādījās atzīmes par noteiktu klaušu dienu skaitu, kas bija fiksētas kā «palīgklaušu dienas». Tā, Ērgļu draudzē visu muižu zemniekiem bija jāpilda palīgklaušas ražas novākšanas laikā, bet Ērgļu muižā un Ozolmuižā vēl arī citos darbos, Ērgļos, piemēram, pirmoreizi uzarot zemi,⁶⁵ Ozolmuižā arī līdumu lišanā un tīrīšanā, tāpat arī mēslu vešanā, bet ražas laikā zemniekiem bija jānovāc arī valakas. Palīgklaušu dienu skaits bija noteikts arī visās Bērzaunes draudzes muižās,⁶⁶ Gaujienas draudzē palīgklaušas nebija fiksētas vienīgi Trepes muižā.⁶⁷ Palīgklaušas nebija normētas arī visās Allažu un Kalsnavas draudzes muižās.⁶⁸ Dažās muižās pieprasīja palīgklaušiniekus «pēc vajadzības» ražas laikā. Gulbenes draudzē palīgklaušinieks nosaukts pat par trešinieku, lielajā Beļavas

Trikātas zemnieki, novācot labību. Zemnieki uz darbu atbraukuši ratos. Tāpēc iespējams, ka tie novāc savu valaku. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 8, S. 26.

muižā pat pieprasīja palīgkļaušnieku ar zirgu, tāpat arī Ārņos.⁶⁹ Kosas muižā 1737. gadā talcinieku vietā no arkla lielām mājām pieprasīja uz nedēļu trīs zirgus ar ratiem, no pusarkla lielām mājām — divus zirgus ar ratiem un, protams, arī kļaušniekus mēslu izvešanai.⁷⁰ Bez tam ziemā ik nedēļu no sētas bija jāsūta laudis zvejot, cik nu tas muižai ikreiz bija vajadzīgs.⁷¹ Lejasmuižā viens palīgkļaušnieks no sētas bija jāsūta muižas darbos no pavasara līdz pat gada beigām. Papildus vēl pieprasīja līdumus līst un tīrīt, sienu plaut un sagubot. Sējas laikā kā rudenī, tā pavasarī katrai sētai bija jāsūta trīs dienas zirgs ar ratiem un kļaušnieks ar zemnieka paša maizi mēslu vešanai. Tikai linu kultišanas laikā kungs deva muižas talciniekiem ēdienu.⁷² Un tas, ka, piemēram, Liezeres draudzē palīgkļaušniekus pieprasīja uz noteiktu skaitu dienu gadā tikai Lubējas muižā,⁷³ Ergemes draudzē — tikai Ergemes muižā un Kārķos,⁷⁴ Liepupes draudzē — vienīgi Tūjas muižā,⁷⁵ Rūjienas draudzē — Lielrūjienas un Ķoņu muižā,⁷⁶ Krimuldas draudzē — Jērkules, Pemperu un Pabažu muižās,⁷⁷ Kokneses draudzē tikai Krapes un Viskaļa muižās,⁷⁸ liecina, ka palīgkļaušu rašanās, sazarošanās un pārvēršanās par normētām kļaušām bija ilgstošs process. 18. gs. pirmajā pusē Vidzemē, kā rāda ieraksti vaku grāmatās, tas strauji vērsās plašumā.⁷⁹ Tādā kārtā bieži vien vispārējais formulējums, ka muiža pieprasa no zemniekiem tik daudz talcinieku ar zemnieku maizi, cik tai vajadzīgs, faktiski slēpa muižas prasību ierasties kļaušās trešniekam. Talku formāla saglabāšana palīdzēja muižniekiem iegūt no mājām vairāku zemnieku darba rokas vienā reizē. Tomēr šāds neierobežots zemnieku darba spēka izmantojums ar laiku iedragāja pašu muižu saimniecību. Kārtējie darbi pašu zemnieku sētās palika novārtā, sētas panika un, protams, nespēja sūtīt vajadzīgo skaitu kļaušnieku ar aizjūgu pašu maizē uz muižu. Tādēļ tālredzīgākie muižnieki pārgāja uz normētu palīgkļaušnieku darbu. 1731. gadā Alūksnes muižā no arkla lielas sētas pieprasīja 32 dienas palīgkļaušnieku gadā un ražas talkās vēl divus darbiniekus.⁸⁰ Taču Alūksnes draudzē joprojām bija muižas, kuras nenormēja ne talku dienas, ne palīgkļaušas. Ja palīgkļaušas un talku dienu skaits tika normēts, zemniekiem bija vieglāk sadalīt savu darbu starp muižu un paša sētu, ja vien sētā bija pietiekami daudz ļaužu. Tāpēc zemniekiem bija izdevīgi, lai viņu sētā būtu vairāk darba spējīgu viriešu un tātad lielāka saime. Tomēr pārmērīgi augstas palīgkļaušu normas, sevišķi, karstā darba laikā, zemnieku saimniecībām bija liels apgrūtinājums, it īpaši tajos gadījumos, kad muiža pēc palīgkļaušu dienu nostrādāšanas pieprasīja zemniekus vēl papildu talkām. 18. gs. revīziju aktīs bieži atzīmēts, ka muiža pēc palīgkļaušām, ja raža nav pilnīgi novākta, riko talkas. Tādējādi palīgkļaušu normēšana bija kļuvusi tīri formāla. Vaku grāmatās visai bieži sastopamā piezīme, ka muiža pieprasa talciniekus, cik nu tai ikreiz vajadzīgs,⁸¹ slēpa neierobežotas zemnieku ekspluatācijas iespējas. H. Līgi norāda uz līdzīgu procesu Igaunijā.⁸²

Ar laiku muiža aicināja zemniekus talkās papildus palīgkļaušām uz visdažādākiem darbiem. 1744. gadā Gaujienā bez palīgkļaušām

ražas laikā talkās paveica iesala gatavošanu, alus brūvēšanu un muižas veļas mazgāšanu.⁸³ Ēveles draudzē 1744. gadā rikoja mēslu vešanas, siena ievākšanas, ražas novākšanas un lūdumu lišanas talkas.⁸⁴ Tas pats vērojams arī Startu muižā.⁸⁵

Zemnieki nesamierinājās ar šādu muižas rīcību un izteica savu protestu gan sūdzību veidā, gan, visbiežāk, bēgot uz citiem novadiem, kur klaušu jūgs bija vieglāks. Zemnieku pretestības rezultātā muižniekiem nācās konstatēt, ka agrāko ražas novākšanas talku vietā ieviestās palīgklausas bija mazproduktīvas un nepasargāja muižas ražu no zudumiem. Tāpēc muižniecība mekleja ceļus, kā izklūt no labvēlīgās situācijas, un tādus arī atrada, ieviešot gabaldarbu principu ražas novākšanā. Tagad katrai sētai iemērija noteiktu gabalu rudzu un vasarāju tīruma, kas sētas saimei bija jānovāc. Līdz ar to pieauga sētas saimnieka atbildība par veicamā darba kvalitāti. Bez tam sētas saime bija ieinteresēta ātrāk paveikt muižas lauku novākšanu, lai varētu nokopt savus laukus. Iedalītos tīruma gabalus Vidzemē dēvēja par riezām, novadiem⁸⁶ jeb valakām.⁸⁷ Pirmās ziņas par novadu jeb riežu ieviešanu ražas novākšanā atsevišķās muižās sastopamas jau 1724. gada arklu revīziju aktīs. Tā, šajā laikā Madlienas draudzes Lauberes muižā katras sētas palīgklausīnieki novāca divas pūrvietas rudzu un divas pūrvietas vasarāju.⁸⁸ 1744. gadā arī Zādzenes muižā katrai sētai bija iedalītas divas valakas kā ziemāju, tā vasarāju laukos, bet Lauberē jau no pusarkla lielas sētas prasīja novākt trīs valakas rudzu un trīs valakas vasarāju.⁸⁹ Aizkraukles draudzē Rimaņos 1723. gadā pieprasīja no katras ceturtdaļarkla lielas māju saimes novākt trīs pūrvietas rudzu un trīs pūrvietas vasarāju. Ja viss darbs tādā veidā netika paveikts, ražas novākšanu vajadzēja turpināt talkās.⁹⁰ 1738. gadā valakas jau bija ieviestas arī Aizkraukles muižā, Zaļā muižā,⁹¹ Skrīveros un Vinterfeldē,⁹² bet 1744. gadā tās bija visā Aizkraukles draudzē, lai gan līdz ar valaku ieviešanu ievērojami bija pieaudzis arī palīgklausu apjoms citu darbu paveikšanai.⁹³ 1724. gadā Lielvārdes draudzē valaku sistēma ražas novākšanā bija pazīstama tikai Lieljumpravā,⁹⁴ bet 1744. gadā valakas bija iedalītas arī Lielvārdes muižā.⁹⁵ Raunas draudzē valakas sastopamas Raunas pilsmuižā un Jaunraunā jau 1724. gadā,⁹⁶ turpmākajos gados tās ieviestas arī kaimiņos esošajās muižās.⁹⁷ Smiltene valakas 1724. gadā iedalīja otriniekiem,⁹⁸ bet citās muižās draudzē vēl ražu novāca talkās. Dolē novadi jeb valakas ražas novākšanā bija iedalītas mācītājmuižās un Doles pilsmuižās zemniekiem.⁹⁹ Kokneses draudzē valaku sistēma ieviešas tikai 40. gados t. s. šņoru muižās, Rīteros, Koknesē, Bebros.¹⁰⁰ Tāpat tikai 40. gados tās ieviešas Lazdonas draudzes Kujas muižā,¹⁰¹ kur katram astotdaļarkliniekam bija jānovāc divas pūrvietas labības muižas maizē. Tādējādi šajā muižā senais talku darba princips bija pieskaņots jaunajam prasībām. Vecpiebalgas draudzē 1731. gadā valakas bija ieviestas tikai lielajā Vecpiebalgas muižā; valakas lielumu muiža noteica uz 40 kvadrātasīm.¹⁰² 1744. gadā Vecpiebalgā katram pusarkliniekam bija jānovāc viena valaka rudzu un viena valaka vasarāju. Par to atlaida vienu nedēļu otrinieku klausas.¹⁰³

18. gs. pirmajā pusē valaku sistēmu attiecināja vispirms uz ražas novākšanu. Tā izrādījās tik efektīva un izdevīga muižu saimniecībām, ka 30. gadu beigās to sāka ieviest pakāpeniski arī aramzemes apstrādāšanā. Novada jeb valakas lielums 18. gs. pirmajā pusē gan drīz vai katrā muižā bija citāds. Lieljumpravā un Lazdonā valaka bija 35 kvadrātasis liela, — šāda platība atbilda tūruma gabalam, kurā bija izsēts viens pūrs rudzu.¹⁰⁴ Vecpiebalgas un Jaunpiebalgas draudzēs valakas lielums bija 40 kvadrātasis.¹⁰⁵ Koknesē par valaku uzskatīja platību, kurā izsēti trīs pūri labības.¹⁰⁶ Raunā valakas garums bija 60 asis, bet platums 40 asis.¹⁰⁷ Tas, ka 18. gs. pirmajā pusē valakas visās draudzēs nebija vienāda lieluma, izskaidrojams ar to, ka valakas vēl nebija pārvērtušās par visaptverošu kļaušu darba sistēmu, bet lielumlielā daļā muižu joprojām saglabājās neierobežotas talkas un palīgkļaušas.

Izmaiņas notika arī tradicionālajos kļaušu veidos, piemēram, vezumnieku vai šķūtinieku kļaušās. 17. gs. beigās lielā zviedru kadastra laikā noteica noteiktu vezumnieka kļaušu daudzumu no maksāšanas arkla. Noteikts bija arī katrā vezumā vedamo labības pūru skaits. Jau tolaik vezumnieku kļaušas katrā muižā faktiski bija dažādas, jo ceļš līdz Rīgai, Tartu vai citām tirdzniecības vietām, uz kuriem zemniekam bija jānogādā muižas preces, nebija vienādi garš. 18. gs. pirmajā pusē valsts muižās formāli saglabājās kādreizējās vezumnieku kļaušu normas. Par pārējām muižām vaku grāmatās un revīziju aktīs aizvien biežāk parādās norādījumi, ka kļaušinieki ved preces uz pilsētu tik, cik muižai ikreiz vajadzīgs. Nenormētas vezumnieku kļaušas vispirms izplatījās nelielajās muižās. Tā, Liepupes draudzē tikai Stienes muižā bija noteikts, ka pusarkliniekam jābrauc četri ceļi. Pārējās draudzēs muižās 1731. gadā zemniekiem bija jābrauc pēc muižas pieprasījuma ar precēm uz pilsētu.¹⁰⁸ Liepupes draudzē bija galvenokārt sīkas muižas. Tāpat Umurgas draudzē jau 1731. gadā (izņemot Vainižu muižu un draudzes mācītājmuižu) zemnieki veda tik vezumu, cik muiža pieprasīja.¹⁰⁹ Mazsalacas, Sēļu, Pantenes, Idus un Blankas muižu zemnieki 1744. gadā brauca tik daudz ceļu, cik muižai bija vajadzīgs.¹¹⁰ Turaidas draudzē uz neierobežotām vezumnieku kļaušām sāka pāriet daudz agrāk — jau 20. gados, vienīgi Inciema muižā no arkla lielām sētām zemniekiem vajadzēja veikt divus ceļus.¹¹¹ Arī Turaidas draudzē raksturīgas nelielas muižas. Strauji uz nenormētām vezumnieku kļaušām pārgāja Straupes draudzes muižās. Straupes draudzē jau 1731. gadā visās muižās pieprasīja no zemniekiem veikt vezumnieka kļaušas saskaņā ar muižu ikreizējām vajadzībām. Masveidā nenormētas vezumnieku kļaušas muižās sāka ieviesties 30. gados. Tā tas notiek Suntažu, Matīšu, Dikļu, Rūjienas, Kokneses, Raunas, Alūksnes, Cēsu un citās draudzēs.¹¹² Vezumnieku kļaušu normas saglabājās tikai nedaudzās vietās. Limbažu draudzē normētas vezumnieku kļaušas palika vienīgi Rīgai piederošajās dzimtmuižās Limbažos, Lādē un Viļķenē.¹¹³ Vecpiebalgas draudzē arklinieki preces uz Rīgu veda astoņas, 10 un 12 reizes,¹¹⁴ Zaubē — no sešām līdz 12 reizēm,¹¹⁵ Mālpilī — trīs vai četras reizes,¹¹⁶ Madlienas draudzē — astoņas reizes.¹¹⁷

18. gs. 20. gados, kad muižu saimniecības vēl nebija pilnīgi atspīrgušas no kara un mēra postījumiem, vezumnieku kļaušas nebija pārāk smagas, jo muižām nebija daudz preču, ko vajadzētu nogādāt uz pilsētu. Zemniekiem vezumnieku kļaušas bija jāpilda galvenokārt ziemā un rudenī, kad lielie lauku darbi bija beigušies un iestājies ziemas ceļš. Tāpēc braucieni uz pilsētu ar precēm un atpakaļ tiem nebija pārmērīgs slogs. Turpretī vasarā vezumnieku kļaušas bija viens no smagākajiem kļaušu veidiem. Taču vēlāk, 30. gadu beigās, kad pieauga vedamo preču daudzums, vezumnieku kļaušas vispār kļuva par smagu nastu zemniekiem un viņu zirgiem.

Muižas kļaušu darbu uzskaitījums, kā arī norādījumi par kļaušu apjoma palielināšanos neatsevd visā pilnībā zemnieku ekspluatācijas faktisko ainu. Zemniekiem bez kļaušām vēl bija jānodod prāvas naturāliju nodevas pēc 17. gs. beigās fiksētām normām. 18. gs. pirmajā pusē naturāliju normatīvi saglabājās diezgan nemainīgi, acīmredzot tāpēc, ka zemnieku sējumu platības nepieauga kaut cik nozīmīgi. Bez tam kļaušu darba apjoma pieaugums paņēma lielu daļu no zemnieku virsdarba.

Problēma par zemnieku eksistencei nepieciešamā darba daudzuma un virsdarba savstarpējām attiecībām feodālisma posmā līdz šim pētīta maz. Galvenais iemesls tam ir atbilstošu datu trūkums. 18. gs. pirmās puses arklu revīziju aktis sniedz zināmu materiālu šīs problēmas risinājumam, vismaz tās dod iespēju noteikt, cik daudz sava darbalaika zemnieki pavadīja muižas kļaušās. Aplēsēs¹¹⁸ par kļaušu darbu apjomu muižās ņēmām vērā sekojošus datus: darbaspējīgo zemnieku un zemnieču skaitu, zirgu skaitu, īstenieku, kājinieku, otrinieku, kārtnieku un talcinieku nostrādājamo dienu skaitu muižā. Protams, datu nepilnības dēļ nav iespējams iztikt bez zināmiem pieņēmumiem. Tā kā muižu laukkopībā pamatos pastāvēja trīslauku sistēma, pieņēmām, ka muižas vasarāju laukos bija izsēts tikpat daudz labības, cik ziemāju laukos, jo par vasarāju sējumiem trūkst tiešu datu. Ir zināms, ka lauku, kurā izsēts pūrs miežu vai rudzu, vienā dienā novāca trīs līdz pieci cilvēki.¹¹⁹ Tādēļ, lai noteiktu ražas talkās patērēto laiku, izsēto ziemāju un vasarāju pūru skaits pareizināts ar pieci, t. i., ar vajadzīgo dienu skaitu viena izsētā pūra novākšanai. Nav aplēsts siena savākšanas, veļas mazgāšanas un mēslu vešanas talkās patērētais laiks, pirmkārt, tāpēc, ka nav datu ne par paveiktā darba daudzumu, ne arī par tam patērēto talcinieku darba dienu skaitu. Tā kā šādus darbus talku veidā vēl paveica tikai dažās muižās, tad talkās patērētā darba daudzums būtiski nevarēja ietekmēt kopējo kļaušu darba apjomu. Bez tam visas aplēses veiktas par katru draudzi kopumā. Līdz ar to zūd daļa maznozīmīgu atšķirību atsevišķu muižu kļaušu darbu normatīvos.

18. gs. gadā bija 300 darba dienas, 52 svētdienas un vēl 12 svētku dienas (Jaunais gads, Zvaigznes diena, Zaļā ceturtdiena, Lielā piektdiena, divas Lieldienu dienas, divas Vasarsvētku dienas, Debesbraukšanas diena, Lielā lūdzamā diena, divas Ziemsvētku dienas). Tā kā zemnieki acīmredzot nestrādāja pilnu dienu arī Jurgos un Jāņu dienā, brīvo dienu skaitu pieņēmām par 65. 18. gs. pirmajā pusē

īsteniekam bija jāierodas darbā pirmdienā ap pusdienlaiku vai vakarā; no darba viņu atlaida sestdienā, arī pusdienlaikā vai vakarā. Tā īsteniekam iznāca nostrādāt muižā piecas pilnas darba dienas. Aplēsēs ņēmām vērā arī laiku, kuru zemnieki patērēja, ejot vai braucot uz kļaušu vietu un atpakaļ, jo, braucot uz muižu, zemniekiem pa ceļam bija jāaizved sapļautā zāle, dažreiz meldri, sūnas, žagari, būvdarbu laikā — arī vezums būvmateriālu. Kājniekiem bija jāpiegādā sēnes, ogas, vēži, rieksti, bērzu slotas. So papildus pieprasīto siko naturālīju un vezumu kravu sagādāšanai zemniekiem bija jāpatērē darbalaiks ārpus kļaušu normās paredzētā. Tātad kļaušu darba nedēļa īsteniekam iznāca faktiski sešas dienas gara. Otrniekam 18. gs. pirmajā pusē bija jānostrādā muižā pilnas četras darba dienas. Pieskaitot ceļu uz muižu un atpakaļ pavadīto laiku, otrnieka darba nedēļas garumu noteicām uz piecām darba dienām. No Jurgiem līdz Miķeļiem otrnieks pavadīja muižā 120 darba dienas. Tādu darba slodzi kļaušās pildīja lielākā daļa otrnieku. Nedaudzās muižās, kur kļaušinieku bija pietiekami, otrniekus pieprasīja tikai no Jāņiem. No Jāņiem līdz Miķeļiem otrniekam bija jānostrādā 78 dienas, tikpat, cik tajās muižās, kur otrnieku pieprasīja kļaušām no Jurgiem līdz Jēkabiem. Dažās muižās atsevišķi kļaušinieki aicināti otrnieku darbos no Jāņiem līdz Mārtiņiem — t. i., 91 darba dienu.

Zemkopības darbos pastāvēja sen izveidojusies darba dalīšana vīriešiem un sievietēm. Galvenie kļaušu darba veicēji bija vīrieši. Viņi uzplēsa vecaines, apsēja un apara laukus, pļāva sienu un ziemājus, gatavoja līdumus, cirta malku, darināja un mala iesalu un veica visus darbus kopā ar zirgu un aizjūgu. Sievietes muižā piedalījās siena žāvēšanā un savākšanā, labības novākšanā, muižas mājsaimniecības darbos, dārzu ravēšanā, zirņu un linu plūķšanā, linu un pakulu vērpsšanā un galvenais — muižas lopu kopšanā. Viss kārtnieku darbs gūlās uz sieviešu pleciem. Tāpēc aplēsēs īstenieku un kājnieku darbu aprēķinājām kā vīriešu darbu, turpretī par otrnieka, talcinieka un palīgkļaušu laikā veikto darbu pieņēmām, ka pusi no tā paveica sievietes.

Piemēram aplūkosim Ikšķiles draudzes zemnieku kļaušu dienu aplēsumus. 1724. gadā¹²⁰ Ikšķiles draudzē bija 296 darba spējīgi vīrieši, 253 darba spējīgas sievietes un 333 zirgi. Zemniekiem bija jāsaņem uz muižu ik nedēļu vidēji 35,275 īstenieki un no Jurgiem līdz Miķeļiem vēl 32,455 otrnieki. Muižu raža bija jānovāc talkās. Ziemā 30 nedēļas muižā strādāja astoņas kārtniecības. Bez tam zemnieki vēl pildīja 15 palīgkļaušinieku dienas. Muižu laukos bija izsēts ap 530 pūru labības. 1724. gadā draudzes darba spējīgo vīriešu darba dienu kopējo skaitu gadā aplēsām uz 88 800, sieviešu — 75 900, zirgu — 66 600. Vīriešiem muižā bija jānostrādā 10 582,5 darba dienas kā īsteniekiem, 1947,3 darba dienas kā otrniekiem, 7,5 dienas palīgkļaušās un 1325 darba dienas talkās, kopā 13 862 darba dienas, t. i., 15,6% no visa darba spējīgo vīriešu darba laika gadā. Sievietēm muižā bija jānostrādā 1947,3 darba dienas kā otrniecēm, 7,5 dienas palīgkļaušās, 1325 dienas talkās un 1680 dienas kā kārtniecēm, kopā 4960 dienas, t. i., 6,5% no visa sava darba laika gadā. Zirgus īste-

Zemnieku un zirgu muižas kļaušu dienu dinamika Vidzemē 18. gs. pirmajā pusē*

Draudze	Viriešu kļaušu dienas			Sieviešu kļaušu dienas			Zirgu kļaušu dienas		
	1724. g.	1744. g.		1724. g.	1744. g.		1724. g.	1744. g.	
	skaits	skaits	%, salīdzinot ar 1724. g.	skaits	skaits	%, salīdzinot ar 1724. g.	skaits	skaits	%, salīdzinot ar 1724. g.
Aizkraukle	6850	20339	296,9	3875	7299	188,4	4273	15000	250,9
Allaži	10213	14194	139,0	3170	5305	167,3	7043	9309	132,2
Aloja	14549	24932	171,4	6761	8327	123,2	9750	18225	186,9
Alūksne	64629	78605	121,5	11113	15445	139,0	45300	59400	131,2
Ādaži	18834	23248	123,4	3625	3146	86,8	11739	16602	141,4
Bērzaune	53069	69001	130,0	4954	6301	126,1	36975	47475	128,4
Burtnieki	74951	79992	106,7	8699	13473	154,9	48132	58650	121,9
Cesvaine	63392	69278	111,0	17778	21058	118,4	49026	52112	106,3
Cēsis	50995	63635	124,8	6772	9944	146,8	34200	46425	135,7
Dikļi	13665	21716	158,9	5640	6836	121,2	9375	16980	181,1
Dole	15620	17297	110,7	4089	4623	113,1	12372	13650	110,3
Dzērbene	22733	33715	148,3	6576	9085	138,1	15375	26100	169,8
Ergļi	35914	48145	134,0	11521	16982	147,4	26043	35349	135,7
Ergeme	35136	40838	116,2	11653	14393	123,5	23925	29475	123,2
Evele	30817	31707	102,9	4353	5760	132,3	16974	19317	113,8
Gaujiena	27813	31258	112,4	7542	9418	124,9	19101	22470	117,6
Gulbene	41009	48420	118,1	8614	11646	135,2	28965	34875	120,4
Jaun- piebalga	34155	41890	122,6	7455	10165	136,4	26100	32475	124,4
Koknese	16157	36962	228,7	5294	11672	220,5	11703	27600	235,8
Krimulda	29070	41586	143,1	8646	11301	130,7	23289	32890	141,0
Lielvārde	13465	25064	186,1	4923	7439	151,1	9413	18525	196,8
Liepkalne	10209	12364	121,1	3199	4474	140,0	7971	9150	114,8
Liepupe	15689	21738	138,6	6620	7119	107,5	11199	16749	149,5
Liezere	29542	35924	121,6	7759	8171	105,3	19597	25944	113,2
Limbaži	34715	48279	139,0	8375	12399	148,0	23100	37050	160,4
Lugaži	26778	28349	105,8	7176	7211	100,5	21612	21864	101,1
Madliena	17544	39768	226,7	7863	12400	157,7	12681	26138	206,1
Matīši	20202	29647	146,8	2622	3697	141,0	12990	21150	162,8
Mazsalaca	41016	49757	121,3	9351	11210	119,9	29445	38628	131,2
Mālpils	17030	23688	139,1	6448	7101	120,8	12624	17250	136,6
Nitaurē	21805	31080	142,5	5191	7756	149,4	15744	24225	153,9
Rauna	67074	81526	121,5	9861	13480	136,7	53424	65346	122,3
Ropaži	8859	15159	171,1	1593	3020	189,6	7338	10826	147,5
Rubene	11161	21461	192,3	2662	6127	230,2	8349	15774	188,9
Rūjiena	70420	85989	122,1	17815	22659	127,2	55440	68130	122,9
Salaspils	6486	12435	191,7	1686	3188	189,7	4800	10078	209,9
Sigulda	16606	25500	153,6	4794	6540	136,4	10988	17250	157,0
Skujene	28445	31741	111,6	6875	11090	161,3	21300	28248	132,6
Skulte	7587	7780	102,5	1212	2734	225,6	5475	5325	97,3
Straupe	38438	61447	159,1	14510	19532	134,6	29139	46565	159,7
Suntaži	15662	33321	212,8	5762	10751	186,6	12000	25418	211,8
Tirza	25671	37819	147,3	10897	13947	128,0	17055	27863	163,4
Turaida	27632	39744	143,8	10360	12225	118,0	20580	31299	152,0
Valmiera	89720	91864	102,3	8690	10495	120,8	57240	60849	106,3
Vec- piebalga	48490	53330	110,0	11563	14720	127,3	38250	42240	110,4
Vecsalaca	13170	18445	140,1	2271	2836	124,8	8700	12750	146,6
Umurga	22710	38765	170,7	8115	11495	141,7	17175	29250	170,3
Zaube	10063	13249	131,7	2645	4361	164,9	7575	9549	126,0

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15.—17., 24.—28. l.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, 177, 180, 209.

nieku kļaušu laikā izmantoja 10 583 darba dienas, kas sastādīja 15,9% no visa zirgu darba dienu skaita gadā.

1744. gadā Ikšķiles draudzē bija 474 darba spējīgi vīrieši, 400 darba spējīgas sievietes un 420 darba zirgi.¹²¹ Muižās bija jāstrādā vidēji ik nedēļu 54,85 īsteniekiem, un no Jurgiem līdz Miķeļiem kļaušas bija jāpilda 51,85 otriniekiem. Vēl bija jānostrādā 21 palīgkļaušu diena un jānovāc raža muižas laukos, kuros bija izsēti 625 pūri labības. Ziemā muižā strādāja sešas kārtnieces. Darba spējīgo vīriešu darba dienu skaitu gadā Ikšķiles draudzē 1744. gadā pieņēmam par 142 200, sieviešu — par 120 000 dienām, zirgu — par 84 000. 1744. gadā muižās vīriešiem bija jānostrādā 16 455 darba dienas kā īsteniekiem, 3111 dienas kā otriniekiem, 10,5 dienas palīgkļaušās un 1562,5 darba dienas talkās, kopā 21 139 darba dienas jeb 14,9% no kopējās darba dienu skaita. Sievietes nostrādāja muižās 3111 darba dienas kā otrinieces, 10,5 darba dienas palīgkļaušās, 1562,5 darba dienas talkās un 1260 darba dienas kā kārtnieces, kopā 5944 darba dienas jeb 4,9% no visa sava darba laika gadā. Zirgus nodarbināja īstenieku un vezumnieku kļaušu laikā 16 455 dienas jeb 19,58% no visa zirgu darba dienu skaita.

Sprīžot pēc aplēsēm, vīriešu kopējais kļaušu darbu apjoms divdesmit gadu laikā bija pieaudzis par 52,6%, sieviešu — par 19,9%. Turpretī muižas kļaušās vadīto darba dienu skaits, rēķinot uz vienu darba spējīgu vīrieti, bija pat samazinājies no 47 uz 45. Tāpat bija samazinājies sieviešu darba dienu skaits no 20 uz 15 kļaušu dienām gadā, rēķinot uz vienu darba spējīgu sievieti. Vienīgi ar zirgu nostrādātās dienas bija pieaugušas no 32 uz 39 uz zirgu. Šādas izmaiņas, kļaušu kopējam darba apjomam pieaugot, bet samazinoties viena darba spējīga cilvēka kļaušās pavadīto dienu skaitam, izskaidrojamas ar to, ka zemnieku skaits divdesmit gadu laikā pieauga straujāk nekā kļaušas. Turpretī darba zirgu skaits šai pašā laikā bija pieaudzis tikai nedaudz. Ikšķiles muižai aplēstās kļaušu darba normas nav uzskatāmas par augstām. Jāievēro, ka zemnieku saimniecībās bija jāražo gan vēl kļaušiniekiem uzturs, apģērbs, darbarīki, gan lopbarība zirgiem, kā arī jāizaudzē pārtikas produkti muižai nododamo naturālo nodevu tiesai un tāpat pārdošanai, lai varētu nokārtot maksājumus muižai un baznīcai.

Pēc iepriekš minētajiem kļaušu apjoma aplēses principiem sastādījām tabulu (skat. 27. tab.), kurai par izejas materiālu izmantoti vaku grāmatu dati. Jānorāda, ka oficiālās vaku grāmatas bija formāls normatīvu apkopojums. Tajās netika ņemtas vērā faktiskās novirzes, kādas veidojās, pildot kļaušu normas konkrētos apstākļos. Bez tam vaku grāmatās nav fiksēti visi kļaušu darbi. Sevīši tas sakāms par talkām lūdumu sagatavošanā, mēslu izvešanā un par celtniecības darbu kļaušām. Muižniecības pārstāvji centās fiksēt izmaiņas kļaušu normatīvos galvenokārt tajos gadījumos, kad ieviesa jaunus kļaušu veidus, jo līdz ar to bija dots pamats jauno normu pārvēršanai par regulatīviem arī turpmāk. Sprīžot pēc muižu dokumentu kolekcijām, tas nenotika konsekventi. Tāpēc vaku grāmatu kļaušu normatīvi kopumā jāvērtē par tādiem, kas atspoguļo kļaušu faktisko apjomu pa-

šos pamatos, bet nefiksē nelielas izmaiņas vai arī jaunievedumus kļaušu sistēmā.

Vispirms aplūkosim muižas kļaušu darbu dienu skaita pieaugumu. Kļaušu dienu skaita pieaugums izrietēja no muižu saimniecību atjaunošanās tempiem, kā arī no darba spējīgo zemnieku un darba zirgu skaita pieauguma. Tā kā gandrīz katrā muižā saimniecības atjaunošanās process intensitātes ziņā bija dažāds un arī darba spējīgo zemnieku skaita pieaugums bija atšķirīgs, tad, lai izvairītos no pārliecīgas datu dažādības, kļaušu dienu skaita pieaugumu aplūkojam pa draudzēm. Pēc 28. tabulas datiem secināms, ka divdesmit gadu laikā kļaušu apjoms bija pieaudzis visās Vidzemes draudzēs, kā tas arī bija sagaidāms. Iezīmējās vairāki rajoni, kur kļaušu pieaugums bija samērā zems. Vispirms tas vērojams nozīmīgākajā kļaušu sastāvdaļā — vīriešu pildāmajos darbos. Tā, nelieli vīriešu kļaušu darbu apjoma pieaugumi vērojami Ziemeļvidzemes draudzēs Burtniekos, Ērgemē, Lugažos, Valmierā, Evelē, Mazsalacā, Rūjienā. Otrs šāds rajons ar niecīgu kļaušu apjoma pieaugumu bija Vidzemes centrālajā daļā — Vecpiebalgā, Skujenē, Liezerē, Cescvainē, Jaunpiebalgā, arī Raunā un Cēsīs. Tāpat ievērojami gausāks pieaugums vērojams Ādažu un Doles draudzēs. Par pēdējām var teikt, ka šajās draudzēs dzimtbūtnieciskās saimniecības attīstības strauja augšupeja vērojama tieši 20. gados, pēc tam sekoja stabilizācijas periods. Pārējos Vidzemes centrālās daļas novados un Ziemeļvidzemē galvenais iemesls kļaušu nelielajam pieaugumam meklējams 1741./42. gada neražā un lopu sērgās, kad daudz saimnieku nonāca trūcumā. To liecina dati par Burtnieku draudzi, kur normālos apstākļos parasti ražas bija stabilas kā muižu, tā arī zemnieku saimniecībās.

Par to, ka saimnieciskās grūtības Burtniekos 18. gs. 40. gados bija nopietnas, liecina arī vēl tas, ka 1744. gadā Burtnieku mācītājmuižas, Eķīnu, Rūtes un Dūres muižas laukus apsēja, lietojot muižas zirgus un aizjūgus,¹²² kā Vidzemes muižās to darīja tikai pēc mēra, saimnieciski ārkārtīgi grūtos apstākļos. Burtnieku draudzē bija pietiekams skaits darba spējīgu vīriešu un zirgu, tomēr acīmredzot lopu sērgu izraisītais posts, lopbarības trūkums 1742./43. gadā bija tik jūtams, ka novārgušie zirgi bija jāatbrīvo no muižu kļaušu pildīšanas.

Kokneses, Aizkraukles, Madlienas, Lielvārdes, Salaspils, Suntažu draudzēs, kur saimnieciskās dzīves atjaunošanās 20. gados tikai sāka iezīmēties, 30.—40. gados vērojama izteikta saimnieciskās dzīves nostiprināšanās.

To, ka saimnieciskās grūtības laiku pa laikam bija asi izjūtas visu 18. gs. pirmo pusi, liecina tas, ka, apsējot muižu laukus, muižas bija spiestas nodarbināt savus zirgus un arī algādžu darbaspēku. 1724. gadā tā tas bija Suntažos, Rikterē, Briēžos, Kastrānē u. c. muižās.¹²³ Nelielās Baldiņu muižas laukus pat apsēja algādži.¹²⁴ 1731. gadā Ozolmuižā algādžus izmantoja siena pļaujā un savākšanā.¹²⁵ Tajā pašā gadā arī Suntažu pusmuižas laukus apsēja ar muižas zirgu palīdzību.¹²⁶ Zemkopības darbos muižai piederošos zirgus Suntažu muižā izmantoja pēc neražas un lopu sērgas arī 1744.

Darba spējīgo viriešu darba dienu kopējais un kļaušu dienu skaits*

Draudze	1724. g.			1744. g.		
	kopējais darba dienu skaits	kļaušu darba dienas		kopējais darba dienu skaits	kļaušu darba dienas	
		skaits	% no kopējā darba dienu skaita		skaits	% no kopējā darba dienu skaita
Aizkraukle	41100	6850	16,66	83100	20339	24,47
Allaži	47700	10213	21,41	52800	14194	26,88
Aloja	39900	14549	36,46	72300	24932	24,48
Alūksne	328800	64629	19,65	411900	78605	19,08
Ādaži	92400	18834	20,38	125400	23248	18,52
Bērzaune	186600	53069	28,44	236700	69001	29,15
Burtnieki	271800	75951	27,58	310200	79992	25,78
Cesvaine	350700	62392	17,79	320100	69278	21,64
Cēsis	203100	50995	25,10	292800	63635	21,73
Dikļi	43500	13665	31,41	84900	21716	25,68
Dole	81300	15620	19,21	115500	17297	14,97
Dzērbene	97200	22733	23,39	149400	33715	22,56
Ergļi	135300	35914	26,54	149700	48145	32,16
Ergeme	138300	35136	25,40	146700	40838	27,83
Evele	144300	30817	21,35	148500	31707	21,97
Gaujiena	130800	27813	21,26	170700	31258	18,31
Gulbene	215700	41009	10,01	267300	48420	18,11
Jaunpiebalga	182400	34155	18,72	234600	41890	17,85
Koknese	94500	16157	17,10	157800	36962	23,42
Krimulda	101400	29070	28,66	179100	41586	23,21
Lielvārde	82200	13465	16,38	189300	25064	13,24
Liepkalne	42300	10209	24,13	45000	12364	27,47
Liepupe	48000	15689	32,78	64200	21738	33,85
Liezere	88100	29542	30,11	124200	35924	28,92
Limbaži	88800	34715	39,09	145800	48279	33,11
Lugaži	121500	26778	22,04	123300	28349	22,99
Madliena	93900	17544	18,68	141600	39768	28,08
Matiši	81900	20202	24,66	113100	29647	26,21
Mazsalaca	161700	41016	25,36	245100	49757	20,30
Mālpils	63000	17030	27,03	88500	23688	26,76
Nitaure	77100	21805	28,28	105300	31080	29,51
Rauna	257700	67074	26,02	346500	81526	23,52
Ropaži	62400	8859	14,19	81600	15159	18,57
Rubene	37200	11161	30,00	49800	21461	43,09
Rūjiena	273300	70420	25,76	346200	85989	24,83
Salaspils	48300	6486	13,42	81600	12435	15,23
Sigulda	66900	16606	24,82	98400	25500	25,91
Skujene	114900	28445	24,75	137400	3174	23,10
Skulte	25100	7587	29,07	52200	7780	14,90
Straupe	134100	38438	28,66	213300	61147	28,66
Suntaži	81600	15662	19,19	118200	33321	28,19
Tirza	115800	25671	22,16	127400	37819	19,79
Turaida	103200	27632	26,7	164100	39744	24,22
Valmiera	315300	89720	28,45	404400	91864	22,71
Vecpiebalga	222600	48490	21,78	279300	53330	19,09
Vecsalaca	52200	13170	25,22	60900	18445	30,28
Umurga	73200	22710	31,02	124200	38765	31,21
Zaube	28200	10063	35,68	33300	13249	39,78

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem materiāliem kā 27. tabula.

gadā.¹²⁷ Un tomēr saimnieciskās dzīves atjaunošanās process Sun-
tažu draudzē bija nozīmīgs, kaut arī nevienmērīgs.

Tāda pati aina novērojama arī Madlienas draudzē, kurā saimnie-
ciskās dzīves atjaunošanās process un kļaušu darba pieaugums bija
straujāks nekā lielākajā daļā Vidzemes muižu. Madlienas draudzē
laikā no 1724. līdz 1738. gadam zemnieki palīgkļaušu veidā izveda
mēsļus, novāca ražu, ierīkoja līdumus.¹²⁸ Valaku sistēma ražas ievāk-
šanā pastāvēja vairākās draudzēs muižās jau 1724. gadā. Palīgkļau-
šas tika normētas ap 1744. gadu. 1724. gadā Zādenē, Aderkašos,
Plāterē, Lakstienā muižas tīrumus apara un apsēja ar muižas zir-
giem,¹²⁹ bet Lielā muižā pat ar muižas ļaužu palīdzību.¹³⁰ Ķeipenes
muižā sējas darbos un siena plaušanā izmantoja algādžus,¹³¹ kaut
arī muižās darba spējīgu zemnieku bija pietiekami. Taču zemnieku
saimniecības acīmredzot vēl bija paputējušas. Tā, šajā laikā Ķeipenē
73% sētu, Lielā muižā — 66%, bet Aderkašos — 76,2% sētu bija
viens vai divi zirgi.¹³² Zādenē un Lakstienē tikai vienā sētā bija trīs
darba spējīgi vīri.¹³³ Plāteres muižā 14,2% sētu bija viens darba spē-
jīgs vīrs, 57,1% sētu — divi darba spējīgi vīri, vienā sētā nemaz ne-
bija zirgu, 35,7% sētu bija tikai viens zirgs, 28,6% sētu — divi zir-
gi.¹³⁴ Vēlāk muižas zemnieku saimniecības tā bija nostiprinājušas,
ka Madlienas draudzē muižās pat pēc 1741./42. gada neražas un lopu
sērgām nevajadzēja izmantot muižu zirgus un algādžu darbu lauk-
saimniecībā.

Pamatoti izvirzās jautājums, cik daudz no sava darba laika zem-
nieki pavadīja muižas kļaušās. Rēķinot, ka gadā bija 300 darba
dienu, varam aplēst orientējoši zemnieku darba dienu kopējo skaitu,
kā arī to, cik darba dienu viņi pavadīja muižu kļaušās. Šajā ziņā no-
zīmīgākie ir aplēsumi par vīriešu kļaušu īpatsvaru kopējā darba ap-
jomā, kā arī par zirgu nostrādāto darba dienu skaitu kļaušās, jo sie-
viešu kļaušu apjoma pieaugums bija niecīgs.

1724. gadā vīriešu kļaušu īpatsvaru kopējā darba apjomā noteica
tādi faktori kā zemnieku skaits draudzē un vispārējais vēsturiski
izveidojies kļaušu darba līmenis. Zīmīgi, ka draudzēs, kurās pār-
svarā vai vispār bija tikai privātmuižas, zemnieku kļaušu īpatsvars
bija lielāks (Žaubē, Limbažos, Alojā, Liezerē, Dikļos, Liepupē, Umur-
gā un Rubenē). Tas liecina, ka saimnieciskā dzīve šajās draudzēs
agrāk ieguva laikmetam raksturīgas iezīmes.

20 gadu laikā (t. i., no 1724. līdz 1744. gadam) kļaušu darbu īpat-
svars darba spējīgo vīriešu darba kopējā summā bija pieaudzis 19
draudzēs. Var teikt, ka kļaušu pieaugums tajās bija ievērojams un
darba spējīgo vīriešu skaita pieaugums nespēja tikt tam līdz. Seko-
jošās sešas draudzēs — Alūksnē, Bērzaunē, Ēvelē, Lugažos, Strau-
pē un Umurgā — kļaušu pieauguma tempi bija apmēram vie-
nādi ar darba spējīgo vīriešu skaita pieauguma tempiem, tāpēc šajās
draudzēs nebija vērojams arī vīriešu kļaušu darba īpatsvara pieau-
gums. 23 draudzēs turpreti kļaušu īpatsvars bija pat samazinājies.
Zināma ietekme te bija arī 40. gadu neražām, kas šajās draudzēs
bija stipri jūtamas, bet kā galvenais iemesls atzīmējams darba spē-

jīgo vīriešu skaita straujāks pieaugums nekā kļaušu apjoma pieaugums. Šo draudžu vidū īpašu vietu ieņēma tādas lielas draudzes kā Burtņieki, Cēsis, Gaujiena, Rauna, Valmiera un Vecpiebalga, kurās 20 gadu laikā vīriešu kļaušas nebija tikpat kā pieaugušas un tāpēc kļaušu īpatsvars ievērojami samazinājās.

Darba spējīgo sieviešu kļaušu jūgs bija daudz vieglāks. 1724. gadā sieviešu kļaušu darba īpatsvars lielākajā daļā draudžu sastādīja tikai ap 10% no viņu kopējā darba dienu skaita. Ar relatīvi lielāku sieviešu kļaušu darbu īpatsvaru izcēlās Liepupes draudze (13,88%), Straupes draudze (11,22%), Mālpils (11,92%), Turaida (11,25%), Dikļi (13,53%) un Alojā (16,21%). Sieviešu kļaušu īpatsvars parasti pieauga reizē ar lopkopības attīstību muižās. Pavisam maznozīmīgs sieviešu darbs tika izmantots kļaušās Bērzaunē (2,67%), Valmierā (2,72%), Ropažos (2,73%). No 1724. līdz 1744. gadam, t. i., 20 gadu laikā, sieviešu darba izmantošanā muižās nav vērojamas nozīmīgas izmaiņas. Sievietes muižās kļaušās pavadīja lielākoties līdz $\frac{1}{10}$ no sava darba laika. Ar nedaudz augstāku sieviešu kļaušu darba līmeni izcēlās vienīgi Rubenes (13,18%) un Alojās (12,60%) draudzes. Joprojām vismazāk noslogotas sievietes bija Valmieras (2,70%), Bērzaunes (2,98%), Ropažu (3,90%) draudzēs. Pēdējām bija pievienojušās arī Cēsu (3,60%), Matīšu (3,90%), Evesles (3,99%), Alūksnes (3,80%) un Ādažu draudzes (3,10%). Tā, 18. gs. pirmajā pusē sieviešu pildāmo kļaušu darba kopējā apjoma pieaugums līdzsvaroja ar darba spējīgo sieviešu skaita pieaugumu un nerādīja būtiskas izmaiņas viņu muižās pildāmo darbu īpatsvarā.

Sarežģītāk ir aplēst, cik daudz no zirgu darba spēka izmantoja muižās. Vaku grāmatās rodami samērā precīzi norādījumi par tālaika galvenajām — īstenieku — kļaušām, kuras pildīja vīrietis ar zirgu. Grūtības rodas, aplēšot zirgu kopējo darba dienu skaitu. Bez tam ne ikreiz zirgus varēja nodarbināt nepārtraukti katru darba dienu. Tiem bija jādod ilgāka vai īsāka atpūta. Novārgušais, slikti barotais zemnieka zirgs, sevišķi pavasaros, kad trūka lopbarības, nespēja nedēļu pēc nedēļas strādāt smagos pavasara lauku darbus. Stāvokli atvieglāja tas, ka vasarāju sēja pērnā gada rudzu laukos, kas nebija tik grūti apstrādājami, toties papuves un vecaines uzplēsa augustā un septembrī, kad zemnieku zirgi bija atkopušies ganībās. Arī transportdarbus un malkas vešanu, būvmateriālu piegādi muižās centās paveikt, iestājoties pirmajam ziemas ceļam, kad zemnieku zirgi vēl bija labā stāvoklī. Parasti pēc braucieniem uz pilsētu un atpakaļ zirgiem ļāva vairākas dienas atpūsties. Labākā stāvoklī bija tās sētas, kurām bija vairāki zirgi un kas tādēļ varēja izlīdzināt viņu darba slodzi. Zirgs bija galvenais darbaspēks, bez kura patstāvīga saimniekošana nebija domājama. Īstenieks, cik nu spēja, centās rūpēties par saviem sētas zirgiem muižās kļaušu laikā un allaž žēlojās, ja stārasts vai muižkungs pavēlēja kādas citas sētas kļaušniekam strādāt ar viņu zirgu. Smagajās, tālajās vezumnieku kļaušās vai šķūtiņos parasti brauca pats sētas saimnieks, kas tad arī aprūpēja savus zirgus. Nav iespējams precīzi noteikt, cik dienas no vietas zemnieku zirgi spēja strādāt un cik ilga atpūta tiem bija vajadzīga. Mēs diezgan patvaļīgi pieņē-

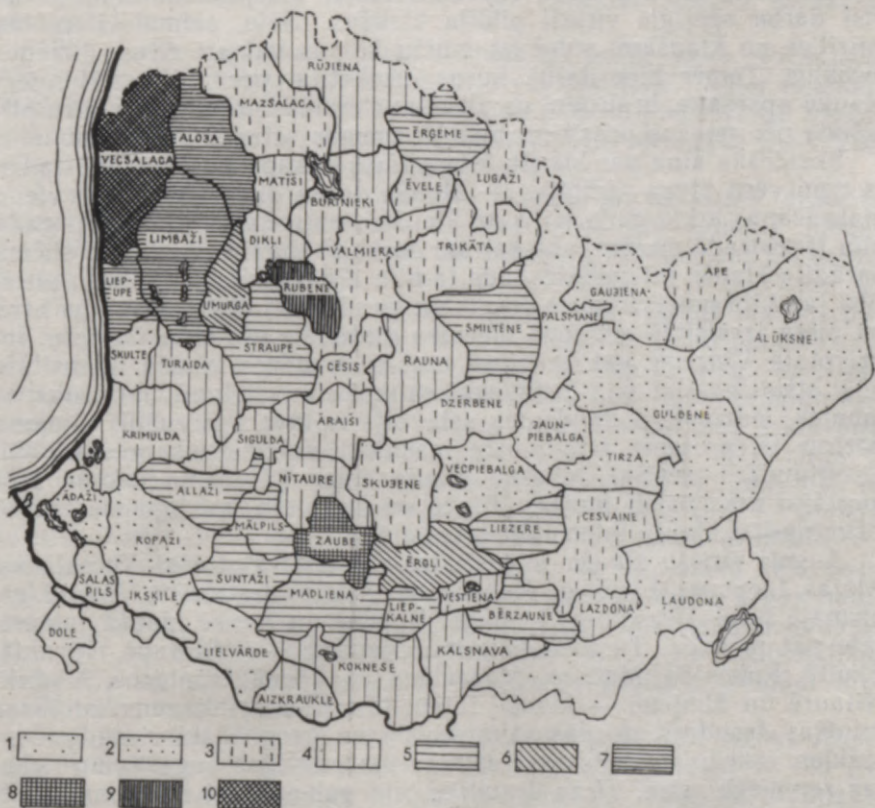
Zirgu darba dienu kopējais un kļaušu dienu skaits*

Draudze	1724. g.			1744. g.		
	kopējais darba dienu skaits	kļaušu darba dienas		kopējais darba dienu skaits	kļaušu darba dienas	
		skaits	% no kopējā darba dienu skaita		skaits	% no kopējā darba dienu skaita
Cesvaine	243400	49026	20,14	207200	52112	25,15
Valmiera	214800	57240	26,65	261600	60849	36,02
Rauna	199000	53424	26,85	246400	65346	26,52
Burtnieki	196000	48132	24,56	236800	58650	24,77
Alūksne	184400	45300	24,57	251200	59400	23,65
Rūjiena	176000	55440	31,50	459600	68130	14,82
Cēsis	175600	34200	19,48	138800	46425	33,45
Vecpiebalga	172600	38250	22,16	178600	42240	23,65
Mazsalaca	143000	29445	20,59	186400	38628	20,72
Bērzaune	142600	36975	25,93	140800	47475	33,72
Jaunpiebalga	135600	26100	19,25	148800	32475	21,82
Gulbene	116200	28965	24,93	92200	34875	37,83
Straupe	112400	29139	25,92	161000	46565	28,92
Suntaži	105800	12000	11,34	90800	25418	27,99
Limbaži	100200	23100	23,05	88200	37050	42,01
Evele	90800	16974	18,69	98000	19317	19,71
Krimulda	89600	23289	25,99	134600	32850	24,04
Turaída	89000	20850	23,12	104800	31299	29,87
Ergļi	87400	26043	29,80	98800	35349	35,78
Umurga	79600	17175	21,58	88200	29250	33,16
Dzērbene	77600	15375	19,81	103800	26100	25,14
Skujene	76600	21300	27,81	88400	28248	31,95
Koknese	75600	11703	15,48	102400	27600	26,95
Gaujiena	74200	19101	25,74	117800	22470	19,04
Lielvārde	74600	9413	12,62	126800	18525	14,61
Liezere	74000	19579	26,48	82600	25944	31,41
Madliena	71200	12681	17,81	101600	26138	25,73
Matiši	64600	12990	20,11	76400	21150	27,68
Ergeme	63000	23925	37,98	84400	29475	34,92
Adaži	62600	11739	18,75	77400	16602	21,45
Lugaži	62000	21612	34,86	57200	21864	38,22
Nītaure	61600	15744	25,56	63800	24225	37,97
Tirza	60400	17055	28,24	130200	27863	21,40
Dole	58800	12372	21,04	76200	13650	17,91
Sigulda	55000	10988	19,98	71400	17250	24,16
Mālpils	54600	12624	23,12	65000	17250	26,54
Vecsalaca	52000	8700	16,73	41400	12750	30,80
Ropaži	51200	7338	14,33	57200	10826	18,93
Liepupe	47400	11199	23,63	45800	16749	36,57
Aloja	40600	9750	24,01	50600	18225	36,02
Allaži	40000	7043	17,61	41000	9309	22,70
Salaspils	37600	4800	12,77	44400	10078	22,70
Aizkraukle	36600	4274	11,68	51400	15000	29,18
Dikļi	35600	9375	26,33	62600	16980	27,12
Rubene	33600	8349	24,84	30400	15774	51,89
Liepkalne	29800	7971	26,75	28800	9150	31,77
Zaube	28000	7575	27,05	34200	9549	27,92
Skulte	22800	5475	24,01	32600	5325	16,33

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem materiāliem kā 27. tabula.

mām, ka viens zemnieka zirgs gada laikā vidēji nostrādāja 200 dienu. Tāpēc 29. tabulas dati uzlūkojami tikai par orientējošiem. Pamatojoties uz šādu pieņēmumu, aplēsām kopējo iespējamo zirgu darba dienu skaitu. Tomēr 29. tabulas dati atsedz zirgu nodarbinātības evolūciju muižas klaušās. 1724. gadā zirgi muižas darbos bija nostrādājuši no $\frac{1}{3}$ līdz $\frac{1}{4}$ no sava iespējamā darba laika. Divdesmit gadu laikā zemnieku zirgu nodarbinātība muižas klaušās pieauga. Rubenes draudzē tiem bija jānostrādā pat vairāk nekā puse no iespējamā darba laika, daudzās draudzēs zirgu klaušu darba apjoms sasniedza $\frac{2}{5}$ no viņu iespējamā darba laika, bet Limbažu draudzē pat pārsniedza tās. Lielā mērā tas izskaidrojams ar zirgu skaita sarūkšanu lopu sērgās un lopbarības trūkuma dēļ 40. gadu sākumā vairākās draudzēs (Rubenē, Liepupē, Vecsalacā, Lugažos, Limbažos, Suntažos, Gulbenē, Bērzaunē, Cēsis, Liepkalnē un Cesvainē). Šinis draudzēs lielas platības aizņēma purvainas meža pļavas, kas nelabvēlīgajos klimata apstākļos deva sliktu sienu. Arī pēc vasarāju, sevišķi auzu, neražām zirgiem trūka barības. Taču īstenieku klaušu apjomi un normatīvi neražu dēļ netika samazināti, bet saglabājās agrākos apmēros vai pat pieauga, tā neražās cietušos zemniekus padarot vēl nabagākus. Dažās draudzēs, kā, piemēram, Rūjienā, Gaujienā, Dolē, Skultē, zirgu klaušu darba īpatsvars pat bija samazinājies, lai gan zirgu kopskaits bija pieaudzis. Tas tikai norāda, ka neražu nelabvēlīgās sekas iedarbojās kā klaušu paaugstināšanu kavējošs faktors vairākos Vidzemes apvidos.

Vidzemē bija diezgan darba spējīgu vīriešu un sieviešu, netrūka arī zirgu. Zemnieku saimniecības spēja ražot pietiekamu daudzumu pārtikas un lopbarības, lai normālos klimatiskos apstākļos tās varētu pastāvēt. Klaušu darbu intensitāte atsevišķās muižās un draudzēs bija dažāda. Salīdzināt klaušu darbu intensitāti starp atsevišķām draudzēm nav viegli, jo dažādās draudzēs bija dažāds gan muižu un zemnieku skaits, gan zemnieku sētu lielums. Lai salīdzinātu klaušu intensitāti Vidzemes draudzēs, par pamatrādītāju izvēlējamies vīriešu klaušu darba dienu skaitu no viena maksāšanas arkla. 18. gs. pirmās puses maksāšanas arklu aplēsēs saglabājās zināms konservatīvisms. Par pamatu zemnieku saimniecības maksāšanas arklu skaita aplēsēm muižniecības pārstāvjiem noderēja ieraksti senākajās, 17. gs. vaku grāmatās, kur katra saimniecība bija novērtēta maksāšanas arklos. Tāds novērtējums nebija attiecināts tikai uz dažām zvejnieku un amatnieku sētām. Zemnieku saimniecību novērtējumam arklos pamatā bija muižniecības pieņēmums par to nodevu un klaušu lielumu, kuras muiža gribēja iegūt no katras zemnieku sētas un kuras bieži neatbilda zemnieku sētas faktiskajam ekonomiskajam potenciālam — tīrumu un līdumu platībai, aramzemes labumam, pļavu un ganību daudzumam un sētas saimes sastāvam. Pēc Ziemeļu kara šī neatbilstība bija pieaugusi vēl vairāk. Zemnieku saimniecības nespēja tik ātri atgūt agrāko saimnieciskā stāvokļa līmeni. Tāpēc maksāšanas arkli, kas katrā saimniecībā dalījās apdzīvotos (*besetzte Haken*) un neapstrādātos jeb tukšos arklos (*wüste Haken*), tika piemēroti 1724. un 1731. gada arklu revīzijās, kas aplikumus ar nodevām un

6. shēma. Darba spējīga vīrieša kļaušu dienu skaits gadā (vidēji). 1 — 40—50; 2 — 51—60; 3 — 61—70; 4 — 71—80; 5 — 81—90; 6 — 91—100; 7 — 101—110; 8 — 111—120; 9 — 121—130; 10 — 131—140

kļaušām noteica tikai pēc apdzīvotiem arkliem, bet tukšie arkli līdz ar zemnieku stārastu, vēstnieku un citu muižai kalpojošo zemnieku sētu arkliem tika pieskaitīti pie t. s. samazinājuma arkliem, kas bija brīvi no kļaušu pildīšanas un nodevām. Visu 18. gs. pirmo pusi reizē ar zemnieku saimnieciskā stāvokļa nostiprināšanos pieauga maksāšanas arklu skaits. Maksāšanas arkli Vidzemē bija saglabājuši arī sensenās atšķirības un dalījās lielajos un mazajos. Lielie bija izplatīti Burtnieku, Valmieras, Ēveles, Mazsalacas, Ergemes, Lugažu, Rūjienas, Smiltenes, Gaujienas, Vecpiebalgas, Jaunpiebalgas draudzēs, mazie — gar Daugavu un Gaujas lejteci. Par spīti visai šai arklu dažādībai, tie noder par izejas vienību kļaušu intensitātes pakāpes salīdzinājumam dažādās draudzēs.

Par otru kritēriju kļaušu intensitātes noteikšanai katrā draudzē noder darba spējīgo zemnieku skaits, jo tiem bija jāpilda kļaušas. Katra vīrieša nostrādāto kļaušu darba dienu skaits gada laikā atsedz

klaūšu intensitātes pakāpi. Protams, tas ir vidējais rādītājs, jo ne visi darba spējīgie vīrieši pildīja klaūšas. Sētu saimnieki centās vairīties no klaūšām, sūtot uz muižu kalpus vai arī citus ģimenes locekļus. Tomēr bija darbi, kurus uzskatīja par ļoti atbildīgiem (lauku apsēšana, braucieni uz pilsētu ar muižas precēm) un kuru pildīšana pēc muižas prasībām bija jāuzņemas sētas saimniekam.

Skaidrāka aina par klaūšu intensitātes pakāpi draudzē iegūstama, ja ņem vērā divus rādītājus — klaūšu darba dienu normu no viena maksāšanas arkla gada laikā un klaūšu dienu skaitu, kas vidēji gadā bija jānostrādā muižas labā katram darba spējīgam vīrietim. 6. shēmā parādīta klaūšu intensitāte, kāda tā bija 1744. gadā, kad klaūšu attīstībā jau bija noiets zināms posms un gandrīz pilnībā pārvarētas kara un mēra izraisītas grūtības. Shēmas materiāls rāda, ka latviešu apdzīvotajā Vidzemē pat kaimiņos esošās draudzēs klaūšu intensitāte bija atšķirīga, lai gan zemnieku saimniecību lielumi un augsnes labums, iedzīvotāju daudzums sētā bija aptuveni vienādi. Zināma nozīme te, protams, bija muižu īpašnieku saimnieciskajai darbībai. Dzimtmuižās, sevišķi nelielās, klaūšu intensitāte un apjomi bija augstāki nekā valsts muižās. Tāpēc arī draudzēs, kur bija daudz sīko dzimtmuižu, klaūšu intensitāte bija lielāka.

Augsti vīriešu klaūšu intensitātes rādītāji raksturīgi Vecsalacas, Alojās, Liepupes, Limbažu, Rubenes un Zaubes draudzēm. Visā 18. gs. pirmajā pusē Vecsalacā, Liepupē, Rubenē un Zaubē klaūšu intensitāte pat pieauga. Turpretī kaimiņu draudzēs — Straupē, Turaidā, Skultē, Krimuldā, Matišos, Mazsalacā, Madlienā, Suntāžos, Mālpilī, Nītaurē un Skujenē — klaūšu intensitāte bija daudz zemāka. Visas minētās draudzes atradās saimnieciski un ģeogrāfiski vienādos apstākļos, tām bija raksturīgas samērā mazauglīgas augsnes un nelielas zemnieku sētas. Visās draudzēs bija galvenokārt privātmuižas,¹³⁵ nelielas pēc apmēra un zemnieku skaita. Tāpat nav noliedzams, ka minētajās draudzēs jau 17. gs. beigās bija sasniegta augsta zemnieku ekspluatācijas pakāpe. Pēc Ziemeļu kara muižu īpašnieki, cenzdamies izkulties no paputējušā stāvokļa, zemnieku ekspluatāciju palielināja vēl vairāk. Raksturīgi, ka šajās draudzēs paātrināti pieauga talku un palīgklaūšu apjoms. 18. gs. pirmajā pusē Vecsalacā jau bija ieviestas normētas palīgklaūšas. Tāpat Alojā nenormētas talkas papildināja ar palīgklaūšām. Liepupē bija izplatītas nenormētas talkas, bet Zaubē daudzos lauksaimniecības darbos plaši ieviesa palīgklaūšas. Vecsalacas draudzē nebija daudz lielu un ļaudīm bagātu saimniecību. 1744. gadā Vecsalacā vienā sētā dzīvoja vidēji divi darba spējīgi vīrieši, divas darba spējīgas sievietes un mīta divi zirgi.¹³⁶ Tāds pats stāvoklis bija arī Alojā.¹³⁷ Rubenes draudzē katrā sētā vidēji bija divi darba spējīgi vīrieši, 1,9 darba spējīgas sievietes un 1,95 zirgi.¹³⁸ Liepupē katrā sētā bija vidēji 1,9 vīrieši, divas sievietes un divi zirgi.¹³⁹ Zaubē vidēji katrā sētā bija 1,9 darba spējīgi vīrieši, 2,2 darba spējīgas sievietes un trīs zirgi.¹⁴⁰

Klaūšu norma minētajās draudzēs bija ievērojami augstāka nekā daudzās apkārtējās draudzēs, tomēr tās bija paveicamas, un zemniekiem palika pietiekamas darba un laika rezerves pašu saimniecību

apsaimniekošanai. Taču tas pavēra arī iespējas kļaušu tālākajai paaugstināšanai.

1724. gadā augstākas kļaušu normas no arkla nekā Vecsalacā, Alojā un citās minētajās draudzēs bija vēl Smiltēnē. Tomēr lielākais iedzīvotāju skaits sētā un lielākās saimniecības to padarīja tur mazāk jūtamu, vismaz kļaušu intensitāte Smiltēnē bija niecīgāka nekā Vecsalacā un pārējās pieminētajās draudzēs.

Visniecīgākās kļaušu normas bija Ikšķiles un Salaspils draudžu zemniekiem, viņu saimnieciskais stāvoklis bija pat nedaudz labāks nekā Vecsalacas, Alojās, Rubenes un Liepupes zemniekiem. Salaspils draudzē vidēji sētā bija 2,8 darba spējīgi vīrieši, 2,3 sievietes un 2,3 zirgi. 1744. gadā Ikšķiles draudzē sētā vidēji bija 2,4 kļaušas pildīt spējīgi vīrieši, divas sievietes un 2,2 zirgi. Uz vienu maksāšanas arklu Salaspilī bija aptuveni tikpat daudz cilvēku un zirgu kā Alojā un Liepupē, t. i., darba spējīgo vīriešu vidēji 7,75, darba spējīgo sieviešu — 6,23, zirgu — 7,14. Ikšķilē uz vienu maksāšanas arklu bija 7,24 kļaušas pildīt spējīgi vīrieši, 6,11 sievietes un 6,41 zirgs.¹⁴¹ Ikšķiles un Salaspils draudzēs bija mazas zemnieku saimniecības ar nelielu zemes platību un novērtējums maksāšanas arklos — samērā augsts. Daļēji zemākas kļaušu normas no arkla abās draudzēs un zemāka kļaušu intensitāte izskaidrojama ar to, ka lielākā daļa zemnieku abās draudzēs piederēja Rīgas rātei un vairākiem Rīgas namniekiem, kas galvenos ienākumus neguva vis no zemnieku ekspluatācijas, bet no tirdzniecības u. tml. Bez tam Rīgas rāte sistemātiski kontrolēja un pārbaudīja pilsētai piederošās muižas, tādējādi aizkavējot zemnieku izputēšanu.

Savrupu vietu citu draudžu vidū ieņēma teritoriāli plašās Alūksnes,¹⁴² Gulbenes,¹⁴³ Ļaudonas¹⁴⁴ un Gaujienas¹⁴⁵ draudzes. 18. gs. 20. gados Alūksnes draudze dalījās Apekalna un Alūksnes draudzēs. Kaut arī draudžu zemnieki bija pietiekami turīgi, abās draudzēs saglabājās neliela kļaušu norma no arkla. 1744. gadā Apekalna draudzē katrā sētā vidēji bija 3,91 kļaušas pildīt spējīgs vīrietis, 3,85 sievietes un 3,54 zirgi.¹⁴⁶ Alūksnē sētā dzīvoja vidēji 4,48 darba spējīgi vīrieši, 4,40 darba spējīgas sievietes un mīta 4,10 zirgi.¹⁴⁷ Saimniecībā, kas bija novērtēta viena maksāšanas arkla liela, dzīvoja vidēji 9,64 vīrieši, kas spēja pildīt kļaušas, 9,45 tādas pašas sievietes un 8,81 zirgs. Abās šajās draudzēs bija vēl rezerves kļaušu turpmākai palielināšanai. 1724. gadā Alūksnē vienam darba spējīgajam vīrietim gadā bija jānostrādā muižas kļaušas tikai 59, Apekalna draudzē — 75 dienas. Tā, 30. gados vairākās muižās nenormētas talkas pakāpeniski pārvērtā normētās palīgkļaušas. Vietumis tās gan neizskauz talkas, bet rodas kā jauna papildnasta. Retāk apdzīvotajā Apekalna draudzē kļaušu intensitāte bija pat lielāka nekā Alūksnē, taču galvenokārt normēto un dzīvē plaši ieviesto palīgkļaušu dēļ. Tomēr pat tādos apstākļos, pieaugot zemnieku skaitam, kļaušu intensitāte samazinājās (skat. 30. tab.).

Kaimiņos esošajā Gulbenes draudzē kļaušu intensitāte bija nedaudz lielāka kā Alūksnē. Gulbenes draudzē bija galvenokārt valsts muižas un tikai dažas sikas privātmuižas. Draudze bija reti apdzi-

*Darba spējīga vīrieša, darba spējīgas sievietes un zirga
vidēji nostrādāto kļaušu dienu skaits gadā**

Draudze	1724. g.			1744. g.		
	kļaušu dienas			kļaušu dienas		
	vīriešu	sieviešu	zirgu	vīriešu	sieviešu	zirgu
1	2	3	4	5	6	7
Aizkraukle	50	30	23	73	31	58
Allaži	64	24	35	81	33	45
Aloja	109	40	48	103	38	72
Alūksne	59	10	49	57	11	47
Ape**	75	10	27	60	9	51
Ādaži	61	13	38	56	9	43
Araiši**	71	22	54	77	11	50
Bērzaune	85	8	52	87	9	67
Burtnieki	83	10	49	71	14	50
Cesvaine	53	15	40	65	22	50
Cēsis	75	10	39	65	11	67
Dikļi	94	40	53	77	26	54
Dole	58	19	42	45	15	36
Dzērbene	70	22	40	68	19	50
Ergļi	80	26	60	96	34	72
Ergeme	76	26	78	84	26	70
Evele	64	10	37	65	12	39
Gaujiena	64	17	51	55	16	38
Gulbene	57	12	50	54	15	76
Ikšķile	47	20	32	45	15	39
Jaunpiebalga	56	12	38	54	14	44
Kalsnava**	73	13	49	71	13	55
Koknese	51	18	31	70	25	54
Krimulda	86	26	52	70	20	49
Lazdona**	73	24	55	75	21	53
Lielvārde	49	18	25	40	14	29
Liepkalne	72	25	53	82	33	64
Liepupe	98	42	47	102	30	73
Liezere	90	23	53	87	21	63
Limbaži	117	28	46	101	57	84
Lugaži	66	16	70	69	19	76
Ļaudona**	62	11	47	50	11	39
Madliena	56	25	36	84	26	51
Matiši	74	11	40	79	12	55
Mazsalaca	76	18	41	61	14	41
Mālpils	81	33	46	80	28	53
Nītaure**	85	21	51	72	24	51
Palsmane	60	16	49	46	12	31
Rauna	78	12	54	71	12	53
Ropaži	43	8	29	55	12	38
Rubene	90	18	50	129	41	104
Rūjiena	77	20	63	75	19	30
Salaspils	40	13	26	46	14	45
Sigulda	74	21	40	78	21	48
Skulte	74	10	42	45	18	33
Skujene	74	19	56	69	25	64
Smiltene**	91	17	65	80	17	56

1	2	3	4	5	6	7
Straupe	86	35	52	86	27	58
Suntaži	58	22	23	83	26	56
Trikāta**	68	8	44	68	10	46
Turaida	80	34	46	73	24	60
Valmiera	85	8	53	68	8	47
Vecpiebalga	65	16	44	57	16	47
Vecsalaca	76	13	33	135	13	62
Vestiena**	90	17	53	74	23	54
Umurga	93	31	43	94	29	66
Zaube	107	25	54	119	34	56

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem materiāliem kā 27. tabula.

** 1744. gadā vaku grāmatās dati doti tikai par daļu no draudzes muižām.

vota, un to piemeklēja biežas vietējas neražas. Palīgklausas bija ieviestas 18. gs. pirmajā pusē tikai lielajās muižās, bet sīkajās joprojām palika spēkā nenormēti talku darbi. Kaut arī zemnieku sētās dzīvoja pietiekami daudz darba spējīgu cilvēku (uz vienu maksāšanas arklu 11,63 vīrieši, 10,41 sieviete, 9,80 zirgi),¹⁴⁸ tomēr Gulbenes zemnieku stāvoklis nebija no vieglajiem. Taču tas nepavisam nekaņēja muižniekus 18. gs. pirmajā pusē palielināt gulbeniešu kļaušu jūgu.

Gaujienas draudzē, salīdzinot ar citām Ziemeļvidzemes draudzēm, zemnieku kļaušu norma no viena arkla bija ļoti augsta. Zemnieki no viena maksāšanas arkla tur gadā pildīja no 989 līdz 1107 kļaušu dienām. Toties draudzē bija liels iedzīvotāju skaits un visvairāk zirgu uz vienu maksāšanas arklu. Tā, 1744. gadā uz vienu maksāšanas arklu Gaujienā bija 15,48 kļaušas pildīt spējīgi vīrieši, 15,86 sievietes un 16,03 zirgi.¹⁴⁹ Sie rādītāji pārsniedz pat blīvi apdzīvotās Jaunpiebalgas draudzes rādītājus. Jaunpiebalgā uz vienu maksāšanas arklu bija tikai 14,65 kļaušas pildīt spējīgi vīrieši, 13,83 kļaušas pildīt spējīgas sievietes un 13,93 zirgi.¹⁵⁰ Tāpēc Gaujienā kļaušu intensitāte bija zema — vīriešiem bija jānostrādā kļaušu darbos 55 līdz 64 darba dienas gadā. Gaujienā bija vienīgi privātmuižas. No tām tikai vienā bija 87 zemnieku sētas, bet pārējās muižas bija nelielas. Arī Gaujienā viens no galvenajiem iemesliem augstākajām kļaušu normām bija muižniecības centieni par katru cenu palielināt savus ienākumus. Visā draudzē papildus talkām plaši bija ieviestas papildkļaušas. Par to, ka zināma nozīme te bija arī zemnieku augstas ekspluatācijas tradīcijām, liecina tas apstāklis, ka arī kaimiņos esošajā Palsmanes draudzē zemniekiem (vīriešiem un sievietēm) 1744. gadā bija visaugstākās kļaušu normas no arkla — 1157 dienas gadā.

Ļaudonas draudze atradās Lubānas līdzenumā. Daudzo purvaino zemieņu dēļ nokrišņiem pārlietu bagātos gados parasta parādība novadā bija biežas vietējās neražas. Muižas draudzē bija mazas. Lieļākas bija trīs valsts muižas. Lauksaimniecībai derīgā draudzes teritorijā bija koncentrējušas daudzas zemnieku saimniecības. Uz vienu

maksāšanas arklu Ļaudonā dzīvoja vidēji 20,58 kļaušas pildīt spējīgi vīrieši, 17,23 darba spējīgas sievietes un mita 16,73 zirgi.¹⁵¹ Lielais iedzīvotāju blīvums muižās veicināja kļaušu zemāku intensitāti, un, kā vērojams pēc 30. tabulas datiem, tad 1744. gadā tā šeit bija viena no zemākajām Vidzemē. Darba spējīgajam vīrietim gadā nācās nostrādāt muižas kļaušās tikai 50 dienu, sievietei — 11. Sakarā ar pietiekamo zemnieku skaitu draudzē līdzās palīgkļaušām bija saglabājušās senās talkas tradīcijas ražu novākšanas laikā. Tomēr kļaušu norma uz vienu maksāšanas arklu bija ļoti augsta un sasniedza 1150 darba dienas gadā, ieskaitot tajās arī talku dienas ražas novākšanas laikā.

Lai cik spēcīgi zemnieku saimniecības bija noslogotas ar kļaušām, visās draudzēs bija konstatējami pasākumi kļaušu turpmākai palielināšanai. Tas notika, piemērojot intensīvākas darba metodes, kā, piemēram, ieviešot valaku sistēmu ražas novākšanā. 18. gs. otrajā pusē valakas pastāvēja gandrīz visā Vidzemē, un tām nebija vairs gadījuma raksturs. Mācītājs, rakstnieks un kļaušu saimniecības aizstāvis A. Hūpelis dedzīgi ieteica muižniekiem ieviest viscaur Vidzemē ne vien valaku sistēmu ražas novākšanā,¹⁵² bet arī aršanā. Kā vietējo apstākļu labs pazinējs A. Hūpelis norāda, ka kādreizējais lauku aparšanas veids, kad kļaušinieki ara lauku cits aiz cita rindā, pie kam pirmais stāvēja dīkā un gaidīja, kamēr rindas pēdējais kļaušinieks būs nobeidzījis art savu vāgu, esot taisni izskaužams kā nelietderīga darba laika izšķiešana, ja vien kaut kur tas vēl tiekot likts lietā.¹⁵³ Tādējādi Vidzemes muižniecībai tika ieteikts izmantot valaku sistēmu savās interesēs.¹⁵⁴ Kļaušu darba intensitāte Vidzemē līdz ar valaku sistēmas pielietošanu kļuva ievērojami augstāka, sevišķi 18. gs. otrā pusē, kad valaku sistēma vērsās plašumā.

Galvenais kļaušu paaugstināšanas veids 18. gs. vidū joprojām bija jaunu palīgkļaušu ieviešana dažādos steidzamos darbos. Šāds process novērojams arī Igaunijā, un uz to pamatoti norāda H. Ligi. Tā kā kārtējo kļaušu apjoms bija stabilāks un to noteica vaku grāmatās fiksētās tradicionālās normas, tad «dabiski, ka kļaušu pieaugums notika, tieši palielinot palīgkļaušas, precīzāk — ar to palīdzību. Palīgkļaušu pilnīga atkarība no «muižas vajadzībām» pārvērtās smagās un zemnieku ienīstās nastās, sevišķi karstā darba laikā, kad zemnieka sētai, kurai pašai vajadzēja daudz darbaroku, bija jānokalpo visvairāk kļaušu dienu.»¹⁵⁵ H. Ligi secinājumu var pilnīgi attiecināt arī uz latviešu apdzīvoto Vidzemes daļu.

Visplašākā mērā palīgkļaušas pieauga 18. gs. otrajā pusē. Pagaidām mūsu rīcībā nav pietiekamu materiālu šī apgalvojuma pierādījumam, un bez tam problēma iziet ārpus mūsu apskatītā perioda. Tomēr lietderīgi būtu pakavēties pie materiāla, kas raksturo Tirzas muižu, lai tādējādi iegūtu priekšstatu par kļaušu tālāko pieaugumu Vidzemē un tām dzimtkļaužu darba rezervēm, kādas vēl slēpa zemnieku sētas 18. gs. pirmajā pusē. Apskatot kļaušu dienu pieaugumu Tirzas muižā un arī pārējos zemnieku saimniecībām raksturīgos datus, atklājās savdabīga aina. Laikā no 1724. līdz 1804. gadam, t. i., 80 gados, visvairāk (par 611,46%) bija pieaugušas palīgkļaušas.

Nozīmīgi bija pieaugušas arī sieviešu kļaušu dienas (493,50%) un muižās izsētās labības daudzums pūros (466,50%). Augstāki bija kļuvuši arī pārējie rādītāji (lai gan ievērojami mazākā mērā); piemēram, sētu skaits bija pieaudzis par 160,87%, maksāšanas arķlu skaits par 25,00%. Protams, minētajā laika posmā bija mainījies kā zemnieka sētas raksturs, tā arī maksāšanas arķla saturs. 1744. gadā 12 saimniecības vēl nebija apsaimniekotas un visas aramzemes platības apstrādātas — 2,125 arķli bija tukši. Tikai trīs sētas bija novērtētas pusarķla vērtībā, trīs sētas — 0,375 arķlu, 30 — ceturtdaļarķla vērtībā un 13 — 0,125 arķlu vērtībā; četras sētas vispār nebija novērtētas arķlos. 1804. gadā zemnieku sētas bija nonivelētas un novērtētas 0,125 arķla lielumā. Ievērojami bija izaugusi arī muižas saime. Tā, piemēram, norādīts, ka kartupeļus novāc talkās muižas saime. Ilgas saimniekošanas rezultātā mainījusies bija arī sētu aramzemes un līdumu platība un citi komponenti.

Tirzas muižas saimniecisko attīstību laikā no 1724. līdz 1804. gadam raksturo zemnieku sētu, darba spējīgo vīriešu un sieviešu skaita, kā arī muižā izsētās sēklas daudzuma palielināšanās. Visvairāk — par 74 sētām — bija pieaudzis sētu skaits. Darba spējīgo vīriešu

31. tabula

Tirzas muižas zemnieku kļaušu raksturojums*

Kļaušu veidi	1724. g.	1744. g.		1804. g.	
	kļaušu dienas gadā				
	skaits	skaits	%, salīdzinot ar 1724. g.	skaits	%, salīdzinot ar 1724. g.
Istenieku	6849	7275	106,2	9972	145,6
Otrinieku	2740	2910	95,3	4392	160,3
Talcinieku	1150	2456	213,6	nav	—
Kārtnieku	420	840	200,0	365	86,9
Palīgkļaušas					
1) kājām	368	388	105,4	10800	2934,7
2) ar zirgu	nav	nav	—	4269	
Darba spējīgu vīriešu	8978	10152	113,1	22725	253,1
Darba spējīgu sieviešu	2549	3717	145,8	15084	591,8
Viena darba spējīga vīrieša					
1) ar zirgu	62	48	77,4	54	87,1
2) kājām	20	17	85,6	32	160,0
Vienas darba spējīgas sievietes	21	24	114,3	55	261,9
No viena maksāšanas arķla					
1) vīriešu	748	796	106,4	1515	202,5
2) sieviešu	212	292	137,7	1006	474,5

* LCVVA, 6999. f., 12. apr., 81. l., 73.—87. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 356—365; д. 209, л. 436—457.

skaits bija pieaudzis par 153, sieviešu — par 155. Tāpat ievērojami bija paplašinājušies muižu lauki, kuros bija izsēts par 474 pūriem vairāk labības. Maksāšanas arklū skaits bija pieaudzis tikai par trim vienībām. Vīriešu kļaušinieku dienu skaits bija pieaudzis vēl vairāk nekā darba spējīgo vīriešu skaits. Salīdzinot ar 1724. gadu, kļaušu dienu skaits 1804. gadā bija pieaudzis par 253,11%, tātad 2,5 reizes. Galvenokārt bija augušanas palīgkļaušas, lai gan arī īstenieku kļaušas bija pieaugušas par 45,60%, bet otrinieku — par 60,29%. Nepārtraukti visu laiku bija audzis sieviešu kļaušu dienu skaits. 1724. gadā sieviešu kļaušu dienas sastādīja 22,11%, 1744. gadā 26,80% un 1804. gadā 39,90% no kopējā kļaušu darba dienu skaita. 31. tabulas dati rāda, ka 1741./42. gada neraža aizkavēja saimnieciskās dzīves attīstību un arī kļaušu pieaugumu Tirzas muižā. Vairākas neražas bija arī 18. gs. otrajā pusē. Kļaušas pieauga nevienmērīgi, ar zināmām lejupslidēm un atkāpēm. Kļaušu jūgs gūlās uz visām saimniecībām, un kļaušu jūgā aizvien vairāk tika iesaistītas sievietes. Palīgkļaušu pieaugums bija tik spēcīgs, ka 18. gs. otrajā pusē Tirzas muižā izzuda senās zemnieku talkas darba formas. Izauga jaunas palīgkļaušas, kas bija pildāmas ar zirgu. 18. gs. pirmajā pusē Tirzas muižā tādas nebija pazīstamas. Valaku jeb gabaldarbu sistēma bija izplatījusies arī zemes apstrādāšanas darbos.

Būtu pārdroši secināt, ka Tirzas muižā raksturīgās kļaušu evolūcijas iezīmes pilnībā attiecināmas uz pārējo Vidzemi. Tomēr galvenās līnijās tas tā būs bijis arī citur. Turpmākie speciālie pētījumi par 18. gs. otrās puses kļaušu evolūciju to atsegs visā pilnībā.

Ar izmaiņām zemnieku kļaušu darbos saistās arī problēma par leides naudas un leides nodevu izzušanu 18. gs. pirmajā pusē. Kā iepriekš aizrādīts, jau 17. gs. vidū lielās, ļaudim bagātās Vidzemes muižas nevarēja noslogot visus kļaušiniekus, pēc muižnieku uzskatiem, ar pietiekami lielu darba slodzi, tāpēc daļu kļaušu zemnieki varēja nolīdzināt muižai ar vērtīgām nodevām — rudziem, miežiem, līniem, apiņiem, vasku, medu, kaņepājiem vai arī ar naudu. Zemnieki atpirkās no kļaušu darbiem ar leides rudziem, leides līniem utt. Naudu, ko maksāja kļaušu darbu vietā, dēvēja par leides naudu, bet pašus leides maksātājus — par leidiniekiem. Ar leides maksājumiem pilnīgi vai daļēji aizstāja īstenieka un otrinieka darbu. Raksturīgu liecību šajā ziņā sniedz Vecpiebalgas muižas zemnieku maksātā leide. 1688. gadā Vecpiebalgā no 54,66 apdzīvotiem maksāšanas arklīm zemniekiem bija jāšūta ik dienas uz muižu darbos 134,5 īstenieki. Katram īsteniekam gadā laikā iznāca iestrādāt muižas laukos 8,4 pūrus sēklas, t. i., vajadzēja augsni divreiz uzart, apmēslojot, noecēt un apsēt.¹⁵⁶ Pēc muižnieka uzskata, tā bija samērā niecīga norma. Lai izmantotu labāk zemnieku kļaušinieku dikās dienas savā labā, muižas nomnieks G. Trautfeters pieprasīja divu īstenieku un viena otrinieka vietā no sētas sūtīt uz muižu vienu īstenieku un vienu otrinieku, atbrīvotā kļaušinieka vietā pieprasot leidi. Arī citi vecpiebaldzēni ar leides maksājumiem daļēji atpirkās no kļaušām. Tā, muižā faktiski ik dienas kļaušas pildīja tikai 67,5 īstenieki, kuriem bez citiem kļaušu darbiem gada laikā bija jāiestrādā muižas laukos 18,25 pūri sēklas,

kā arī 102 otrinieki un 26 kājinieki. Pārējais kļaušinieku darbs tika aizstāts ar 289 pūriem leides miežu un 1864 podiem leides linu.¹⁵⁷ Tādējādi muiža papildus muižu lauku ražai savāca daudz preču.

Ar ļaudīm bagātos novados leides maksājumi palīdzēja muižniekiem saglabāt augstu zemnieku ekspluatācijas pakāpi. 17. gs. leidi maksāja daļa Jaunpiebalgas, Skujenes, Trikātas, Evesles, Burtnieku, Kokneses, Limbažu, Alūksnes draudžu zemnieku.¹⁵⁸ Ievākt leides maksājumus naudā muižniekiem saimnieciski izdevīgi bija ražīgos gados, kad lauksaimniecības produktu cenas bija zemas, bet leides maksājumi augsti. Turpreti neražu gados, kad lauksaimniecības produktu cenas cēlās, muiža bija ieinteresēta ievākt leidi produktos, vēl vairāk — muižnieki centās paplašināt muižu laukus, resp., palielināt kļaušinieku skaitu. 17. gs. beigās, pēc 1695. gada neražas, muižnieki centās aizstāt leidi ar palielinātām kļaušām. Tas izraisīja asus konfliktus starp dzimtkungiem un zemniekiem.¹⁵⁹ Jau 17. gs. 90. gadu beigās neražu un bada izputinātajiem zemniekiem nācās grūti nomaksāt leidi. Sajā laikā leides maksājumi pamazām sāka izzust. Pastiprināti tas notika Ziemeļu kara laikā un tūlīt pēc mēra. Kļaušu slodze muižās bija samazinājusies un leidiniekiem bija izdevīgāk sūtīt uz muižu kļaušiniekus, jo paputējušajām zemnieku saimniecībām bija grūti atlicināt liekus produktus, par naudu nemaz nerunājot. Taču tolaik arī muižās izjuta kļaušinieku trūkumu, tāpēc atpirkšanās no kļaušu darbiem ar leides maksāšanu pamazām izzuda.

No 18. gs. saglabājušās ziņas par dažiem leides maksātājiem. 1724. gadā vēl sastopami pāris norādījumu par leidiniekiem Evesles draudzē. Tā, pusarkla lielo Gorēnu māju saimnieks Jukums līdz 1724. gadam bija maksājis 11 valstsdālderus leides naudu.¹⁶⁰ Miķu mājās pušelnieki Ērmanis un Ansis no vesela arkla lielām mājām līdz 1724. gadam maksāja 20 valstsdālderus.¹⁶¹ Par arkla lielo Krieviņu sētu saimnieks Brende maksāja 10 valstsdālderus lielu leidi.¹⁶² Bez tam leidi vēl maksāja trīs sētu saimnieki no nelielām sētām, Ģērcēnu Ansis par pusarkla lielu sētu — 15 valstsdālderus un kāds bēglis Austeru Kristaps 12 valstsdālderus.¹⁶³ Bet jau 1731. gadā Evesles draudzē leidinieku vairs nebija. Retumis viens vai pāris leidinieku minēts arī citās draudzēs. Tie bieži vien bija nabadzīgi zemnieki un amatnieki, kas nespēja pildīt kļaušas. 1724. gadā Lielrūjienā sīkzemnieks Andrejs Stirna maksāja pilnu leidi — septiņus valstsdālderus, Kantes Juriņš atstrādāja leidi, gatavojot muižai koka traukus, Krāņu Juris un Pēteris maksāja piecus valstsdālderus, bet Intes Jēkabs tikai divus valstsdālderus, jo viņa apsaimniekošanā bija neliels zemes gabaliņš.¹⁶⁴ Vecpiebalgā, kur 17. gs. bija vēl daudz leidinieku, 18. gs. sākumā leide gandrīz pilnīgi bija izzudusi. 1731. gadā Jaungībuļu Jēkabs, Mārtiņš un Ansis maksāja par ceturtdaļarklinieka kļaušām 15 valstsdālderus.¹⁶⁵ 1738. gadā minēti trīs leides maksājumi. Bez jau minētā Jaungībuļa no Kaņaņa sētas vēl maksāja 30 dālderus, bet no 1,25 arklu lielām Jaunzemju mājām par trīsceturtdaļarklu maksāja 35 valstsdālderus, bet par pusarklu pildīja kļaušas.¹⁶⁶ Trikātas draudzē, kur 17. gs. tāpat bija izplatīta leides sistēma, pašā Trikātas muižā leidi nemaksāja neviens no sētām, lai gan 1725. gadā Trikā-

tas muižas norēķinos par muižas nomu ienākumu ailē ierakstīta 174 dālderus liela leides nauda pēc zviedru laika aprēķiniem, taču ziņu par leidiniekiem vairs nav. Plāņos un Vecbrenguļos leidi maksāja divi sīkzemnieki — Stakļu Jānis ar brāli un Lāčastes Tenis.¹⁶⁷ Vijciema muižā Stampju māju saimnieks Ošu Mačs lūdza, lai viņam par astotdaļarkla lielo sētu atļauj maksāt leidi, bet viņa lūgumu neievēroja,¹⁶⁸ kaut gan 17. gs. Stampju māju saimnieki bija bijuši ilggadīgi leidinieki. Skujenē viens leidinieks — Atgāņu saimnieks — parādījās Kosas muižā tikai 1744. gadā un par klausām no pusarkla maksāja 26 valstsdālderus.¹⁶⁹ Arī Alūksnes muižā 1731. gadā bija parādījies leidinieks Spizenieks, kas par pusarkla lielu māju klausām maksāja 20 valstsdālderus.¹⁷⁰ Alūksnes draudzē vēl bija viens leidinieks Niekēnos, otrs — Lāsbergī, trešais — Kalnamuižā. Pēdējais bija kāds bēglis. Leides maksājumus uzskatīja par zināmu atvieglojumu, tāpēc tos atļāva maksāt no citiem novadiem iebēgušajiem bēgļiem. Tā, Lāsbergī leidi bija atļauts maksāt bēglim Ņikitam.¹⁷¹ Kalnamuižas stārstam, kas ilgi bija nokalpojis muižai, izbeidzot stārasta dienestu, atļāva apsaimniekot pusarkla lielas mājas, nesūtot uz muižu klausīniekus, bet maksājot dzīves laikā 24 valstsdālderus lielu leidi.¹⁷² Burtnieku draudzes Rencēnu muižā kādreizējo daudzo leidinieku vietā līdz 1731. gadam leidi maksāja vairs tikai sīkzemnieks Janka.¹⁷³ 1744. gadā šie maksājumi izbeidzās. Ja arī kādā muižā leidinieki pieminēti, tad tikai īslaicīgi. 1731. gadā leides ievākšana vēl pastāvējusi arī Smiltēnē, kuras nomnieks Knorings centās to likvidēt. Leides iznīkšanas pamatā bija tās saimnieciskās izmaiņas, ko pārdzīvoja Vidzeme gadsimtu mijā un Ziemeļu kara laikā. Nenoliedzami, ka vajadzība pēc klausīniekiem muižā bija noteicošais moments leides likvidēšanā. Bez tam agrākie leidinieki pamazām izmira, bet dzīvie bija pārāk nabadzīgi.

Atzīmējams, ka leides maksājumu nokārtošanai naudas formā zemniekiem bija jārada iespējas pārdot savus ražojumus. Turpretī muižniecība centās ierobežot zemnieku tirgošanos. 1742. gada 26. augustā ģenerālgubernators P. Lasī parakstīja patentu, ar kuru oficiāli aizliedza zemniekiem bez kunga ziņas pārdot labību. J. Zutis darbā «Baltijas jautājums XVIII gadsimtā» norāda: «Katrā ziņā pēc 1742. gada 26. augusta drukātā patenta publicēšanas Vidzemes zemniekiem nebija tiesību pārdot savus saimniecības produktus tirgū bez paša muižas īpašnieka vai viņa iecelto muižas varas orgānu atļaujas. Par šādām privilēģijām Vidzemes baroni bija sapņojuši jau sen, bet tikai Elizabetes Petrovnas valdīšanas laikā viņi ieguva ekonomiski izdevīgo monopolu tirdzniecībā ar zemnieku saimniecību produktiem.»¹⁷⁴ Līdz ar zemnieku tirdzniecības brīvības ierobežojumiem tad arī tika likvidēti visi priekšnoteikumi, lai leides maksājumi atjaunotos arī vēlāk, pieaugot darba spējīgo zemnieku skaitam muižas zemnieku sētās.

Dzimtbutniecības saimniecības apstākļos visus iespējamus darbus muižās centās paveikt, izmantojot dzimtļaužu bezmaksas darba spēku. Protams, daļas vajadzību apmierināšanai muižniekiem bija jāiepērk preces pilsētā, kā arī jāalgo kvalificēta darba pratēji. Pē-

dējie bija pilsētas cunftu vai arī lauku amatnieki. Dažreiz lauku amatnieki nāca arī no dzimtlaužu vidus. No pilsētas ataicinātie amatnieki ierīkoja dūmvadus, cēla podiņu un ķieģeļu krāsnis, iestikloja logus.¹⁷⁵ Dažreiz pieaicināti kurpnieki un skroderi šuva apģērbus un apavus. Sādu algotu amatnieku pakalpojumus muižas izmantoja īslaicīgi, cik nu tas ikreiz bija vajadzīgs.

Muižās algoja vācu pārvaldniekus, muižkungus, bērnaukles, mājskolotājus, dažreiz arī skrīverus, moderes un mežsargus. Dažkārt muižās kalpoja arī dzimtlāudis, paveicot mājsaimniecības darbus un saņemot par to atalgojumā apģērbu un pārtiku.

18. gs. pirmajā pusē avotos reizēm sastopamas norādes, ka bez kļaušinieku bezmaksas darba un algoto amatnieku nodarbināšanas muižnieki izmantoja algotu darbaspēku dažādos darbos. Sādu cilvēkus dēvēja par dienas strādniekiem jeb algādžiem (*Tagelöhner, algadsen*). 18. gs. pirmajā pusē Vidzemē un Kurzemē algādžus vietām izmantoja arī lauksaimniecības darbos. Pēc mēra, kad kļaušinieku trūkums bija stipri jūtams, algādžus nodarbināja sējas darbos. 1724. gadā algādži apsēja muižas laukus Rama muižā,¹⁷⁶ Krīderos,¹⁷⁷ Laiciema muižā,¹⁷⁸ Vesterotē un Baložos,¹⁷⁹ Briežu,¹⁸⁰ Akenstakas,¹⁸¹ Vibrokas,¹⁸² Mārčiņa¹⁸³ un Ķeipenes muižās.¹⁸⁴ Vestienas draudzes muižās algādži iesēja 85,57%,¹⁸⁵ Lazdonas draudzes muižās — 53,71%¹⁸⁶ no ziemāju sēklas. Ziemeļvidzemes draudzēs (Rūjienā, Matišos, Mazsalacā, Alūksnē un Gaujienā) algādžu darba apjomi bija krietni mazāki, lai gan viņu darbu izmantoja 29 muižās.¹⁸⁷

Revīziju protokolos atzīmēts, ka algādži strādājuši tikai ziemāju sēšanas darbos. Tomēr šķiet, ka algotu darbu izmantoja plašāk. Tā, Doles draudzē algādži attīrīja pļavas no krūmiem,¹⁸⁸ Koknesē uzcēla krogu,¹⁸⁹ Lieljumpravas muižā nolīda līdumu 10 pūrvietau platībā,¹⁹⁰ Dukuru muižā uzcēla ērbēgi.¹⁹¹ Altenes muižā rudzu sējā nodarbināja krievu tautības algādžus. Krievu zemnieku — plotņiku — darbu izmantoja arī muižu ēku celtniecībā,¹⁹² bet Blomes muižā pļavas pļāva cara armijas karavīri.¹⁹³ Konsekventi norādīts, ka pļavas Mangaloš, no kurām savāko sienu pārdeva, vienmēr pļāvuši algādži.¹⁹⁴

Interesantu materiālu par to, ka muižās izmantoja algotu darba spēku, sniedz Mazstraupes,¹⁹⁵ Pastendes¹⁹⁶ un Andulēnu¹⁹⁷ muižas, kā arī Kampenhauzenu (Unguru, Liepas u. c.) muižu saimniecību grāmatas.¹⁹⁸ Ieraksti grāmatās liecina, ka algoti gan krievu tautības algādži, gan arī strādnieki no vietējo zemnieku vidus. Pēc Mazstraupes 1744./45. saimniecības gada nolēsēs ierakstīto algādžu — vietējo zemnieku — vārdiem secināms, ka tikai trīs no tiem sakrīt ar sētu saimnieku vārdiem. Pārējie algādži bija māju saimju locekļi. Algādži Mazstraupē palīdzēja celtniecības darbos, jo tanī laikā muižā uzcēla krogu, ērbēgi, brūzi un maltuvi. Citi zemnieki piegādāja lūkus muižai, auda audeklus, izgatavoja ratu riteņus, kāpostu mucas u. tml. Vairākkārt muižas nolēsēs atzīmēti zāģētāji, kas izgatavojuši dēļus un latas. Tie bija krievu zemnieki.¹⁹⁹ Algādži parasti par darbu saņēma rudzus vai miežus.²⁰⁰ Tātad algādžus izmantoja galvenokārt dažādos papilddarbos. Ja tie izpildīja kādu no parastajiem kļaušu darbiem, tika atvieglots zemnieku kļaušu jūgs. Algota darba izmantošana neiz-

raisīja būtiskas izmaiņas dzimtbūtnieciskās ražošanas sistēmā, un muižas bija spiestas ķerties pie tā vispirms zēmnieku nabadzības dēļ tās reizēs, kad saimnieki nespēja izpildīt uzliktās kļaušas, trūka labu zirgu u. tml.

18. gs. pirmajā pusē zēmnieku nabadzības dēļ muižu laukus reizēm apstrādāja ar muižas zirgiem un aizjūgiem, nodarbinot muižas saimi. Tādas ziņas sniegtas 1724. gadā par Suntažu²⁰¹ un Siljaku²⁰² muižām, Zaļapmuižu,²⁰³ Madlienas draudzes Lielomuižu,²⁰⁴ Leimaņiem,²⁰⁵ Mūrmuižu.²⁰⁶ Dažviet arī vēl 1731. un 1744. gadā muižas laukus apstrādāja ar muižas zirgiem un muižas ļaudīm.²⁰⁷ Pēc mēra muižnieki no izmirušajām sētām paņēma uz muižām daļu zirgu un arī liellopu, tādēļ vairākās muižās netrūka aizjūgu, ko nodarbināt lauksaimniecības darbos. Kāds izraksts no Sērmūkšu muižas dokumentiem sniedz dziļāku ieskatu par to, ko īsti nozīmēja piezīmes revīziju protokolos, ka ziemāji iesēti, piepalīdzot muižas zirgiem vai muižas aizjūgiem. Sērmūkšu muižas nomnieks raksta: «Zēmnieku lielā daļa nespēj pildīt savas kļaušas, nodot pilnā mērā savu kunga tiesu, vēl mazāk viņi spēj atmaksāt savus labības un zirgu iegādei izsniegtos aizdevumu parādus, tāpēc, ja es bez tam nenodarbinātu arī pats savus zirgus un vērsus, mēs nebūtu spējuši ar darbiem tikt tiktāl uz priekšu.»²⁰⁸ Kaut arī Sērmūkšu muižas nomnieka paskaidrojums rakstīts 1688. gadā, tomēr to var attiecināt arī uz 18. gs. pirmo pusi, jo visā Vidzemē zēmnieku stāvoklis šai laikā nebija uzlabojies.

Zēmnieku nabadzība un ne citi iemesli mudināja muižniekus atteikties no bezmaksas kļaušu darba un zēmnieku aizjūgu izmantošanas sējas darbos. Tā bija pārejoša parādība. Tikko zēmnieku rocība pieauga un viņu saimniecība nostabilizējās, muižās no jauna pārgāja uz kļaušu darbu ar zēmnieku zirgiem.

Bez kļaušām muiža no zēmniekiem ievāca vēl naturālo zemes renti, tā saukto kunga tiesu jeb gobu (galvenokārt rudzus, miežus, auzas, arī linus un kaņepājus). Pārējām sīkām kunga tiesas nodevām — aitām, vistām, olām, sviestam, medum, linu diegiem, kaņepāju valgiem un virvēm, malkai, sienam — nebija lielas ekonomiskas nozīmes. Necīgi bija arī naudas maksājumi. Naudas trūkuma dēļ tos bieži vien aizstāja ar vērtīgākiem produktiem — zvērādām, līniem un medu.²⁰⁹

Naudas maksājumus zēmnieki varēja nokārtot tikai tad, ja viņiem bija ko pārdot pilsētu tirgos, bez tam muižnieki centās ierobežot viņu tiesības tirgoties ar lauksaimniecības ražojumiem.

Nav iespējams precizēt, cik daudz no sava darba laika zēmniekiem bija jāpatērē kunga tiesas ražošanai. Praktiski nav ziņu ne par zēmnieku izsētās sēklas daudzumu, ne arī par viņu ievāktu ražu. Dažas piezīmes, kas var radīt priekšstatu par zēmnieku lauku ražu, ir vienīgi no neražu gadiem. Tā, 1741. gadā Vecvāles muižā ieradusies speciālā komisija konstatējusi zēmnieku lauku sliktu stāvokli.²¹⁰ Rudzi vidēji devuši 3,6., mieži — 4,3. un auzas — 3,5. graudu. Vecvāles zēmniekiem pēc kunga tiesas nodošanas līdz nākošajai ražai uz vienu pieaugušu cilvēku palika vidēji divi pūri rudzu un 0,7 pūri miežu. Vienam zirgam iznākuši 2,35 pūri auzu.²¹¹ Tas bija neražas

gads. Pavasarī zemniekiem trūka ne vien maizes, bet arī sēklas. Mārsnēnos zemnieki iesējuši vidēji uz vienu pieaugušu cilvēku 0,74 pūrus rudzu un 0,4 pūrus miežu, bet uz vienu zirgu — 0,56 pūrus auzu. Auzas bija nosalušas. Vasarājs un rudzi devuši niecīgu ražu, tā ka zemniekiem bijusi maize tikai līdz Ziemsvētkiem un par kunga tiesas nodošanu nevarēja būt ne runas.²¹² Arī Rīteros 1705. gadā uz vienu pieaugušu cilvēku izsēja vidēji 0,8 pūrus rudzu, 0,2 pūrus miežu, uz vienu zirgu — 0,8 pūrus auzu.²¹³ Stukmaņos 1707. gadā iesēja uz vienu pieaugušu cilvēku — 1,1 pūru,²¹⁴ Jaunburtniekos — 1,02 pūrus rudzu.²¹⁵ Tie bija smagie kara gadi. Labākos gados zemnieki izsēja labības vairāk, tomēr arī tad vienmēr bija saimnieki, kas palika muižai parādā kunga tiesu. Pavasarī daudziem bija jāiet uz muižu lūgties labību maizei un sēklai. Tas notika ne vien neražu gados, bet arī saimnieciski normālos apstākļos. Neražu gados, tāpat plosoties lopu sērgām, zemnieku parādi ievērojami pieauga. Muižu saimniecību grāmatās regulāri parādās atzīmes par zemnieku parādiem.²¹⁶

1736./37. saimniecības gadā no bagātās Vijciema muižas 61 zemnieka kunga tiesu parādā bija palikuši 43 saimnieki.²¹⁷ Zemnieku parādi krājās. Muižu nomnieki apķīlāja zemniekus, atņemdami tiem galvenokārt lopus. Krasākos gadījumos lielos parādniekus izlika no mājām un nodeva citiem par kalpiem. Par raksturīgu piemēru šai sakarā noder Smiku māju saimnieces Ilzes liktenis. Viņas kunga tiesa, pēc oficiālās takses, bija 25 valstsdālderu 61,5 graši gadā. Par 1718. gadu Ilze bija samaksājusi nodevas 20 valstsdālderu 45 grašu, par 1719. gadu — 15 valstsdālderu 72 grašu vērtībā. Iekrājies parāds bija 15 valstsdālderu un seši graši. Nebija nodoti astoņi pūri rudzu, 5,5 pūri miežu, 15 pūri auzu, puspūrs kviešu, puspūrs zirņu, viens pods linu, nebija samaksāti trīs dālderu 66 graši. Par to kungs zemniecei bija atņēmis trīs zirgus, vienu ķēvi, trīs govīs, divus gotēnus, divas aitas, vienu cūku ar sešiem sivēniem. Pašu Ilzi ar tās bērniem muižas nomnieks bija izlicis no sētas.²¹⁸

Muižu nomnieki un apakšnomnieki, nomas termiņam beidzoties, dedzīgi piedzina no zemniekiem parādus, lai paši izvairītos no zaudējumiem.

Zemnieku trūkums tad arī bija tas galvenais iemesls, kāpēc netika paaugstināta feodālā naturālā zemes rente 18. gs. pirmajā pusē.

Uz Vidzemes zemnieku klaušu darbu pretendēja arī cara valdība. Vidzeme un Igaunija tika uzlūkota par izdevīgu militārī stratēģisku teritoriju, tāpēc tur pastāvēji atradās daudz armijas, kas pārvietojās no Pēterburgas līdz pat Lietuvas robežām un tika izvietota cietokšņos, daļēji arī muižās un pat zemnieku saimniecībās. 18. gs. pirmajā pusē Baltijas guberņās atradās apmēram 40% visas cariskās Krievijas armijas. Armijas skaitliskais sastāvs īpaši pieauga Annas Joanovnas un Elizabetes Petrovnas valdīšanas laikā. Ja no 1724. līdz 1727. gadam Rīgas labības magazīna apgādāja astoņus pulkus karavīru, tad 1738./39. gadā jau 16 pulkus un 1741. gadā pat 37 pulkus, kuru vidū bija 10 jātnieku pulki.²¹⁹ So pulku uzturēšanai zemnieki tāpat kā zviedru laikos maksāja staciņu. Muižniekiem bija arī jāmaksā nomas nauda par valsts muižām Rīgas rentejā, kas rūpējās par Vidzemi

izvietotās armijas uzturēšanu. Summas, kas ienāca rentejā, bija īsti prāvas. Tā, 1750. gadā no latviešu un igauņu apdzīvotās Vidzemes (*Livland*) ienāca 57 622 rubļi, 64 342 pūri rudzu un tikpat miežu, 13 452 pūri auzu un 22 421 vezums siena.²²⁰ Šīs naudas summas un naturālījas muižnieki savukārt bija ieguvuši, nesaudzīgi ekspluatējot zemniekus. No zemniekiem ievāktais staciņš ar viņu pašu aizjūgiem tika nogādāts tieši rentejā vai arī armijas daļās. Muižnieki savā labā paturēja kaudzes tiesu, kā arī to starpību naudā un naturālījās, kāda radās, zemniekiem muižai maksājot staciņu pēc maksāšanas arkliem, bet muižai, ar valsti norēķinoties pēc revīzijas arkliem, kuru skaits vienmēr bija mazāks nekā maksāšanas arklū skaits.

Ja muižās, pagastos un ciemos uz laiku izvietoja armijas daļas, tām bija jāpiegādā pārtika no Rīgas rentejas magazinām. Tas arī bija jādara zemniekiem. Tāpat zemniekiem bija jāatved armijas vajadzībām nopirktā labība un siens no citām muižām. Bez tam ar saviem vezumiem un zirgiem vajadzēja piegādāt cietokšņu celšanai būvmateriālus — baļķus, smiltis, žagarus, kūdru utt. 1712. gadā sākās Rīgas cietokšņa, Citadeles un Daugavgrīvas cietokšņa pārbūve. Liekas, ka smagākie Vidzemes zemniekiem bija darbi pie Tallinas cietokšņa pārbūves. Laikā no 1714. līdz 1724. gadam Cēsu, Rīgas un Pērnavas apriņķu zemnieki nogādāja uz Tallinu 91 782 baļķus un 1337 kubiksaženu malkas,²²¹ parādā paliekot vēl 10 522 baļķus un 583 kubiksaženus malkas.²²² No katra arkla bija jāpiegādā četri baļķi četru saženu garumā un trīs baļķi piecu līdz sešu saženu garumā. Zemniekiem no savām sētām līdz Tallinai bija jāveic pat līdz 300 km garš ceļš. Cietokšņiem un armijai bija jāpiegādā arī malca. Vidzemes zemniekiem bija jāpiegādā Rīgas garnizonam 3384 kubiksaženi malkas. To zemnieki sagatavoja ziemā gar Aiviekstes, Ogres un Daugavas krastiem augošos mežos un pavasarī pludināja uz Rīgu.²²³ Zemniekiem par piegādāto malku maksāja daudz mazāk par tirgus cenām. Pakāpeniski piegādājamo malkas daudzumu palielināja.²²⁴

Bez klausām cara armijas labā zemniekiem vēl bija jāpilda pasta Klausas. Galvenais pasta lielceļš bija Rīgas—Pēterburgas ceļš, kas veda cauri Valkai, Tartu un Narvai. To atklāja jau 1712. gadā. Sākumā pasta pārvedumus veica zemnieki Klausu veidā. Pasta staciju uzturēšanai zemniekiem bija jādod siens, salmi, auzas un malca. 1727. gadā notika pasta piegāžu pārorganizēšana. Ikvienā no pasta stacijām (21) bija jātur 25 zirgi; pieci līdz seši zirgi bija paredzēti dragūniem, kas pastu steidzīgi nogādāja tālāk. Zemniekiem savukārt bija jānogādā tālāk caurbraucēju bagāža. Braucot ar vienu zirgu, par 10 verstīm bija jāmaksā sešas kapeikas. Sāda kārtība faktiski ieviešās tikai pakāpeniski un pilnā mērā sāka funkcionēt 40. gados. Līdz tam visi pasta pārvedumi bija jāveic galvenokārt zemniekiem. Pasta staciju ierīkošana un uzturēšana bija Vidzemes landrātu kolēģijas ziņā. Tā ievāca arī samaksu no pasta lietotājiem. Tomēr ceļinieki ne vienmēr samaksāja par braucieniem un reizēm pat piesavinājās pasta zirgus. Zemnieku bezmaksas darbam pasta ceļu un staciju normālas darbības nodrošināšanā bija sava nozīme līdz pat gadsimta vidum. Paši ceļi tāpat bija jāuztur kārtībā zemniekiem. Turklāt jārupējas

bija ne tikai par pasta, bet arī par vietējās nozīmes ceļiem. Katrai sētai bija iedalīts noteikts ceļa gabals, kas tai bija jāuztur kārtībā. Zemniekiem bija jāceļ tilti pār nelielām upītēm un strautiem no baļķiem. Muižas rūpējās par parceltuvēm pāri lielajām upēm. Pārceltuves bija iznomātas vietējiem vāciešiem, kuri ņēma maksu par to lietošanu un arī uzturēja tās kārtībā.

Ziņu par valsts kļaušu apjomu nav daudz. Saglabājušies dati par Umurgas mācītājmuižu, kuras zemniekiem bija jāpilda valsts kļaušas (*onera publica*) — jāpiedalās tilta būvē un jāsaģādā un jāaizved uz valsts iestādēm 45 kubikasis malkas.²²⁵ Tā kā mācītājmuižā bija tikai seši darba spējīgi vīrieši, tad viņiem šis valsts kļaušas bija smags slogs. Bez tam katram saimniekam bija jāaizved divi baļķi uz Tallinu.²²⁶ Ziņas par valsts kļaušām ir arī par Trikātas zemniekiem. Trikātieši izpildījuši sargu kļaušas, braukuši šķūtīs,²²⁷ viņiem bija jāsalabo tilti uz Cēsu—Pēterburgas ceļa un arī uz Alūksnes lielceļa. Ceļu labošanu vadīja ķeizariskā bruģu tiesa.²²⁸ Trikātiešiem 1721. gadā bija papildus jāaizved tiltu būvēm 2975 baļķi. Tā kā zemnieki to nespēja paveikt, tad baļķu skaitu samazināja uz 1000.²²⁹

1720. gada 21. decembrī Vidzemes ģenerālgubernators pavēlēja visus trīs galvenos Vidzemes ceļus izveidot par 15 Rīgas olekšu platiem ceļiem un savest kārtībā tiltus. Ceļu un tiltu būve prasīja vairāku gadu darbu. 1721. gadā Trikātas draudzes Plāņu muižas zemniekiem bija uzdots aizvest 913 baļķus Ropāžu tilta izbūvēšanai, Trikātas mācītājmuižas zemniekiem 250 baļķi bija jāaizved uz Ropāžu mācītājmuižu, bet Trikātas muižas zemniekiem savi baļķi un Tiepeles muižas zemniekiem 413 baļķi jānogādā uz Allažu lielceļa tilta būvei.²³⁰ Gaujienas zemniekiem valsts kļaušu veidā bija jāpiedalās baznīcas labošanā, jāuzceļ mācītājmuiža, skola, jālabo ceļi un tilti. Kad cauri draudzei gāja armija, bija jāpilda šķūtīs un citas ārkārtējas nastas.²³¹ Daudz braucienu šķūtīs zemniekiem bija jāveic laikā no 1710. līdz 1720. gadam, kad zemnieku saimniecības vēl nebija atguvušās no kara un mēra postījumiem. Braucienos aizgāja bojā ne tikai daudz zirgu, bet reizēm arī paši kļaušinieki. Ne viena vien zemnieku saimniecība šo braucienu dēļ izputēja.

Tādējādi 18. gs. valsts un sabiedriskās kļaušas zemnieku pienākumos ieņēma lielu vietu. Dažādās valsts un pārējās sabiedriskās kļaušas paņēma daļu no tā zemnieku darba laika, kas palika viņa rīcībā pēc kļaušu darba muižās.

Nav noliedzams, ka 18. gs. pirmajā pusē, kaut arī lēnām un ar grūtībām, zemnieku saimniecību skaits pieauga. Tāpat pieauga darba spējīgo zemnieku skaits. Tas nozīmē, ka palielinājās tas zemnieku darba daudzums, ko varēja izlietot ražošanas procesā kā pašās zemnieku sētās, tā arī muižu kļaušās.

Kļaušu apjoma palielināšana un kļaušu darba intensitātes kāpināšana negatīvi ietekmēja zemnieku sētu un zemnieku skaita pieauguma tempus. Tas, ka muižā ne vienmēr varēja izmantot savā labā visus kļaušiniekus, jo zemniekiem vajadzēja veikt daudzās sabiedriskās kļaušas, kavēja arī muižu attīstību. Zemnieku kļaušu apjoma pieau-

gumu nebūtu pareizi saistīt tikai ar muižu sējumu platības palielināšanos. 18. gs. pirmajā pusē muižas lauku apstrādāšanā tika izmantota tikai daļa no zemnieku virsdarba. Daudz darba paņēma dažādi celtniecības darbi pašā muižā un arī valsts kļaušas. Pieprasīdami no zemniekiem arvien vairāk darba muižu kļaušu veikšanai un kāpinādami kļaušu darba intensitāti, muižnieki aizvien plašākos apmēros zemnieku darba laiku izmantoja savā labā. To panāca, ar nežēlīgiem sodiem apspiežot zemnieku jebkuru pretestības izpausmi jaunu kļaušu ieviešanai.

Muižu saimnieciskā dzīve pēc Ziemeļu kara

Jau kopš 16. gs. beigām laukos saimnieciskās dzīves centri bija muižas. Tām piederēja noteikta teritorija ar aramzemi, pļavām, upēm, kas tecēja cauri šai teritorijai, ezeriem un mežiem. Muižas teritorijā dzīvoja zemnieki, kuru sētām bija iedalīta lietojamā aramzeme, pļavas un arī meži. Zemnieki skaitījās noteiktas muižas dzimtļaudis. Valstij piederošajās muižās zemnieki bija piesaistīti pie muižas novada. Tie bija kroņa dzimtļaudis.

Ap muižas pagalmu bija iestrādāti muižu lauki, pļavas un līdumi. Muiža izmantoja tās teritorijā esošos mežus; ja tādu nebija, tad ar pārvaldes iestāžu ziņu — arī lielo valsts kaimiņmuižu mežu masīvus.

«Zemnieku «pašu» saimniecība uz viņiem iedalītās zemes bija muižnieku saimniecības nosacījums, tās mērķis bija nevis zemnieku «nodrošināšana» ar dzīves līdzekļiem, bet muižnieka nodrošināšana ar darba rokām,»¹ norāda V. I. Leņins. Zemnieku saimniecības un muiža tālaika ekonomiskajā sistēmā, kuru plosīja antagonistiskas šķiru pretrunas, bija nesaraujami saistīta vienība. Muižas bez zemnieku saimniecībām, kas tai deva darba rokas, nevarēja pastāvēt.

Tāpat kā zemnieku saimniecībās, arī muižās bija iesakņojušies tradicionālie saimniekošanas paņēmieni un iezīmes. 16. gs. beigās muižām raksturīgā ekonomiskā ievirze bija graudkopība. Muižu laukos audzēja rudzus, miežus un auzas. Pārējām kultūrām bija paredzēts tikai tik daudz vietas, lai tās varētu nodrošināt muižnieka vai muižas apsaimniekotāja personiskās vajadzības. Laukkopības pamatā bija trislauku sistēma, bagātīgi papildināta ar līdumu zemkopību. Muižas ražoja labību pārdošanai. Tirdznieciskie darījumi ietvēra arī preču (linu, kaņepju, apiņu) uzpirkšanu no zemniekiem un to tālāk-pārdošanu. Savukārt pilsētās muižnieki uzpirka sāli, siļķes, tabaku un dzelzi un ar uzcenojumu iztirgoja zemniekiem. Pārdeva arī mežmateriālus — kokus un pelnus. Daudzās muižās ražoja arī alu pārdošanai muižas krogos, 17. gs. beigās vietumis sāka ražot arī degvīnu muižnieka ģimenes patēriņam. Ja muižās bija dzirnavas, tās mala graudus ne vien pašu vajadzībām, bet apkalpoja arī plašāku apkārtni, par malumu ievācot dzirnavu sieciņus. Dažviet muižās bija ierīkoti arī ķieģeļu un kaļķu ceplī, kas ražoja nelielos daudzumos būvmateriālus pārdošanai. Pāris muižās (Pulkārtņē, Jaunsalacā, Ber-

kavā) darbojās arī papīra dzirnavas un zāgētavas, kuru produkciju pārdeva.

17. gs. beigās muižu saimniecībās pastiprinātu uzmanību sāka pievērst lopkopībai, kuras produkcija vēl bija domāta galvenokārt pašas muižas un muižnieku ģimenes patēriņam.

Tādā kārtā muižu saimniecība bija it kā naturālās un preču saimniecības mistrojums. Kaut arī saistības ar tirgu bija tradicionālas un konsekventas, pats ražošanas veids, laukus apstrādājot ar zemnieku kļaušu darba spēku, zemnieku darba lopiem un viņu darbarīkiem, bija naturāls.

Ziemeļu karš un liels mēris atstāja smagas sekas muižu saimniecībās. 18. gs. pirmās puses arklū revīziju aktis par to sniedz pētniekam bagātīgu materiālu, kas līdz šim vēstures literatūrā nav analizēts. Pirmais muižu tālaika saimniecības problēmām pievērsies V. Dorošenko,² uzsvērdams muižu tirdzniecisko darījumu vērienu un muižu ciešo saistību ar tirgu ilgstošā laika periodā — no 16. līdz 19. gs.³ Viņš raksturojis muižā pārdoto un pirkto produktu daudzumu, preču īpatsvaru muižas kopējā produkcijā, preču realizācijas formas u. tml.

Bez tam Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā saglabājušies dažāda veida avotu fragmenti (saimniecības grāmatas, muižu inventarizāciju dokumenti, nomas līgumi), kas raksturo atsevišķu muižu saimniecību, celtnes u. tml.

18. gs. pirmajā pusē Vidzemē joprojām bija saglabājušās visas tās muižas, kas bija tur pastāvējušas jau 17. gs. beigās. Kara laikā daļā muižu gan uz ilgāku vai īsāku laiku saimnieciskā dzīve tika pārtraukta, taču muižas novads un tam «piesaistītās» dzimtļaužu sētas saglabājās. 17. gs. 80. gadu beigās Vidzemē, atskaitot Rīgas lauku novadu, bija 462 muižas. Pēc lielā bada gadiem (1695.—1697.) nebija labvēlīgu priekšnoteikumu jaunu muižu izveidošanai, jo zemnieku sētas bija panikušas un daudz dzimtļaužu bija devušies svešumā meklēt maizi. Jaunas muižas neradās arī Ziemeļu kara laikā, kad muižnieku un muižu nomnieku galvenās rūpes bija saglabāt līdzšinējās muižu saimniecības funkcionējošā stāvoklī. Zemnieku pārvietošanās uz nomajākām vietām, viņu sētu aplaupīšana un nodedzināšana, tāpat arī pašu muižu izlaupišana un nodedzināšana noveda pie tā, ka no kara darbības un sirojumiem piemeklētos novados muižas bieži vien panika, bet atsevišķās vietās pat pārstāja funkcionēt kā saimnieciskas vienības. Tā kā Ziemeļu kara darbība Vidzemes teritoriju neskāra vienmērīgi, tad muižu saimniecību lielākā daļa saglabājās.

1715. gada arklū revīzijas laikā Vidzemē minētas 424 muižas.⁴ No tām 26 bija palikušas bez zemniekiem un apstrādāja laukus ar algādžu palīdzību, kas komplektējās no apkārtējo muižu trūcīgajiem zemniekiem — piemītņiem, iebūviešiem, pirtniekiem. Taču, salīdzinot ar 1688. gadu, muižu skaita samazināšanās ir tikai šķietama. 1715. gadā vairākas muižas, kas iepriekšējā gadsimta 80. gados bija funkcionējušas kā patstāvīgas saimnieciskas vienības, tagad bija apvienotas vienā saimnieciskā kompleksā, kur daļa muižu bija pusmuižu stāvoklī. Turpmākajos gados daļa no šādiem muižu saimniecību

Muižu skaits un zemnieku sētu skaits Vidzemes muižās*

zemnieku sētu skaits muižā	1715. g.				zemnieku sētu skaits muižā	1724. g.				
	muižas		zemnieku sētas			zemnieku sētu skaits muižā	muižas		zemnieku sētas	
	skaits	% no muižu kop- skaita	skaits	% no sētu kop- skaita			skaits	% no muižu kop- skaita	skaits	% no sētu kop- skaita
Nezināms	2	0,47	—	—	Nezināms	18	3,93	111	1,25	
Nav zemnieku	28	6,60	—	—	Nav zemnieku	13	2,83	—	—	
1—9	192	45,28	933	12,34	1—9	176	38,43	904	10,22	
10—19	91	21,46	1 272	16,79	10—19	114	24,89	1 563	17,67	
20—39	60	14,15	1 679	22,16	20—39	86	18,78	2 451	27,71	
40—90	39	9,20	2 219	29,29	40—90	38	8,30	2 268	25,64	
91—226	12	2,84	1 471	19,42	91—185	13	2,84	1 549	17,51	
Kopā:	424	100	7 574	100		458	100	8 846	100	

zemnieku sētu skaits muižā	1731. g.				zemnieku sētu skaits muižā	1744. g.				
	muižas		zemnieku sētas			zemnieku sētu skaits muižā	muižas		zemnieku sētas	
	skaits	% no muižu kop- skaita	skaits	% no sētu kop- skaita			skaits	% no muižu kop- skaita	skaits	% no sētu kop- skaita
Nav zemnieku	10	2,20	—	—	Nav zemnieku	9	1,95	—	—	
1—9	166	36,48	845	8,73	1—9	155	33,62	825	7,94	
10—19	119	26,15	1 679	17,35	10—19	117	25,38	1 673	16,11	
20—39	91	20,00	2 507	25,90	20—39	106	22,99	2 939	28,30	
40—90	57	12,53	3 347	34,58	40—90	60	13,02	3 461	33,33	
91—133	12	2,64	1 300	13,44	91—133	14	3,04	1 487	14,32	
Kopā:	455	100	9 678	100		461	100	10 384	100	

* ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167—169, 176, 177, 180, 183, 184, 188, 209; LCVVA, 7348. I., 1. apr., 15.—20., 24.—28. l.

kompleksiem atkal sadalījās vairākās patstāvīgās vienībās, turpretī citas sikākas muižas tika pievienotas lielajām muižām. Piemēram, Ērgemes draudzē patstāvīgās saimnieciskās vienības nodalījās Vīgantu un Brentu muižas.⁵ Cesvaines draudzē no Cesvaines pilsmuižas atdalījās Kraukļu, Madonas un Kārdzabas muižas.⁶ Ezeles draudzē no Vecēzeles muižas nodalījās Jaunēvele, Ūži, Ūžirāni un Ūžemere,⁷ bet nedaudz vēlāk vēl arī Ūžempi.⁸ No Raunas pilsmuižas nodalījās Baižkalns, Mārsnēni, Pauži un Veselauska,⁹ Trikātas draudzē nodalījās Vecvāles, Lipskalnu, Plāņu, Dutkas un Cempju muižas.¹⁰ No Burtnieku muižas atdalījās Šmēliņa, Pičurgas, Seķu un Čāliša muiža.¹¹ Skujenes draudzē 18. gs. 40. gados kā patstāvīga muižas saimniecība eksistēja Kaiva.¹² Valmieras draudzē no Kokmuižas atdalījās Brieži.¹³ Gaujienas draudzē kā patstāvīgās saimnieciskās

vienības eksistēja Luturu muiža un Jaunmuiža.¹⁴ Muižām atdaloties, zemnieku sētas tika sadalītas starp agrākajām un jaunajām, patstāvīgajām muižām.

Sīkās muižas pievienojot lielākajām, Lazdonas draudzē apvienojās Lazdonas muiža ar Praulienu, kuras abas tikai neilgu laiku bija pastāvējušas kā patstāvīgas saimnieciskas vienības.¹⁵ Siguldas draudzē apvienojās nelielās Lorupes un Siljaku muižiņas.¹⁶ Mazsalacas muižai pievienoja Blanku un Ungurus.¹⁷ Kokneses draudzē apvienojās sīkās Bilšteina, Alberdinga un Atradzes muižiņas.¹⁸

Vienlaikus Vidzemē saglabājās muižu saimniecību kompleksi, kuri sastāvēja no divām un vairākām muižām. Vienā tādā kompleksā bija apvienotas Siguldas un Jaunķempju muižas,¹⁹ citā — Vainižu, Umurgas un Sāruma muižas.²⁰ Mālpils muiža bija apvienota kopējā saimnieciskā vienībā ar Viti.²¹ Kokmuiža apvienoja trīs sīkās muižiņas.²² 20. gados vienu no lielākajiem muižu kompleksiem veidoja piecu muižu apvienība ap Cesvaines pilsmuižu.²³ 30. gados Rubenes draudzē vienā saimnieciskā vienībā apvienojās Vaidavas, Ķieģeļu, Veļķu, Podzēnu, Briņģu, Sprēstiņu un Kaulēnu muižas²⁴ u. tml. Muižām apvienojoties vai sadaloties, tad arī mainījās to skaits.

32. tabulā parādītas izmaiņas muižu skaitā, kā arī muižu sadalījums grupās pēc zemnieku sētu skaita. Protams, šāds sadalījums ir stipri nosacīts. Tomēr šāds grupējums visas Vidzemes mērogā ļauj secināt, kāda lieluma muižas dominēja un kāda šai ziņā bija attīstības tendence. Jau ap 1724. gadu muižu skaits tuvojās pirmskara līmenim. Tāpat tabulas dati rāda, ka Vidzemē bija galvenokārt nelielas muižas. Muižu skaits, kurām bija vairāk nekā 90 zemnieku sētu, bija niecīgs. Nozīmīga vieta bija ārkārtīgi sīkām muižiņām, kurām nebija vairāk par deviņām zemnieku sētām. Liels bija arī to muižu īpatsvars, kurām bija 10 līdz 19 sētu. Šāda apjoma muižas sastādīja 61% no Vidzemes muižu kopskaita. To skaits gan parāda tendenci samazināties. Lielā mērā šī tendence izskaidrojama ar apdzīvoto zemnieku sētu skaita pieaugumu muižās.

Ļoti augstais sīko muižu īpatsvars Vidzemē nebūt nav saistāms tikai ar kara un mēra sekām. Liels skaits sīko muižu Vidzemē bija raksturīgs visā vēlajā feodālisma periodā. Jau 17. gs. sīko muižu skaits bija pat lielāks nekā 18. gs. pirmajā pusē. 1638. gadā muižas, kurām nebija vairāk par 20 zemnieku sētu, sastādīja pat 80,5% no muižu kopskaita. Gadsimta 80. gados to īpatsvars saruka (66,8%).²⁵ Sīkās muižas kā dominējošās palika vēl arī 18. gs. pirmajā pusē. Ja ievērojam vēl to, ka pie nākošās lieluma grupas piederīgās muižas (ar 20 līdz 39 zemnieku sētām) arī bija nelielas, tad sīko un mazo muižu īpatsvars Vidzemē bija visai pārliecinošs. Sīkās muižas it kā veidoja tīklu, kas klāja visu Vidzemi. Protams, tām bija arī nozīmīgākā vieta saimnieciskajā dzīvē. Turpretī lielāku muižu (ar zemnieku sētu skaitu virs 90) Vidzemē, kā jau minējām, bija maz. 1715. gadā pie lielākām Vidzemes muižām piederēja Rauna (226 apdzīvotas zemnieku sētas), Cesvaine (173 sētas), Trikāta (130 sētas), Vecpiebalga (126 sētas), Smiltene (108 sētas), Jaunlaicene (107 sētas), Alūksne (102 sētas), Bērzaune (101 sēta), Ēvele (100 sētas), Kok-

muiža (98 sētas), Liellugaži un Valmiera (katrā 93 apdzīvotas sētas).²⁶

Protams, salīdzinot ar Krievijas impērijas muižnieku muižām, tāpat arī ar Baltkrievijas magnātu un klosteru dzimtmuižām, pat lielākās Vidzemes muižas bija pavisam mazas.

Vidzemes muižu saimnieciskā atspīrģšana 18. gs. pirmajā pusē noritēja visai gausi. Tas visskaidrāk vērojams pēc muižām, kurās, beidzoties mēra epidēmijai, vairs nebija nevienas apdzīvotas zemnieku sētas. 1715. gadā bija 26 šādas muižas.²⁷ Tās bija sīkas. 1744. gadā bez apdzīvotām zemnieku sētām bija vairs tikai deviņas nelielas muižas.²⁸

Zemnieku skaita pieaugums jūtami ietekmēja muižu saimniecisko stāvokli. Zemnieku darba potenciāls lielākajās muižās allaž bija augstāks nekā mazākajās. To skaidri rāda dati par darba spējīgo vīriešu vidējo skaitu muižā (skat. 33. tab.).

Pietiekams darba spējīgo vīriešu skaits lielākajās muižās, protams, veicināja to saimniecību ātrāku attīstību. Lielākajās muižās zemnieku kļaušu darba intensitāte parasti bija zemāka, it īpaši tad, kad no muižām vairs neprasija šķūtniekus armijas vajadzībām, t. i., sākot ar 18. gs. 20. gadiem līdz pat gadsimta vidum. Tas labvēlīgi ietekmēja zemnieku saimniecisko stāvokli. Turīgākās sētas spēja nodrošināt muižu visu cauru gadu ar vajadzīgo kļaušnieku skaitu un tāpat arī ar regulāri ievācamo prāvo kunga tiesu. Dominējošās tendences zemnieku ekspluatācijā dažāda lieluma muižās vērojamas pēc 34. tabulas datiem. Par izejas punktu ņemti 1744. gada arklu revīzijas dati. Tai laikā muižas jau bija pilnīgi atguvušās no kara un mēra postījumiem, arī valsts kļaušas šajā laikā bija minimālas. Tā kā tolaik bija pabeigta arī muižu dzīvojamo un saimniecības ēku atjaunošana, muižās pirmajā vietā izvirzījās lauksaimniecības darbi. Zemnieku dažādo ekspluatācijas formu salīdzināšanai izmantām divus rādītājus (indeksus): 1) vienam īsteniekam iestrādājamo ziemāju sēklas daudzumu un 2) rudzu pūru skaitu, kas bija vidēji jāsaražo sētā vienam darba spējīgam vīrietim feodālās naturālās zemes rentes nomaksai. Protams, bez darba muižas tīrumos kļaušniekiem bija vēl jāveic ļoti daudz citu pienākumu. Kā liecina 34. tabulas dati, lielākajās muižās kļaušu darbu indeksi bija zemāki nekā vidējās un sīkajās muižās. Visas novirzes šajā ziņā skaidrojamas ar dažu muižu (Jaunraunas, Vāckalnu, Pulkārtnes) saimniecību īpatnējo stāvokli. Vidējās un sīkajās muižās (ar 5 līdz 84 sētām) zemnieku ekspluatācija bija augstāka. Tas daļēji ļauj izskaidrot, kāpēc lielās muižas sadalīja sīkākās vienībās, jo muižniecības ienākumi no mazākām un vidējām muižām pieauga.

Darba spējīgo vīriešu skaits (vidēji) muižā*

Sētu skaits muižā	Darba spējīgo vīriešu skaits muižā, vidēji			
	1715. g.	1724. g.	1731. g.	1744. g.
No 1 līdz 19	20	14	22	24
No 20 līdz 39	71	78	76	86
No 40 līdz 90	154	179	182	201
91 un vairāk	348	525	406	388

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem materiāliem kā 32. tabula.

Zemnieku kļaušu un nodevu indeksi dažāda lieluma muižās 1744. gadā*

1. — zemnieku sētu skaits; 2. — kļaušu indekss (muižas rudzu sēkla pūros, kas jāiestrādā vienam īsteniekam); 3. — nodevu indekss (rudzu pūri, kas jāsarāžo vienam darba spējīgam vīrietim zemnieka sētā); valsts muižas izceltas.

Raunas draudze	Vecpiebalgas draudze (1738. g.)	Valmieras draudze	Rūjienas draudze	Ikšķiles draudze	Doles draudze
Rauna	Vecpiebalga	Valmiera	Lielrūjiena	Ikšķile	Dole
1.—92	1.—132	1.—111	1.—116	1.—102	1.—99
2.—4,7	2.—3,1	2.—4,4	2.—3,2	2.—4,9	2.—4,9
3.—1,6	3.—1,3	3.—1,5	3.—1,7	3.—1,1	3.—0,9
Jaunrauna	Velķi	Kokmuiža	Ķopi	Tinūži	Pulkārtne
1.—39	1.—20	1.—84	1.—31	1.—26	1.—29
2.—3,9	2.—7,9	2.—6,9	2.—7,3	2.—7,2	2.—4,7
3.—1,9	3.—0,8	3.—3,3	3.—0,6	3.—0,6	3.—0,6
Mārsnēni	Grotūži	Kauguri	Lode	Berkava	Ķekava
1.—35	1.—12	1.—49	1.—22	1.—21	1.—19
2.—7,2	2.—8,6	2.—6,4	2.—9,5	2.—5,7	2.—5,7
3.—2,4	3.—0,7	3.—1,9	3.—1,2	3.—0,5	3.—0,2
Baižkalns	Vāckalni	Mujēni	Diķeri	Sprestiņi	Bērzmēte
1.—38	1.—11	1.—40	1.—21	1.—21	1.—12
2.—8,9	2.—2,9	2.—4,3	2.—9,7	2.—9,2	2.—14,8
3.—2,3	3.—2,0	3.—2,0	3.—1,8	3.—0,1	3.—0,3
Launkalne	Brīņi	Mūrmuiža	Nurmiži	Tūrkalne	
1.—13	1.—8	1.—25	1.—16	1.—18	
2.—5,1	2.—9,1	2.—5,9	2.—10,9	2.—10,5	
3.—1,0	3.—0,9	3.—1,8	3.—1,6	3.—0,6	
Starti	Leimaņi	Dukuri	Paipji	Spiestiņi	
1.—13	1.—5	1.—13	1.—9	1.—7	
2.—7,1	2.—6,6	2.—6,5	2.—5,9	2.—8	
3.—3,1	3.—1,2	3.—1,8	3.—1,3	3.—1,4	
Roze		Brieži	Tēdiņi	Papēni	
1.—11		1.—19	1.—6	1.—7	
2.—9,4		2.—10,1	2.—9,0	2.—16,6	
3.—1,5		3.—1,7	3.—1,9	3.—2,5	
Krievkalns			Ķirbeļi		
1.—10			1.—2		
2.—5			2.—28		
3.—1,5			3.—3		

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 21. l., 449.—522. lp.; 24. l., 234.—277., 356.—423. lp.; 26. l., 1.—169., 570.—786. lp.; 27. l., 206.—366. lp.

Siko un vidējo muižu saimniecības atjaunošanās process sekoja pēc zemnieku saimniecību nostiprināšanās, t. i., pēc zemnieku skaita un viņu sētu turības pieauguma. Turpretī lielākajās muižās zemnieku saimniecības nostiprinājās vienlaikus ar muižu saimniecību atjaunošanos, jo šādās muižās allaž bija pietiekams kļaušinieku skaits arī tādos apstākļos, kad daļa sētu bija paputējušas vai pat iznikušas un pašu kļaušinieku skaits nerasniedza pirmskara līmeni. Tā kā lielo muižu Vidzemē nebija daudz, secinājums, ka Vidzemes muižu saimniecību atlābšanas priekšnoteikums pēc Ziemeļu kara bija zemnieku saimniecību nostiprināšanās un to skaita pieaugums, ir pamatots.

Tas, ka Vidzemē dominēja nelielas muižas ar nedaudziem dzimtajau-
dīm, mudināja muižniecību dedzīgi meklēt ikvienu aizbēgušo muižas
dzimtcilvēku, jo katra panikusi sēta radīja muižniekam jūtamus ma-
teriālus zaudējumus.

35. tabulas dati rāda, ka zemnieki un arī darba spējīgie vīrieši
bija koncentrēti galvenokārt Vidzemes vidējās muižās ar sētu skaitu
no 40 līdz 90, lai gan šīs muižas sastādīja tikai no 8 līdz 13% no
visu muižu kopskaita (skat. 32. tab.). Vienīgi 1724. gadā zemnieku
skaits ļoti augsts bija vissīkākajās muižās, turpretī darba spējīgo
vīriešu skaits augsts bija lielākajās Vidzemes muižās. Taču šādai
parādībai bija īslaicīgs raksturs. Normalizējoties demogrāfiskajiem
procesiem, pirmajā vietā zemnieku koncentrācijas ziņā izvirzījās vi-
dējās muižas, kas tāpēc bija arī visienesīgākās.

Pēc Vidzemes iekļaušanas Krievijas impērijas sastāvā sākās
straujš muižu restitūcijas process, kad lielāko daļu zviedru valdības

35. tabula

Zemnieku un darba spējīgo vīriešu skaits dažāda lieluma muižās*

1715. g.					1724. g.						
zem- nieku sētu skaits muižā	muižu skaits	zemnieki		darba spējīgie vīrieši		zem- nieku sētu skaits muižā	muižu skaits	zemnieki		darba spējīgie vīrieši	
		skaits	% no zem- nieku kop- skaita	skaits	% no darba spē- jīgo vīriešu kop- skaita			skaits	% no zem- nieku kop- skaita	skaits	% no darba spē- jīgo vīriešu kop- skaita
1—19	283	19 118	27,37	5493	27,57	1—19	290	32 696	33,48	4041	16,61
20—39	60	15 711	22,49	4245	21,30	20—39	86	20 252	20,74	6672	27,41
40—90	39	21 114	30,23	6016	30,20	40—90	38	25 416	26,03	6802	27,96
91—226	12	13 905	19,91	4171	20,93	91—226	13	19 289	19,75	6820	28,02
Kopā:	394	69 848	100	19925	100		427	97 653	100	24 333	100

1731. g.					1744. g.						
zem- nieku sētu skaits muižā	muižu skaits	zemnieki		darba spējīgie vīrieši		zem- nieku sētu skaits muižā	muižu skaits	zemnieki		darba spējīgie vīrieši	
		skaits	% no zem- nieku kop- skaita	skaits	% no darba spē- jīgo vīriešu kop- skaita			skaits	% no zem- nieku kop- skaita	skaits	% no darba spē- jīgo vīriešu kop- skaita
1—19	285	28 181	25,75	6178	21,79	1—19	272	27 809	22,82	6 560	19,91
20—39	91	26 796	24,48	6940	24,47	20—39	106	32 506	26,68	9 151	27,77
40—90	57	37 317	34,10	10 366	36,56	40—90	60	42 471	34,86	12 088	36,69
91—133	12	17 153	15,67	4873	17,18	90—133	14	19 059	15,64	5 149	15,63
Kopā:	445	109 447	100	28 357	100		452	121 845	100	32 948	100

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem materiāliem kā 36. tabula.

36. tabula
Valsts muižu skaits Vidzemē 18. gs. pirmajā
pusē*

Gads	Zemnieku sētu skaits muižā	Muižu kopskaits	Valsts muižas	
			skaits	% no muižu kopskaita
1715.	1—19	283	43	15,19
	20—39	60	27	45,00
	40—90	39	27	69,23
	91 un vairāk	12	9	75,00
Kopā:		394	106	26,90
1744.	1—19	272	35	12,87
	20—39	106	27	25,47
	40—90	60	23	38,33
	91 un vairāk	14	7	50,00
Kopā:		452	92	20,35

* LCVVA, 7348. f., 1. apr., 24.—28. l.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167—169, 209.

(skat. 36. tab.). Par lūzuma momentu muižu restitūcijas procesā jāuzskata tieši pirmie gadi pēc Vidzemes pievienošanas Krievijai. 1721. gada Nīstadas miera līgums piešķīra restitūcijai starptautisku skanējumu, lai gan faktiski tā pamatos jau bija paveikta.

Līdz ar muižu restitūciju pakāpeniski samazinājās valsts jeb kroņa zemnieku īpatsvars. 1715. gadā visā Vidzemē bija 35 780 kroņa dzimtļaužu (51,23% no zemnieku kopskaita), to skaitā 10 659 darba spējīgi vīrieši (53,49% no visiem darba spējīgajiem vīriešiem). 1744. gadā valsts muižu dzimtļaužu skaits bija pieaudzis līdz 41 611 (to skaitā 11 837 darba spējīgi vīrieši), taču tie sastādīja vairs tikai 34,15% no visiem Vidzemes zemniekiem (35,94% no Vidzemes darba spējīgiem vīriešiem). Kā redzams, tad vēl pat 1744. gadā valsts muižas, kas sastādīja tikai 1/5 no visām apsaimniekotajām Vidzemes muižām, bija koncentrēta trešā daļa no visiem Vidzemes zemniekiem. Tātad 18. gs. pirmajā pusē valsts muižām joprojām bija ekonomiski stabila vieta dzimtbūtnieciskajā saimniecības sistēmā.

Pavirši vērtējot, liekas, ka valsts muižu zemnieku stāvoklis nedaudz atšķīries no dzimtmuižu zemnieku stāvokļa. Valsts muižu nomniekiem bija obligāti jānosaka katrai sētai pildāmo kļaušu normas un naturālo nodevu daudzums. Tās bija ierakstāmas vaku grāmatās, kuras bija jāizsniedz māju saimniekiem. Nodevas bija jāievāc pēc zviedru laikos unificētām mēra un svara vienībām. Bez tam valsts muižu zemnieki varēja sūdzēties par nodevu un kļaušu normu paaugstināšanu un patvaļīgu izlikšanu no mājām, ja vien viņi nebaidījās no nežēlīga pēriena un citām represijām, kas viņus sagaidīja, atgriežoties sētā pēc sūdzību iesniegšanas Vidzemes Ekonomijas pārvaldei. Dzimtbūšanas verdzības nostiprināšanās gaitā valsts jeb

reducēto kroņa jeb valsts muižu atdeva atpakaļ to agrākajiem īpašniekiem, viņu radniekiem vai arī piešķīra krievu galmam tuvu stāvošām personām. Atdot muižas to agrākajiem īpašniekiem apsoliya jau Kārlis XII 1700. gada 13. aprīlī, tomēr praksē šis pasākums bija ticis īstenots pavisam nenozīmīgos apmēros.²⁹ Restitūcija vērsās plašumā, sākot ar 1712. gadu. Ja 17. gs. beigās valsts jeb kroņa muižas Vidzemē sastādīja ap 75% no visām muižām, tad 1715. gadā valstij piederēja vairs tikai 26,9%, bet 1744. gadā — 20,4% no muižu skaita

Zemnieki ceļā uz Rīgu ar precēm pie Kosas muižas Plinkaskroga. Pa kreisi acimredzot kroga ēka (bez dūmeņa) ar nelieliem stikla logiem un stadulu. Ceļa labajā pusē, domājams, zemnieka sēta. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 7, S. 33.

kroņa muižu zemnieku stāvoklis kļuva tikpat beztiesīgs kā privāto muižu zemniekiem.

Ir daudz liecību par to, ka arī privātajās muižās par norēķinu formu bija kļuvušas vaku grāmatas, kuras pievienoja muižu saimniecības nolēsēm un arī arklu revīziju aktim. Vaku grāmatās bija fikšētas ziņas par zemnieku nodevām un kļaušu lielumu. Vaku grāmatu datus plaši izmantoja, muižas pārdodot, iznomājot vai ieķilājot, kad vajadzēja precizēt muižas ienesību. Iznomājot kroņa muižu apakšnomniekam, bija noteikts, ka aizliegts paaugstināt zemnieku ekspluatāciju virs vaku grāmatās fikšētajām normām utt. Tomēr feodālā zemes rente faktiski pieauga straujāk, nekā tas atspoguļoja vaku grāmatu normatīvos.³⁰

Valsts muižas konsekventi iznomāja galvenokārt Vidzemes bruņniecības kārtas pārstāvjiem.³¹ Mantīgajiem Rīgas namniekiem, kas 17. gs. beigās bija daudzu ienesīgu valsts muižu nomnieki, bija jāapmierinās ar iespēju saņemt tās pašas muižas apakšnomā. Tādā veidā valsts muižu zemnieki bieži vien nonāca divu nomnieku jūgā, kuri abi centās izspiest savā labā pēc iespējas vairāk no zemniekiem un muižas saimniecības.

Masveidā valsts muižu iznomāšana sākās pēc 1687. gada. Šajā laikā arī izstrādāja muižu nomas līguma pamatprincipus un noteikumus. Valsts muižu sarežģīto iznomāšanas procesu 18. gs. apskatījis J. Zutis.³²

Pēc pirmā Vidzemes Ekonomijas pārvaldes ģenerāldirektora V. G. Felkerzāma ierosinājuma, valsts muižas sadalīja trīs grupās. Pie pirmās piederēja tās, kurām bija pietiekami daudz kļaušinieku. To nomas lielumu noteica pēc zviedru laiku nomu līgumiem. Pie otrās grupas pieskaitīja muižas, kurām trūka kļaušinieku un kuru nomu

aprēķināja pēc kārtējā revīzijā konstatēto revīziju arklu skaita.³³ Trešajā grupā iekļāva muižas, kuras vēl nebija sasniegušas 17. gs. beigās noteikto revīziju arklu skaitu, bet kurām bija pietiekami daudz kļaušinieku.³⁴ Tāds dalījums ļāva diferencēt nomas naudu un labvēlīgi ietekmēja muižas saimniecības atjaunošanu, it īpaši gadsimta 20. gados, kad vēl bija daudz valsts muižu.

Par galveno valsts muižu ienesības avotu uzskatīja zemnieku kļaušu un nodevu novērtējumu. Turklāt muižu ienākumu aplēsēs neietilpa visu kļaušu, bet tikai to trīs veidu — īstenieka, kājinieka un otrinieka kļaušu — novērtējums. Talkas un palīgkļaušas netika ieskaitītas vērtību summā, taču tieši pēdējās 18. gs. pieauga visvairāk. Tādējādi muižu ienesības aplēsuma paņēmieni veicināja palīgkļaušu apjoma pieaugšanu. Palīgkļaušās radītā vērtība visā pilnībā nonāca nomnieka rīcībā.

17. gs. beigās muižu ienākumu aprēķinos noteikta muižas ienesības minimālā summa, kāda nodrošināja nomniekam paliekamus ienākumus. 18. gs. pirmajā pusē muižniecība no muižu ienākumu aplēsēm vispār izslēdza vairākus ienākumu posteņus vai arī samazināja to ienesību. Tā, krogos pārdoto degvīnu neuzskatīja par ienākumu avotu vienkārši tā iemesla pēc, ka tas nebija darīts 17. gs. beigās. Nomas aplēsēs tikpat kā neparādās ienākumi no dzirnavām, kaļķu un ķieģeļu cepliem un no mežmateriālu pārdošanas. Nebija izdevīgi uzrādīt arī leides naudas maksājumus, jo tos pilnā apmērā ieskaitīja nomas summā. Tas arī bija viens no iemesliem, kas veicināja leides institūta izzušanu. 17. gs. beigās no nodevu vērtības atskaitīja 4% zemnieku neatmaksāto parādu dzēšanai. 18. gs. pirmajā pusē šie atskaitījumi sastādīja 10%.

Formāla nomas summas aplēšana pārliecinoši atsegta vienā no raksturīgākajiem muižu iznomāšanas līgumiem 18. gs. pirmajā pusē. 1742. gadā tas tika noslēgts ar muižnieku P. Brēvernu par Vainižu un Umurgas iznomāšanu.³⁵ Abas muižas bija nelielas. Tajās kopā bija 55 zemnieku sētas, kas sūtīja ik nedēļu darbā 34 īsteniekus. Katra īstenieka darba vērtība noteikta uz 18 valstsdālderiem gadā. Kļaušas kopā ienesa 612 valstsdālderus. Sai summā netika ieskaitīta otrinieku, talcinieku un kājinieku darba vērtība, kaut gan zemnieki šādas kļaušas pildīja. Samazināti — tikai ar 463 valstsdālderiem — novērtēja arī nodevas, no šīs summas atskaitot 10% zemnieku parādu nomaksai. Tāpat ienākumos bija ieskaitīta peļņa — 18 valstsdālderu — no alus tirdzniecības muižas krogā. No ienākumiem atvilka stačiņa un jātņieku uztura vērtību (114 valstsdālderu), jo staciņš nomniekam bija jānogādā valsts magazīnās armijas vajadzībām. Tāpat no muižas ienākumu summas atvilka mācītājam izmaksājamo naudu (15 valstsdālderu) un arī muižkunga algu (77 valstsdālderu 68 graši). Tīrais muižas ienākums un nomas nauda tika noteikta 840 valstsdālderu vērtībā. Tā kā Brēverns muižu turēja «ķīlas nomā» (t. i., bija aizdevis naudu kronim), viņam muižas nomāšana bija īpaši izdevīga, jo daļu no nomas summas sedza ķīlas vai aizdevuma procenti, kurus aprēķināja no 6 līdz 12% vērtībā no pamatkapitāla. Sādi ķīlas nomu noteikumi izveidojās Ziemeļu kara

laikā, kad Kārlim XII bija vajadzīgi līdzekļi kara vešanai un viņš aizņēmas naudu no Vidzemes muižniekiem un Rīgas tirgotājiem, līdz aizņēmuma atmaksai piešķirdams nomā valsts muižas. Daudzas no šīm muižām no aizdevēju valdījuma izpirka cara valdība pēc 1715. gada. Tādējādi muižu iznomāšana saplūda ar augļošanas operācijām. Ķīlas noma bija izplatīta visu gadsimta pirmo pusi ne vien valsts, bet arī privātajās dzimtmuižās. Reizēm ķīlas aizdevums bija ļoti augsts. Piemēram, Rīgas tirgotājs Brēverts bija aizdevis 11 000 Albertdālderu par Cesvaines muižas lietošanu. Viņa mantinieks visu summu saņēma atpakaļ.³⁶ Tātad Brēverts par muižas ilggadīgu nomu bija norēķinājies ar aizdevu kapitāla procentiem.

Gadījumos, kad muižniekiem nebija izdevīgi minēt kļaušinieku skaitu, jo tas bija visai augsts, muižas lauku ienesības summa tika noteikta teorētiski.³⁷ Sākot ar 1744. gadu, muižas ienākumos ieskaitīja arī muižas laukiem pievienoto zemnieku sētu kādreizējo kļaušu un nodevu vērtību. Tomēr arī tādos gadījumos valsts muižu nomas summas bija samērā zemas. Tā, par ienesīgās Vijciema muižas nomu bija jāmaksā tikai 766 valstsdālderu gadā.³⁸ Šīs muižas sētas sūtīja kļaušu darbos ik dienas 25,5 isteniekus, 12 kājniekus un 17 otriniekus vasarā un nodevu veidā piegādāja muižai lielu daudzumu līnu, apiņu, kaņepāju, rudzu, miežu, kā arī maksāja vaku naudu.

Kamēr muižas pēc kara vēl nebija pilnīgi atjaunojušas savu saimniecību, nomniekiem pat samazināja nomas summu. Tā, J. Reiteram par bagāto Trikātas muižu bija jāmaksā tikai 1767 valstsdālderus liela noma.³⁹ Tā kā Vidzemē vēl atradās daudz karaspēka, muižas nomas naudu varēja nosegt ar produktu piegādēm armijai, pasta kļaušām un citiem obligātajiem maksājumiem.⁴⁰ To, cik šāda noma bija izdevīga muižniekiem, apskatījis J. Zutis.⁴¹ Šeit tikai griebjām uzsvērt, ka muižnieki bez zemnieku ekspluatācijas vēl ieguva naudas līdzekļus ne vien no tirdzniecības ar lauksaimniecības precēm, bet arī ar dažādām finansiālām operācijām un augļošanu.

Nomājot kā valsts, tā privātās muižas, nomniekiem bija jāievēro zināmi noteikumi. Pirmkārt, muižu nedrīkstēja noplicināt un apkraut parādiem, bet tās saimnieciskais stāvoklis bija jāuzlabo. Visi ienākumi, kas radās uzlabojumu rezultātā, palika nomniekam. Tikai izbeidzoties nomas līgumam un noslēdzot jaunu līgumu, uzlabojumi, pārvērtējot muižas turpmāko ienesību, tika ņemti vērā. Otrkārt, nedrīkstēja izputināt zemniekus ar pārmērīgu ekspluatāciju, kas piespiestu viņus bēgt uz citu novadu.⁴² Nomas tiesības varēja arī mantot. Tādā veidā muižas ilgstoši saglabājās viena nomnieka ģimenes valdījumā, kurā viņi rīkojās kā savā dzimtmuižā. Tā kā kroņa muižu saimniecisko stāvokli vērtēja, tikai mainoties nomniekiem, mantotās muižas nomas tiesības ļāva nomniekam rīkoties muižā nekontrolēti. Ilgstošas nomas laikā nomnieki jutās kā muižu un dzimtkļaušu īpašnieki.

Nomas termiņam beidzoties, muižas nomnieks saņēma atlīdzību par veiktajiem uzlabojumiem, piemēram, par jaunu muižas ēku uzcelšanu, veco ēku remontu un labiekārtošanu, dārzu ierīkošanu u. tml. Tāpat nomniekam atlīdzināja izdevumus, kādi bija radušies, paplaši-

not muižas laukus, atmaksāja sēklas vērtību, kas bija iesēta jauniekoptajos laukos. Nomniekiem atmaksāja arī daļu no nedzēstajiem zemnieku parādiem, ja vien tie nebija pārāk ieilguši.⁴³ Izdevīgie muižu iznomāšanas noteikumi un sarežģītās finansiālās operācijas, kas ar to saistījās, padarīja muižu nomāšanu par visai ienesīgu un ļoti populāru. 18. gs. pirmajā pusē gan valsts, gan privātmuižu iznomāšana izvērtās par masveida parādību.

Ik pēc sešiem gadiem muižas ienesību un nomas lielumu pārrēķināja no jauna, taču agrākais nomnieks jeb posesors varēja, ja vien vēlējās, nomāt muižu arī uz priekšu. Daudzi nomnieki nomāja muižas daudzus gadus pēc kārtas. Tā, piemēram, Smiltene Štrokirhu ģimenes ķīlas nomā atradās no 1701. gada līdz 30. gadu beigām,⁴⁴ bet Sigulda — no 1690. līdz 1737. gadam.⁴⁵ Jaunburtnieki G. Mengdena nomā — no 1720. gada līdz 1748. gadam,⁴⁶ Cēsu pilsmuiža landrāta G. Grabaua ķīlas nomā — no 1702. līdz 1722. gadam,⁴⁷ Fitinghofu dzimta nomāja Alūksni, Gulbeni, Kalnamuižu, Alsviķus, Liteni no 1688. gada līdz pat 18. gs. otrajai pusei.

Muižu nomāšana bija tik izdevīga, ka muižnieki, lai iegūtu tās nomā sev vai saviem radniekiem un draugiem, nekavējās ķerties pie intrīgām un kukuļošanas gan Vidzemes pārvaldes iestādēs, gan arī cara galmā.

18. gs. 30. gados Annas Joanovnas galma augstmaņi neaprobežojās ar valsts muižu nomu, bet daudzas no Vidzemes valsts muižām ieguva privātipašumā. Jau pēc Vidzemes pievienošanas Krievijai galmam tuvu stāvošie augstmaņi — galvenokārt krievu muižniecības pārstāvji S. Ragozinskis, A. Golovkins, B. Seremetjevs — bija ieguvuši Vidzemē muižas. 30. gados aktivizējās Baltijas vācieši, kas darbojās galmā. Te pirmajā vietā minams Annas Joanovnas favorīts Kurzemes hercogs E. Bīrons, kam piederēja vairākas muižas Kurzemē un kas vēl ieguva ienesīgo Cēsu pilsmuižu, Priekuļu un Palsmanes muižas ar 2230 dzimtļaudīm.⁴⁸ Bez tam E. Bīrons nomāja arī tāpat ienesīgās Rīgas pilsētas Piņķu un Salas muižas.⁴⁹ E. Bīrona brālis Kārlis ieguva Mūrmuižu.⁵⁰ Lēvenvoldu dzimta savā īpašumā bija ieguvusi Mujēnu, Burtnieku, Rencēnu, Bauņu, Vilzēnu, Aijažu, Muriku un Dikļu muižas ar 4074 dzimtļaudīm.⁵¹ Daudz muižu bija Vidzemes Ekonomijas ģenerāldirektora jeb prezidenta V. G. Felkerzāma un viņa radnieku rokās. 1731. gadā Felkerzāmam un viņa ģimenes locekļiem piederēja Baložu, Abgunstes, Mazsalacas, Braslavas, Nukas un Idus muižas. Bez tam tie nomāja vēl Lenčus, Nītauri un Mori.⁵² Felkerzāmi ekspluatēja 2325 dzimtcilvēkus. Felkerzāmu tuvi radnieki — barona Ceimerna dzimtas locekļi — nomāja vairākas lielas muižas, piemēram, S. Ragozinskim piederušās Bērzaunes, Zelgauskas, Ļaudonas, Lubānas un Dēvenes muižas, apakšnomā — arī Lielrūjienu. Tie nomāja arī valsts muižas — Paltmalī un Tili.⁵³ Ceimerniem bija padoti 4453 dzimtļaudis. Lieli zemes valdījumi bija Mengdena dzimtai. Izmantojot savu stāvokli galmā, šī dzimta bija ieguvusi dzimtīpašumā Bīriņus, Ozolu muižu Dikšos, Košķeli, Alteni, Vietalvu, Odzienu,

Sausnēju, Igati, Roperbeķus, Sinoli, Carnikavu, Galgausku un Jērkuli. 30. gados Mengdeni nomāja Ozolu muižu Liepkalnē, Ozolu muižu Ergļos, Pabažus un Jaunburtniekus.⁵⁴ Minētajās muižās dzīvoja 4535 dzimtļaudis. Kad Ernests Bīrons bija kritis nežēlastībā, Mengdeni ieguva Cēsu pilsmuižu, Pabažu, Ārciemu un Pemperu muižas. Vēl Elizabetes Petrovņas valdišanas laikā Mengdeniem Vidzemē piederēja daudz muižu. Mengdena atraitnei piederēja Carnikava, Inčukalns, Pabaži, Galgauska, Sinole, bet nomā — Vijciems un Jērkule. Mengdeni dzimtas locekļiem bija padotas 637 zemnieku sētas. Savus dzimtmuižu valdījumus viņi palielināja arī turpmāk. Leibgvardes komandierim B. Trautfeteram piederēja Ranka, Saliņa, Vācalkni. Nomāja viņš arī Drustus un Dzērbeni.⁵⁵ Viņam bija padoti 1989 dzimtļaudis. Plaši zemes un muižu valdījumi bija valsts padomnieka H. Fitinghofa ziņā. Viņam bija pakļauti 4127 dzimtļaudis Vidzemē. Vēlāk, 40. gados, Fitinghofs savus zemes īpašumus vēl paplašināja, piepērkot Aloju un Ārņus, saņemot nomā Lejasciemu, kā arī muižas Igaunijā.

1737. gada 15. septembrī bija izdots ukazs, ka uz priekšu muižas atļauts iznomāt «tikai tādām personām, kas pieder pie vietējās muižniecības un kam pašu mantas nepietiek, lai sevi un savus bērnus atbilstoši kārtai uzturētu, vai kas paši vai viņu bērni mūsu aktīvā dienestā atrodas un kuri pieliek pūles un centību, lai mums un savai tēvijai nopelnus parādītu».⁵⁶ Tādējādi priekšroku valsts muižu nomas tiesību iegūšanā ukazs deva ar galmu saistītajiem vācu muižniekiem, kuri tikpat kā nemaz nerūpējās par savu nabadzīgo kārtas brāļu tiesībām uz valsts muižu nomu, kā to bija paredzējis ukazs. Naudas trūkums un parādi nabadzīgos muižniekus izstūma no nomas iekšējā skaita.

Kā jau iepriekš aizrādīts, Vidzemes muižas nebija lielas. Stāvoklis mainījās, muižām koncentrējoties viena muižnieka vai muižnieka dzimtas valdījumā, kam vēl pievienojās nomā un arī apakšnomā turētās muižas. Tādā ceļā vairākas muižnieku dzimtas kļuva par lieliem dzimtkungiem. Pie tādām dzimtām 18. gs. 40. gados bez iepriekš minētajām jāpieskaita vēl Budbergu, Beijeru, Budenbroku, Kampenhauzenu, Krideneru, Ingelštrēmu, Hafšteinu, Tīzenhauzenu, Taubes, Meku dzimtas. Viņu muižas, sadalītas dzimtas locekļiem, atradās dažādās Vidzemes vietās. Protams, muižu saimniecību viņi paši nespēja vadīt, tāpēc reizē ar muižu koncentrāciju vienas personas valdījumā plašāku vērienu Vidzemē ieguva muižu apakšiznomāšana un muižu apsaimniekošana ar pārvaldniekiem, kas ar muižu īpašnieku svētību nesaudzīgi ekspluatēja dzimtļaudis. Tajā pašā laikā $\frac{1}{3}$ muižu īpašnieku piederēja nelielas muižas, kurās visai trūcīgos apstākļos dzīvoja viņu īpašnieki un kuru ģimenes locekļiem vajadzēja meklēt papildienākumus armijas dienestā un citos amatos, iekļāt un pat pārdot muižas. 1744. gadā no 234 Vidzemes muižu valditājiem 88 (37,6%) bija tādi, kuru īpašumā nebija vairāk par 19 zemnieku sētu.⁵⁷ Starp šiem sikajiem muižniekiem bija 37 muižnieki (42,0%), kuru muižās sētu skaits nepārsniedza 10. Tātad Vidzemes privileģētā muižniecība pēc sava sastāva nebija viengabalaina. Līdzās lielajiem,

Trikātas muižas kungu nams, celts 18. gs. pirmajā pusē. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 8, S. 147.

bagātajiem muižniekiem dzīvoja daudz nabadzīgu muižnieku, kas parasti bija visnežēlīgākie zemnieku izmantotāji.

Muižu nomas pārvēršanās par masveida parādību izraisīja ekonomiskas un sociālas sekas. Nomniekiem vispirms vajadzēja sagādāt līdzekļus nomas un reizē arī procentu nomaksai muižas apakšnomniekam par viņu saņemto aizdevumu un iegūt vēl arī sev daļu ienākuma no muižām virs minētajiem izdevumiem. To varēja panākt, vienīgi palielinot zemnieku ekspluatāciju. Līdzko nomnieks sāka rosīgāk saimniekot muižā, ķeroties pie degvīna dedzināšanas vai lauksaimniecības ražojumu uzpirkšanas, vienmēr tādai darbībai sekoja zemnieku ekspluatācijas pastiprināšanās. Arī rūpalu — ķieģeļu un kaļķu cepļu — darbības atjaunošana, malkas sagatavošana plašākos apmēros degvīna dedzinātavu un jauno riju vajadzībām veicināja zemnieku ekspluatācijas kāpināšanu. Intensīvāk ekspluatēt zemniekus bija iespējams, vienīgi pastiprinot ārpusekonomiskos spaidus, galvenokārt liekot lietā mājas pārmācības tiesības. Zemnieku beztiesība pieauga. Muižu masveida iznomāšana izvērtās par vienu no ekonomiskajiem cēloņiem dzimtbūtnieciskās verdzības attīstībai Vidzemē.

Muižniecības galvenais mērķis bija iegūt pēc iespējas vairāk naudas, visi tās tirdznieciskie darījumi bija tikai līdzeklis naudas iegūšanai. Nauda, kas koncentrējās valdošās šķiras rokās, neradīja kardinālas pārmaiņas pašā dzimtbūtnieciskajā ražošanas veidā. Tā netika iepludināta ražošanas sfērā, ja neskaita pieticīgos ieguldījumus dzīvojamo ēku uzturēšanai kārtībā un nepieciešamā inventāra iegādei, reizēm arī labākas sēklas un lopu iegūšanai. Naudu izmantoja muižnieki savām personiskajām vajadzībām, savas šķiras stāvoklim atbilstoša dzīvesveida nodrošināšanai. Tā, saskaņā ar savas šķiras parazitisko būtību muižnieki iegūto naudu izmantoja galvenokārt patēriņam.

Muižu saimniecības no kara darbības postījumiem necieta visas vienādā mērā. Liela daļa muižu tos izjuta tikai īslaicīgi. Turpretī Ziemeļaustrumvidzemē un gar Dņugavu esošās muižās kara posta

sekas bija ilgi manāmas. Vidzemē nebija nevienas muižas, kas neizjustu mēra radītos zaudējumus zemnieku vidū. Tāpēc arī muižu saimniecību atjaunošanās un stabilizācijas gaita visā Vidzemē notika vienādos tempos. Tālāk aplūkosim, kā šis process noritēja dažās atsevišķās muižās. Vēstures avotu, kas sīkāk izgaismotu šo jautājumu, nav daudz. Par 18. gs. pirmo pusi šajā ziņā saglabājušās pavisam vispārīgas ziņas, kas sarežģīto muižas saimniecības mehānisma funkcionēšanu liedz apskatīt detalizēti. Sīkāki dati ir vienīgi par Mazstraupes un Limbažu muižu saimniecībām, taču arī tie nav pilnīgi.

Vispirms aplūkosim Alūksnes draudzes muižu saimniecību attīstību, par pamatu ņemot draudzes novada teritoriju 18. gs. 30. gados. Alūksnes novads no visiem Vidzemes novadiem bija cietis visvairāk. Tas sakāms gan tikai par muižu saimniecībām. Daļa muižnieku baidījās no zemniekiem, kas bija nostājušies krievu armijas pusē, pēc 1702. gada no novada bija aizbēguši. Muižu lauki bija palikuši zemnieku rīcībā, kas tos bija sadalījuši un daļēji arī apstrādājuši. Muižu līdumiem paredzētos mežus zemnieki daļēji bija nolietojuši. Draudzes novada muižu apsaimniekošana atsākās tikai pēc 1710. gada. Visās muižas zemnieku sētās dzīvoja pietiekami daudz cilvēku. Alūksnes muižā un Kalnamuižā, kuras nomāja un ar pārvaldnieku palīdzību apsaimniekoja H. Fitinghofs, jau 1715. gadā bija uzceltas no jauna visas muižu ēkas. Šajās muižās ik gadu nolīda lielas platības līdumu, jo trūka lopu, kas dotu mēslojumu tīrumiem. Sīkajās muižās stāvoklis bija daudz sliktāks. Tā, H. Fitinghofa nomātajā nelielajā Rēzaka muižā ēkas nebija saceltas un uz muižas zemes bija apmeties zemnieks Andrejs. Šlukuma muižā no gūsta atgriezies muižniece E. Horsta bija spiesta dzīvot rijā. Ziemerī vairs nebija saglabājusies neviena celtne. Tīrumus tur vairs neapstrādāja, vienīgi ik gadu nolīda nedaudz līdumu. Babeckā un Bejā ēkas gan bija uzceltas, taču muižas lauki bija palikuši nekopti. Arī Tūjā lauki visu kara laiku bija gulējuši atmatā. 1715. gadā Tūjas muižas īpašnieks H. Taube iegādājās 20 govslomu un atsāka muižas apsaimniekošanu, ik gadu nolīdot līdumu apmēram sešu pūrvietu platībā. Muižas ēkas pēc kara bija uzceltas no jauna. Tāpat Zeltiņos muižas ēkas bija atkal uzceltas, vienīgi dzirnavas vēl aizvien atradās krāsmatās, arī laukus muižā iesāka mēsot. Niekēnos, Kolbergī, Lāsbergī, Ādamos u. c. muižu ēkās muižnieki, vajadzības spiesti, vēl varēja dzīvot, bet lauki tikpat kā netika apsaimniekoti un bija aizauguši ar krūmiem.⁵⁸

1724. gadā Alūksnes draudzes muižu lauki bija apsēti jau visās muižās. Kalnamuižā, Tūjā un Niekēnos tas bija noticis ar muižu zirgu un vēršu palīdzību. Alūksnes muižā un Alsviķos bija iesēti pa 300 pūriem, Kalnamuižā — 216 pūru, Kolbergī — 80 pūru rudzu. Citās muižās bija izsēts ievērojami mazāk. Pavisam draudzes visās novada muižās 1724. gadā iesēja 1052 pūru ziemāju.⁵⁹ 1731. gadā izsēja 1166 pūrus⁶⁰ un 1744. gadā — jau 2103 pūrus rudzu.⁶¹ Ja 1724. gadā novadā darbojās četri krogi, tad 1744. gadā deviņi un piecas dzirnavas, no tām vienas ar diviem malšanas gaņģiem Alūk-

snē. Muižās sējas darbus veica kļaušinieki. Vienīgi Ziemerī, Kolbergī un Ādamos muiža piedalījās ar saviem zirgiem.

Labāks stāvoklis nebija arī citās draudzēs. Piemēram, Jaunpiebalgas draudzē, kur 17. gs. bija bijušas bagātas muižu saimniecības, pēc kara visu muižu ēkas bija jāceļ no jauna. Visu kara laiku lauki nebija tikuši mēsloti. 1715. gadā Jaunpiebalgas draudzes muižas bija palikušas bez lopiem, jo pēc mēra iegādātie liellopi sērgas laikā bija nobeigušies.⁶²

Tirzas draudzē 1715. gadā bija līdzīgs stāvoklis. Pašā Tirzas muižā lauki bija atmatā un pļavas aizaugušas ar krūmiem. Zemnieki cieta badu. Pārmērīgās šķūtis un dziļā nabadzība spieda daudzus zemniekus meklēt glābiņu bēgot.⁶³ Pārējās Tirzas draudzes muižās — Lizumā, Sinolē, Galgauskā, Jaunadulienā un Vecadulienā — bija uzceltas tikai rijas. Puse no kādreiz apstrādātajiem muižu laukiem bija atmatā.⁶⁴

Vēl dziļāks posts un nabadzība bija Gulbenē 1715. gadā. Pat lielās kroņa muižas Gulbenes nomnieks H. Fitinghofs bija gan no jauna uzcēlis visas ēkas un iegādājies ap 40 liellopu, taču zemnieki dzīvoja trūkumā. Smagajās šķūtīs bija nobeidzies daudz zemnieku zirgu, tāpēc nebija iespējams kaut cik kārtīgi apstrādāt zemi. Tam vēl pievienojās neraža un lopu sērga. Zemnieki arī te cieta badu. 1715. gada pavasarī, trūkstot maizei, tie bija spiesti ēst pelavas un zāli. Muižnieks gan palīdzēja ar maizes labību un sēklu, taču rudenī tā bija jāatdod ar uzviju. Zemnieki nespēja pildīt kļaušas, nodot nodevas un atlīdzināt parādus, bet muižas nomniekam vajadzēja naudas. Tāpēc zemniekiem uzdeva pludināt kokus un dedzināt pelnus. Vienas nedēļas īstenieka kļaušu vietā bija jānodod muca pelnu. Ar pelniem zemnieki atlīdzināja par aizdoto labību un sāli.⁶⁵ Arī Litēnē, kuru tāpat nomāja H. Fitinghofs, zemniekiem bija jādedzina pelni kungam,⁶⁶ jo tie tāpat nespēja nodot labību kunga tiesai un pildīt kļaušas. Nežēlīgs un cietsirdīgs bija Lejašciema muižas nomnieks. Baidīdamies no zemnieku atriebības, kara gados viņš no muižas bija aizbēdzis. Zemnieki bija nolīduši muižas mežu, pļavas Gaujmalā uzaruši un apsējuši. Muižas celtnes bija tikušas nodedzinātas. Pēc kara un mēra atgriezies muižā, nomnieks savāca no mērī izmirušajām sētām lopus. Daļu lopu atņēma arī zemniekiem par nenomaksātiem parādiem un nenokārtotām nodevām. Muiža ieguva 132 govīs un vairākus desmitus zirgu. Taču no iecerētās «varenās» saimniekošanas nekas nesanāca. Zemnieki bija nabadzīgi, muižai nebija lopbarības, jo trūka pļavu un lielākā daļa lopu (112 govīs un 12 zirgi) bija nobeigušies.⁶⁷

Ļaudonas novadā⁶⁸ nomēslotie muižu lauki bija pārpurvojušies un aizauguši ar krūmiem. Laikā no 1712. līdz 1715. gadam no muižas aizbēga 33 zemnieki.⁶⁹ Kaimiņos esošajā Lubānā muižas nomnieks Vidzemes Ekonomijas ģenerāldirektors V. G. Felkerzāms, lai nostabilizētu muižas saimniecību, atļāva zemniekiem dedzināt pelnus un tecināt darvu nodevu un kļaušu darbu samaksai.⁷⁰ Muižas laukus nemaz neapstrādāja Sāvienā un Aburdos.⁷¹

Vidzemes muižu saimnieciskie rādītāji*
(absolūtos skaitļos; ziemāju sēkla — pūros, siens — vezumos)

Gads	Muižas	Pus- muižas, blakus- muižas	Krogi	Dzirnavas	Rūpali	Ziemāju sēkla	Siens
1724	408	105	346	80	9	25 381	50 690
1731	421	123	395	103	18	27 425	56 000
1744	425	134	465	133	22	34 334	64 480

* Tabulā nav ietverti dati par Rīgas pilsnovada, Daugavgrīvas, Kalsnavas, Palsmanes un Smiltenes draudzes muižām, jo 1724. un 1744. gada revīzijās par tām trūkst attiecīgo ziņu. LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 120.—790. lp.; 16. l., 2.—622. lp.; 17. l., 2.—106., 239.—600. lp.; 18., 19. l.; 20. l., 2.—96., 225.—621. lp.; 24., 25., 27. l.; 28. l., 2.—118., 245.—653. lp.; ЦГАДА, ф. 274, он. 1, д. 176, 177, 180; д. 183, л. 100—797; д. 184, 188, 209.

Āraišu, Madlienas, Lazdonas, Dzērbenes un Zaubes draudzes muižās 1715. gadā apstrādāja labi ja divas trešdaļas kādreizējo lauku. Liela daļa dzimtlauku bija izmirusi mērī, bet dzīvi palikušie bija trūkumā.⁷² Muižas bija panīkušas arī Mālpils, Kokneses un Liepkalnes draudzēs.⁷³

Saimnieciskās dzīves atjaunošanās process bija straujāk atsācies Kalsnavas, Ēveles, Valmieras, Limbažu, Straupes, Raunas, Trikātas, Ergļu, Rūjienas, Smiltenes un Palsmanes draudzes muižās, galvenokārt tāpēc, ka muižu saimniecības nebija pārlieku cietušas no kara postījumiem un pēc mēra dzīvi palikušo zemnieku skaits bija pietiekams, lai būtu iespējams atjaunot muižu celtnes un atsākt muižu lauku sistemātisku apstrādāšanu.

37. tabulā sakopotie dati par 55 Vidzemes draudžu muižām palīdz gūt priekšstatu par muižu saimniecību atjaunošanās procesu 20 gadu laikā (1724.—1744. g.). 1744. gadā muižās izsētās ziemāju sēklas daudzums bija pieaudzis par 8953 pūriem (35,3%), salīdzinot ar 1724. gadu, ievāktā siena daudzums — par 13 790 vezumiem (27,2%), krogu skaits — par 119 (34,4%), dzirnavu — par 53 (66,3%), rūpalu (galvenokārt ķieģeļu un kaļķu cepļu) — par 13 (44,4%).

Tomēr kopumā 1744. gadā vēl nebija sasniegts pirmskara līmenis. Daudzi krogi un dzirnavas vēl joprojām gulēja krāsmatās. Tāpat nebija atjaunoti visi rūpali (papirmanifaktūras, kokzāģētavas, ķieģeļu un kaļķu cepļi). Kaļķu cepļi un ķieģeļcepļi ražoja produkciju galvenokārt pašas muižas vajadzībām. Daudzās muižās nebija vēl pilnīgi atjaunota kādreizējā lauku un līdumu platība. Tāpat vēl aizvien daudz kādreizējo pļavu bija aizaugušas ar krūmājiem.

Jau kopš 16. gs. beigām Vidzemes muižās saliedējās naturālā un preču saimniecība.⁷⁴ 18. gs. sākumā, muižās bija iesakņojušies abi minētie saimniecības veidi. Vispirms muižām vajadzēja nodrošināt muižnieku un viņa ģimenes locekļus ar pārtiku, daļēji ar mājturības un muižas saimniecības inventāru. Kungu nami 18. gs. pirmajā pusē parasti bija guļkoku ēkas, klāti ar lubu jumtiem, ar vairākiem kambariem, stikla logiem, podiņu krāsnīm, ar auduma tapetēm klātām sienām. Saimniecības ēkas bija tāpat celtas no guļkokiem un atšķirās

no zemnieku saimniecības ēkām tikai ar lielākiem apmēriem. Pie muižām bija ierīkoti nelieli augļu dārzi. Muižu ēku apraksti liecina, ka 18. gs. pirmajā pusē Vidzemes muižas ēku komplekss bija diezgan plašs, toties necils un vienkāršs.⁷⁵

Otrkārt, muižu saimniecībām vajadzēja nodrošināt muižniekus ar nepieciešamiem naudas līdzekļiem. Bez dažādām finansiālām operācijām, kas bija saistītas ar muižu nomāšanu, parādu saistībām, augļošanu un citiem momentiem, galvenais veids, kā muižnieki ieguva naudu, bija muižā iegūto lauksaimniecības ražojumu pārdošana. Tāpēc muižniekam jautājums, cik no muižā iegūtajiem produktiem būs iespējams pārdot, vienmēr bija aktuāls. V. Dorošenko, kas preču saimniecības īpatsvaru un vietu dzimtbūtnieciskajā saimniecībā analizējis visdziļāk un nopietnāk, atzīst, ka galvenās preces bija labība un no tās izgatavotie produkti.⁷⁶ Piemēram, no Mazstraupes pat kara gados (1700.—1710. g.) uz Rīgu nogādāja ap 4000 pūru labības, par ko bija saņemti 3575 valstsdālderī. 30. gados muižās vērsās plašumā degvīna ražošana, bet arī tad turpinājās labības pārdošana. Mazstraupē labības ražošana pārdošanai kļuva par noteiktu, apzinātu muižnieka rīcību. 18. gs. pirmajā pusē Mazstraupes muiža pārdeva 47,8—64,2% no iegūtajiem rudziem, 35,4—52,9% no miežiem un 5,6—9,9% no muižā iegūtajām auzām.⁷⁷ Daļu no labības pārstrādāja alū un degvīnā.

Degvīna pārdošana muižās 18. gs. pirmajā pusē bija tikko sākusies, bet liela nozīme bija alum, ko pārdeva galvenokārt muižas krogos un citās tirdzniecībai atvēlētās vietās, piemēram, dzirnavās, dažās muižās arī zemnieku rījās, tāpat gadatirgos. Vēlāk šajās tirdzniecības vietās pārdeva arī degvīnu. Lielie krievu armijas kontingenti Vidzemē veicināja degvīna noieta. Armijai piegādāto produktu sarakstos atzīmēti arī alus un degvīns. J. Zutis norāda, ka 30. gados muižniecība centās pēc iespējas vairāk nogādāt produktus, tai skaitā degvīnu, armijai, jo tirgus cenas šajā laikā bija zemākas nekā valsts noteiktā samaksa par piegādātajiem produktiem.⁷⁸

Mazstraupes muižas saimniecības grāmatās nav norādīts, kam alus un degvīns pārdots, tomēr šķiet, ka lielu daļu no tiem iztirgoja ārpus muižas. Droši vien nelielu daļu patērēja arī muižas zemnieki, lai gan tie alu savām vajadzībām paslepus darija paši. Līdz 1730. gadam Vidzemē zemnieki dedzināja savām vajadzībām arī degvīnu, bet 1730. gada Vidzemes landtāgs aizliedza zemniekiem un arī mācītājam dedzināt degvīnu. Degvīna izgatavošanai domātās ierīces tika atņemtas.⁷⁹ Līdz ar to degvīna dedzināšana kļuva par muižniecības monopoli.

Mazstraupes muižas saimniecība bija raksturīga vidējas muižas saimniecībai. Riebiņu un vēlāk arī Daugaļu pusmuižas pievienošana palielināja Mazstraupes muižas apmērus. 18. gs. Mazstraupē nepārtraukti pieauga labības izsēja. 1712. gadā izsēja 172 pūrus trīs galvenās labības — rudzus, miežus un auzas, 1718. gadā — 270 pūrus, 1724. gadā — 289 pūrus, 1730. gadā — 300 pūrus, 1741. gadā — 323 pūrus.⁸⁰ Visu laiku muižā darbojās vienas dzirnavas. Līdz pat 1738. gadam trīs krogi vēl nebija atjaunoti un alu pārdeva tika vienā kro-

gā. 1744. gadā jau darbojās četri krogi.⁸¹ Krogu skaita pieaugums saistāms tieši ar degvīna ražošanas paplašināšanu.

Mazstraupes muižas saimniecība deva iztiku un visu nepieciešamo muižas saimniecības pastāvēšanai un vienlaikus sistemātiski ražoja preces pārdošanai. Muiža vairs nepārdeva tikai pārpalikumus no muižā iegūtajiem produktiem, tai skaitā arī no zemnieku nodevām, bet tās saimniecība bija organizēta regulārai preču ražošanai. Muižā saimniekoja zviedru armijas pulkveža O. Rozena atraitne Anna Rothauzena. Viņa kārtoja muižas rēķinus un pati brauca uz Rīgu pārdot preces. Pret zemniekiem tā izturējās kā īsta dzimtkundze — nepaklausīgos apķīlāja un izlika no sētām, miruša zemnieka mantu atņēma viņa bērniem un rikojās ar to pēc saviem ieskatiem, labprāt aizdeva zemniekiem labību, jo saņēma to atpakaļ ar 17% lielu uzviju. A. Rothauzena saņēma arī vīra virsnieka algu un izlietoja to pēc saviem uzskatiem. Laikā no 1705. līdz 1709. gadam tā saņēma 4038 karolīnus un 854 valstsdālderus.⁸² No šīs summas dzimtkundze dzēsa vīra parādus — 590 dālderus, ko tas bija saņēmis pret vekseljiem, pirka vīram nepieciešamo «mundierējumu», tabaku, arī vīnu. Pārpalikumu izlietoja, dzēšot savus parādus, samaksājot procentus par naudas aizņēmumiem un citām vajadzībām, tai skaitā arī divu meitu pūram, dārglietu un dārgu importa audumu un labu zirgu iegādei. Savas meitas Rothauzena izprecināja Vidzemes muižniekiem no bagātajām Mengdeni un Lēvenvoldes dzimtām. Vēlāk vienai no meitām — Sofijai Mengdenai — Vidzemē bija sešas dzimtmuižas, bet nomā Vijciems un Jērkule. 1744. gadā tai bija padotas 198 zemnieku sētas.

Par Limbažu muižas saimniecību 18. gs. pirmajā pusē ziņas sniedz saglabājušies muižu pārvaldnieku norēķini. Atšķirībā no Mazstraupes, kas bija muižnieku dzimtīpašums, Limbaži līdz ar Limbažu muižu piederēja Rīgas pilsētai un bija padoti Rīgas rātei. 17. gs. redukcijas laikā muiža bija pārvērsta par kroņa muižu un to nomāja Rīgas rāte. Pēc Ziemeļu kara muižu restituēja Rīgai. Rīgas rātskungi, kontrolējami muižas pārvaldnieka darbību, pārzināja muižas saimniecību. Vismaz reizi gadā kāds no rātskungiem — Limbažu muižas inspektors — ieradās muižā un pārbaudīja stāvokli uz vietas. Muižas produkcijas lielāko daļu pārvaldnieks nosūtīja uz Rīgu, kur to tālāk pārdeva rātes pārstāvji, daļu tas pārdeva pats. Pārvaldnieku nolēses saglabājušās par laiku no 1710. līdz 1735. gadam, par 1748./49. un 1749./50. saimniecības gadu.⁸³ No 1710. līdz 1725. gadam tās sastādījis F. Zāfers (*Saver*), no 1725. līdz 1735. gadam — G. Leitners, kas pēc tam kļuva par Limbažu muižas nomnieku. Norēķini sastādīti pēc noteikta parauga. Tajos uzrādīti ikgadējie muižas ienākuma avoti un ienākumu summa, kā arī parādīts šo ienākumu izlietojums. Nav šaubu, ka muižas pārvaldnieks norēķinos uzrādīja tikai to, par ko no viņa prasīja atskaiti. Skaidrs ir viens — Limbažu muižas saimniecības grāmatas atspoguļo muižu saimniecības minimālos ienākumus.

17. gs. beigās Limbaži bija bagāta muiža. 1688. gadā tajā bija 93 sētas, kurās dzīvoja 271 darba spējīgs vīrietis. Muižā šai gadā

iesēja 265 pūrus rudzu, 205 pūrus miežu un 192 pūrus auzu. Divas dzirnavas ik gadus ienesa dzirnavu sieciņus — 168 pūrus rudzu, 275 pūrus miežu un 24 pūrus kviešu. Muižas divos krogos pārdeva 75 mucas alus gadā. Muiža pārdeva arī ķieģeļus un juntu kārņiņus. Par pārdotajām zivīm gadā ieņēma 25 valstsdālderus. Zemnieki ik gadus nodeva kungiem 540 pūrus rudzu, 470 pūrus auzu, 528 pūrus miežu, 34 podus linu, tikpat kaņepāju un apiņu un 177 valstsdālderus naudā, kā arī daudz citu produktu.⁸⁴ 1693./94. saimniecības gadā, kad muižu sāka pārzināt F. Zāfers, uz Rīgu nogādāja pārdošanai un pašā muižā iztirgoja 2556 pūrus rudzu (66% no visa ienākuma), 832 pūrus iesala (70%), 56 pūrus miežu (2,9%), 21 pūru linsēklu (67,7%), 48 podus sviesta (78%), 71 podu apiņu (74,3%), 7540 kārņiņus (86%), 6910 ķieģeļu (47%), deviņus vēršus, deviņas govīs, 32 aunus, četrus veprus. Muižas krogos pārdeva 73 mucas alus, par ko muiža ieņēma 192 dālderus. Samaksas par tiesībām zvejot ienesa astoņus dālderus (ienākumi par pārdotām zivīm nolēsēs nav minēti). Bez tam muiža 86 dālderus ieņēma par Limbažu pilsētas namniekiem iznomātajiem gruntsgabaliem un 56 dālderus par tiesībām pilsētņiekiem darīt alu, tā dēvēto akcižu naudu. No zemniekiem ieguva 162 valstsdālderus.⁸⁵ Kā redzams, tad Limbažu muižas saimniecība jau tolaik bija pielāgojusies vispusīgai lauksaimniecības preču ražošanai. Tās saimnieciskā dzīve bija rosīga. Turpretī zemnieki, kam bija jāapstrādā mazauglīgā zeme un jāpilda dažādas kļaušas, regulāri muižai palika parādā kunga tiesu.⁸⁶

Ļoti smagu postu muižas saimniecībai nodarīja mēris. Vairāki zemnieku ciemi pilnīgi izmira. 1714. gadā muižas laukus nemaz neapstrādāja, bet sešās nomirušo zemnieku sētās muiža iesēja 139 pūrus rudzu. Arī pusmuižā vairs nebija neviena kļaušnieka, tāpēc tās lauki palika neapsēti. Muiža nopļāva izmirušo zemnieku sētu druvas. Posts vēl pieauga, cauri novadam ejot armijas daļām, kas ņēma visu, ko vien varēja dabūt. Vienīgajā krogā, kas bija palicis nesagrauts, muižas pārvaldnieks baidījās turēt alu, lai to neizlauzītu.⁸⁷ 1713. gadā iesākusies neraža un tai sekojošā lopu sērga noplicināja kā zemniekus, tā muižas saimniecību. Zemnieki pievēca apkārt klaiņojošos izmirušo zemnieku sētu un Limbažu pilsētiņas lopus un ar tiem daļēji nomaksāja savas nodevas. Tā kā zemnieki nebija spējīgi pildīt kārtējās kļaušas, muiža bieži rīkoja talkas, kurās zemniekiem deva paēst.⁸⁸ Arī uz Limbažu muižu gūlās pasta ierīkošanas izdevumi, tāpat tai bija jāpilda baļķu vešanas kļaušas, pat jāved baļķi uz Tallinu. Tā kā zemniekiem trūka pārtikas, tad Rīgas rāte pavēlēja baļķu vedējiem 1715./16. gadā izsniegt reņģes un 12 pūrus rudzu.⁸⁹ 1717. gadā muižā izvietotās armijas daļas zemniekiem bija jāapgādā ar pārtiku un lopbarību. Rezultātā pašiem zemniekiem aprūka maizes.⁹⁰ Tādos apstākļos muižas saimniecība tikai lēnām atzīrga no mēra sekām. Tomēr tas viss netraucēja muižas valdītājiem piemēroties laika garam un vadīt saimniecību tā, lai varētu ražot preces tirgum. Vispirms atjaunoja krogus un dzirnavas. 1715. gadā darbojās divi krogi un divas dzirnavas, 1724. gadā — jau trīs krogi.⁹¹ Dzirnavas ienesa ne vien dzirnavu sieciņus, bet tās arī samala lielo

Iegūtās labības daudzums Limbažu muižā*

Produkcija	1710./11. g.		1715./16. g.		1720./21. g.		1725./26. g.	
	pūri		pūri	%, salīdzinot ar 1710./11. g.	pūri	%, salīdzinot ar 1710./11. g.	pūri	%, salīdzinot ar 1710./11. g.
Rudzi	592		954	161,1	1201	202,9	711	120,1
Mieži	369		623	168,8	503	136,3	736	199,4
Auzas	183		563	307,6	701	383,1	574	313,7
Iesals	208		602	289,4	300	144,2	715	343,7

Produkcija	1730./31. g.		1734./35. g.		1748./49. g.	
	pūri	%, salīdzinot ar 1710./11. g.	pūri	%, salīdzinot ar 1710./11. g.	pūri	%, salīdzinot ar 1710./11. g.
Rudzi	1163	196,4	830	140,2	796	134,4
Mieži	862	233,6	682	184,8	1056	286,1
Auzas	634	346,4	487	266,1	890	486,3
Iesals	838	402,9	862	414,4	1082	520,2

* LCVVA, 1392. f., 1. apr., 504. l., 10.—34., 235.—262. lp.; 505. l., 113.—130., 304.—320. lp.; 506. l., 33.—50., 108.—124., 218.—234. lp.

iesala daudzumu, kuru muiža gan izlietoja alus darīšanai, gan nogādāja uz Rīgu pārdošanai. 1731. gadā uz izmirušo divu sētu zemes izveidoja otru pusmuižīņu.

Muižas saimniecības attīstības procesu pārliecinoši atspoguļo galvenās lauksaimniecības kultūras — rudzu — sējumu platības palielināšanās. 1724. gadā bija iesēti 118 pūri rudzu, 1731. gadā — 175 pūri, 1738. gadā — 160 pūri, 1744. gadā — 182 pūri un 1749. gadā — 162 pūri.⁹² 1744. gadā izsēja sasniedza tikai 68,7% no pirmskara izsēto rudzu daudzuma.

Ļoti lēnām, taču vienmērīgi muižā atjaunojās zemnieku skaits. 1715. gadā muižas 51 sētā dzīvoja 343 dzimtļaudis, no tiem 87 darba spējīgi vīrieši.⁹³ 1744. gadā Limbažu muižas 57 sētās dzīvoja 654 dzimtļaudis, no tiem 172 darba spējīgi vīrieši,⁹⁴ kas sastādīja gan vēl tikai 63,5% no darba spējīgo vīriešu skaita 1688. gadā.

Lēnais darba spējīgo zemnieku pieaugums un viņu nabadzība kavēja muižas valdītājus aktīvi iesaistīties preču ražošanā. 18. gs. pirmajā pusē muižā saražotais preču daudzums nebija liels, jo zems bija arī labības un citu produktu ievākums. 38. tabulas dati rāda, ka iegūtās labības daudzums pieaug ārkārtīgi lēnām. Sai sakarā jāievēro, ka ikgadējos ienākumos ieskaitīja arī nelielu labību pārpalikumu no iepriekšējā gada. Nav novērojams, ka Limbažu muiža vairākus gadus pēc kārtas uzkrātu lielākus labības daudzumus vēlākai pārdošanai, kā tas bija, piemēram, Mazstraupē. Pārmērīgi kāpināt zemnieku ekspluatāciju Limbažu muižā kavēja Rīgas rātes stingrā kontrole. Rātes pārstāvji regulāri pārbaudīja, kā tiek ievērotas vaku grāmatās noteikto nodevu un klausu normas. Tādējādi Rīgas pilsētas muižas,

Limbažu muižā iegūtā un pārdotā
lauksaimniecības produkcija
(labība — pūros; alus mucās)*

Gadi	Produk- cija	Iegūts	Pārdots	
			abso- lūti	% no iegūtās pro- duk- cijas
1712.—1715.	rudzi	3047	1295	42,5
	mieži	2333	42	1,8
	auzas	2320	768	33,1
	iesals	2566	1524	59,1
	alus	—	—	—
1715.—1720.	rudzi	5148	2734	53,1
	auzas	3206	1180	36,8
	iesals	3382	1387	41,0
	alus	402	385	95,8

* Tabula sastādīta pēc tiem pašiem materiāliem kā 38. tabula.

rēja dot impulsu muižas saimniecības straujākam uzplaukumam. Rīgas rāte arī izvēlējās pēdējo ceļu. Sākot ar 1736. gadu, Limbažu muižu iznomāja, taču ienākumi no tās nepieauga tik strauji, kā bija cerēts.

Nelielie muižas labības un citu produktu ienākumi netraucēja muižas īpašniekus un pārvaldnieku pārdot muižā iegūtos produktus, kaut arī nelielā daudzumā (skat. 39. tab.).

Līdzīga aina saglabājās arī vēlāk, 30. gados, kad iesals un rudzi līdzās alum kļuva par nozīmīgāko preci. Tā, 1734./35. gadā no iegūtajiem 862 pūriem iesala pārdeva 727 pūrus. Kopējā preču labības daļā rudzi sastādīja 65,9%. Protams, preču daudzumi, ko Limbažu muiža varēja nogādāt tirgū, bija niecīgi. Pārējo labību patērēja pašā muižā. Labības izlietošana muižā bija cieši saistīta ar alus un degvīna ražošanu. 40. gados, kad muižā strauji sākās degvīna dedzināšana, rudzu daudzums, kas nonāca pārdošanā labības veidā (82 pūri), sastādīja tikai 10,3% no rudzu kopievākuma (796 pūri). Toties pieauga pārdoto miežu daudzums, sastādot 25,9% no miežu kopievākuma (1056 pūri). Auzas — 288 pūrus jeb 32,4% no kopievākuma (890 pūri) — joprojām pārdeva armijai. 100 pūrus vēl nogādāja uz Rīgu rātes zirgu vajadzībām. Iesals joprojām sastādīja nozīmīgu vietu tirdzniecībā — pārdeva 48,1% jeb 520 pūrus no visa iesala daudzuma muižā (1082 pūri). Daļu no pārdodamā iesala aizsūtīja uz Salaspili, citu Rīgas rātes muižu Vidzemē, kur bija attīstīta kroģēšana. Uz Salaspili nogādāja arī astoņas mucas jeb 896 stopus degvīna. Vienu mucu pārdeva Limbažu pilsētiņā, bet piecas mucas trijos muižas krogos; deviņas mucas degvīna palika nepārdotas. No 106 mucām alus, ko muižā izdarīja, pārdeva 86 mucas. Alus pārdošanas ziņā Limbažu muiža bija pat pārsniegusi 17. gs. līmeni.

Fragmentāras ziņas saglabājušās arī par Cēsu pilsmuižas saimniecību 1744. gadā, kad muižas stāvokli pārbaudīja Vidzemes Ekonomijas pārvaldes ierēdņi. G. Mengdena muižas nomāšanas tiesības tika anulētas, un muiža ar carienes gādību līdz ar Cēsu pilsētu piešķirta Krievijas kancleram A. Bestuževam-Rjuminam.⁹⁵

Cēsu pilsmuiža karā bija cietusi maz, tāpēc muižas lietotāji bija varējuši aktīvi paplašināt saimniecību. 1702. gadā muižas laukos bija izsēti ap 284 pūri labības, 1724. gadā — ap 290, 1731. gadā — 308, bet 1744. gadā laukos izsēja 440 pūrus labības (par 54,9% vairāk nekā 1702. gadā).⁹⁶

1744. gadā muiža ieņēma 1480 pūrus rudzu, 1589 pūrus miežu, 702 pūrus auzu, 19 pūrus kviešu un 46 pūrus griķu. Trešo daļu no iegūtās labības muižnieks bija saņēmis no zemniekiem kā kunga tiesu, bet pārējo — no muižas laukiem, izmantojot dzimtļaužu neapmaksāto klaušu darbu.

Nomas līguma norēķinos naudas ienākumi minēti ārkārtīgi niecīgi — tikai 307 dālderī. No tiem vairāk nekā puse (182 dālderī) bija ievākti kā vaku naudas maksājumi.

Muiža pārdeva rudzus (8,6% no kopievākuma), miežus (1%), iesalu (10,7%) un auzas (7,4%). Daļu iesala pārstrādāja alū, no kura pārdeva tikai 20 mucas. Muižā izgatavoja arī 113 stopu degvīna (1 muca) tikai pašas muižas galda vajadzībām. Bez tam vēl tika pārdots zemnieku nodotais siens (678 podi), tāpat septiņi podi apiņu un 17 zemnieku nodotās aitas.

Liekas, ka, nosakot muižas ienākumus 1744. gadā, tie apzināti tika samazināti. Par to, ka muiža ar dažādām lauksaimniecības precēm tirgojās daudz rosīgāk, liecina daži citi fakti. Piemēram, 1745. gadā muižas inventāra aprakstā ir piezīmes, ka divos krogos ik gadus pārdots ap 80 mucu alus.⁹⁷ Jaunuzceltais alus brūzis un degvīna dedzinātava muižā tāpat liecina, ka muižnieks bija pievērsies izdevīgo preču — alus un degvīna — ražošanai. Bez tam agrākais muižas nomnieks G. Mengdens bija iznomājis kādam Cēsu tirgotājam Hāzingam vairākus īsteniekus un otriniekus, saņemot par katru īstenieku gadā 16 valstsdālderus un par katru otrinieku — pusdālderī nedēļā. Nav šaubu, ka naudas un preču saimniecībai Cēsu pilsmuižā bijusi daudz lielāka vieta, nekā to liecina norēķini par muižas ienesību 1744. gada.

Tās bija tikai trīs no vairāk nekā 450 Vidzemes muižām. Tāpēc viegli iedomāties, kādi lauksaimniecības preču daudzumi ik gadus nonāca pārdošanā no Vidzemes muižām.

Mazstrāupes, Limbažu un Cēsu muižu saimniecība raksturo Vidzemes muižas saimniecisko dzīvi 18. gs. pirmajā pusē.

18. gs. pirmajā pusē pēc kara, mēra, neražu un citu nelabvēlīgu apstākļu radītajām grūtībām muižnieki muižu saimniecības restaurēja samērā īsā laika posmā. Ja arī vēl nebija atjaunoti visi kādreizējie muižu krogi un dzirnavas, iekopti visi kādreizējie muižu lauki un pļavas, tad tomēr jau 30. gados muižu saimnieciskā dzīve visumā bija nostiprinājusies un muižnieki sistemātiski atkal iesaistījās preču saimniecībā, pārdodot muižās iegūtos lauksaimniecības produktus.

Galvenā ievirze muižniecības saimnieciskajā darbībā bija preču ražošanas pārdošanai.

Preču un naudas saimniecības tālākā paplašināšana muižnieku interesēs bija iespējama, tikai iegūstot lielāku masu zemkopības produktu. To savukārt varēja panākt, vienīgi kāpinot dzimtļaužu ekspluatāciju, jo ražības kāpināšana dzimtbūšanas ražošanas apstākļos bija gandrīz neiedomājama. Dzimtļaužu saimniecību noslogošana ar jauniem kļaušu veidiem un palīgkļaušām, pieaugot zemnieku skaitam, kavēja viņu sētu saimniecisko attīstību, tāpēc daļa no tām panīka. Reizē ar to zemnieki vairs nespēja pilnos apmēros nokārtot feodālās zemes rentes saistības, līdz ar to apgrūtinot arī preču ražošanu pašās muižās.

Pretruna starp izvērsto preču un naudas saimniecību muižās un ekspluatācijas jūgā smokošo dzimtļaužu naturālo saimniekošanas veidu bija galvenais dzimtbūtnieciskās krīzes cēlonis.

18. gs. pirmajā pusē dzimtbūtnieciskās ražošanas krīzes pazīmes vēl nebija kļāji jūtamas, tomēr dziļi ekonomikā brieda tās pamati. V. I. Ļeņins, runādams par dzimtbūtniecisko saimniecību, norāda, ka «labības ražošana pārdošanai, ko muižnieki sevišķi attīstīja dzimtbūšanas pastāvēšanas pēdējā laikā, jau bija vecā režīma sabrukuma priekšvēstnesis».⁹⁸ Tādējādi dzimtkungi, iesaistīdamies preču un naudas saimniecībā un visiem līdzekļiem cenšoties pēc iespējas ātrāk iedzīvoties bagātībā, gatavoja ceļu savas šķiras likvidācijai.

Zemnieku cīņa pret pieaugošo kļaušu jūgu

Vidzemes zemnieku cīņa pret nīstajiem apspiedējiem vācu muižniekiem, pret aizvien pieaugošo kļaušu jūgu 18. gs. pirmajā pusē izpaudās vairākos veidos — aktīvā pretestībā un uzbrukumos muižniekiem un viņu mantai, bēgšanā, sūdzību iesniegšanā Vidzemes Ekonomijas pārvaldei un caram, gan arī plašajā hernhūtisma kustībā.

Vidzemes lauku sabiedrība divās antagonistiskās šķirās — muižniecībā un dzimtļaudīs — bija sašķēlusies jau sen pirms 18. gs. Tā kā valdošā šķira — vācu muižnieki — bija sveštautieši, bet apspiestie dzimtļaudīs — latvieši, šķiru attiecības visā Baltijā jau izsenis bija ieguvušas nacionālu raksturu.

Vidzemes vācu muižniecība bija labi organizēta šķira, kuras tiesības balstījās uz Polijas un Zviedrijas karaļu, kā arī uz Krievijas caru apstiprinātām īpašām Baltijas vācu muižnieku privilēģijām. Tās dzimtkungiem deva neaprobežotu varu pār dzimtļaudīm, kā arī lielas tiesības Baltijas, tai skaitā arī Vidzemes guberņas, pārvaldē.

Pēc Rīgas kapitulācijas krievu armijas virspavēlnieka B. Seremetjeva 1710. gada 4. jūlijā parakstītie t. s. Akorda punkti apstiprināja Vidzemes bruņniecības un muižniecības privilēģijas. Tā paša gada 12. oktobrī Akorda punktus parakstīja arī cars.¹ Baltijas vācu muižniecība savas privilēģijas ar valdības atbalstu paplašināja arī turpmāk. Lai muižniecības privilēģijas nenonāktu pretrunā ar Krievijas interesēm, tām tika pievienota *clausula majestatis*, t. i., piebilde, ka «tomēr mūsu un mūsu valsts augstība un tiesības atzīstamas bez ierunām».² Muižnieku tiesības tika garantētas tiktāl, ciktāl tās saskaņēja ar carisma politiku un laika garu. Tādā veidā Baltijas vācu privilēģijas palika spēkā līdz pat 19. gs. vidum.³

Baltijas vācu muižniecībai bija liela ietekme cara galmā, kur tās pārstāvji ieņēma augstus posteņus, tādējādi ietekmējot carisma politiku.

Pēc Vidzemes iekļaušanas Krievijas impērijas sastāvā drīz vien tika atjaunota vietējā provinču autonomija (landesštāts). Savu darbību atsāka Vidzemes muižniecības pārvaldes organizācijas. Tika atjaunots Vidzemes landtāgs kā vācu muižniecības kārtas pārvaldes orgāns, kura lēmumi bija obligāti visiem Vidzemes iedzīvotājiem. Landtāgu sasauca ar ģenerālgubernatora ziņu, bet, sākot ar 30. ga-

diem, — ar cara valdības piekrišanu. Landtāgā jau kopš 1647. gada pulcējās tikai muižu īpašnieki. Landtāgu pilnvaras bija plašas. Tajā pieņēma lēmumus saimnieciskos jautājumos, kārtoja armijas apgādes, pasta un satiksmes ceļu iekārtošanas un uzturēšanas jautājumus, rūpējās par bruņniecības privilēģiju nostiprināšanu un paplašināšanu. Landtāgs pārzināja arī baznīcu un skolu lietas Vidzemē. Jau 1711. gadā atjaunoja landrātu kolēģiju, kas 1694. gadā bija tikusi likvidēta. Tā sastāvēja no landtāgā ievēlētiem 12 vācu muižniekiem. Landrātus ievēlēja uz mūžu. Landrātu kolēģija nodarbojās ar vietējās pārvaldes jautājumiem landtāgu starplaikos. Ar kārtējām lietām nodarbojās rezidējošais landrāts, kura posteni pēc kārtas ieņēma landrātu kolēģijas locekļi. Visas muižniecības priekšgalā atradās landtāga ievēlētais un Vidzemes ģenerālgubernatora apstiprinātais landmaršals. 1725. gadā muižniecībai tika nodotas bagātās kroņa muižas Trikāta, Vecvāle, Plāņi un Vijciems, kuru ienākumus izmantoja landrātu kolēģijas atalgošanai.

18. gs. pirmajā pusē Vidzemē saglabājās tā tiesu iekārta, kāda bija izveidota 1632. gadā pēc Zviedrijas karaļa Gustava II Ādolfa tiesu reformām. Civillietas un krimināllietas izskatīja zemes tiesa (*Landgericht*), un tās lēmumus kasācijas kārtībā apstiprināja Vidzemes galma tiesa (*Hofgericht*), kas, sākot ar 1718. gadu, savukārt bija pakļauta justickolēģijai Pēterburgā. Tiesneši oficiālajās tiesās bija muižnieki. Pat justickolēģijas viceprezidents allaž bija kāds Baltijas muižnieku kārtas pārstāvis, kas konsekventi attaisnoja Vidzemes dzimtkungu rīcību.

Zemnieku dzīvē daudz lielāka nozīme bija muižnieku mājas pārmācības tiesībām, kuras tie bija uzurpējuši jau sen, bet kā vajadzīgu soda līdzekli bija apstiprinājis Gustavs II Ādolfs 1632. gadā. Pēc dzimtkungu vai to gribas īstenotāju patvaļīga ieskata ar rīkstēm varēja sodīt ikvienu nepaklausīgo zemnieku, pat tādu, kuru tikai turēja aizdomās, ka tas varētu rīkoties tā, kā kungam nebija pa prātam. Soda lielumu noteica dzimtkungs vai muižkungs, lai gan bija norādīts, ka tas nevarēja pārsniegt desmit pāri rikšu (20 sitieni). 1696. gadā kroņa zemniekiem samazināja sodu līdz trīs pāriem rikšu, taču šos noteikumus muižnieki ignorēja. Zemniekus ieslēdza arī soda siekstās un turēja muižu cietumos. Mājas pārmācības tiesības kungi bieži izmantoja kā pārējo dzimtļaužu iebiedēšanas līdzekli.

Skaitliskā pārsvarā esošie dzimtļaudis nebija organizēti. Viņiem nebija ne savas kārtas pārstāvniecības, ne arī pārvaldes orgāna, kas aizstāvētu viņu intereses. Dzimtcilvēkam nebija tiesību aizskart kungu ne ar darbiem, ne vārdiem. Zemnieku gaidīja nāvessods, ja viņš netaisnīgas un nežēlīgas pēršanas laikā sevi fiziski aizstāvēja. Pat savas sūdzības par muižniekiem zemniekiem bija tiesības iesniegt tikai vienpersoniski, turklāt sūdzēties drīkstēja vienīgi sētas saimnieks. Šo noteikumu tie ne vienmēr ievēroja un tāpēc saņēma pērienu. 18. gs. pirmajā pusē Vidzemes dzimtļaudis bija pilnīgi beztiesīgi, trūkuma un garīgas tumsības nomākti ļaudis.

Dzimtbūšana jau 17. gs. maz atšķīrās no verdzības. Kad 1739. gadā landrāts Rozens sastādīja savu deklarāciju, tā atspoguļoja ne

vien dzimtkungu ideoloģiju un viņu privilēģiju pamatus, bet arī reālo stāvokli, kāds bija izveidojies Vidzemē.⁴

Dzimtbūšana izauga reizē ar kļaušām, un reizē ar kļaušu darba nozīmes un apjoma pieaugumu tā pārvērtās par dzimtbūtniecisko verdzību. «Tā specifiskā ekonomiskā forma, kādā nesamaksātais virsdarbs tiek izsūknēts no tiešajiem ražotājiem, nosaka kundzības un apspiestības attiecību, kāda tā izaug tieši no pašas ražošanas un savukārt noteicoši iedarbojas uz to atpakaļ.»⁵

Tomēr bija viens iemesls, kas Vidzemes dzimtblaužu ekspluatatoriem lika, pašiem negribot, atturēties no pārliecīgas zemnieku izsūkšanas. Lai cik paradoksāli tas arī izklausītos, tās bija viņu pašu savtīgās intereses. Muižniekiem bija vajadzīgi zemnieki, kas fiziski un ekonomiski būtu tik spēcīgi, ka varētu pildīt feodālās zemes rentes saistības. V. I. Leņins, raksturojot dzimtbūtnieciskās sistēmas atšķirības no kapitālistiskās sistēmas, norāda uz dzimtbūtnieciskās ražošanas īpatnībām: «Bet atšķiras dzimtbūšanas saimniecības sistēma no kapitālistiskās sistēmas šādā trejādā ziņā. Pirmkārt, dzimtbūšanas saimniecība ir naturāla saimniecība, bet kapitālistiskā — naudas saimniecība. Otrkārt, dzimtbūšanas saimniecībā ekspluatācijas ierocis ir strādnieku piesaistīšana pie zemes, zemes iedalīšana viņam, bet kapitālistiskajā — strādnieku atbrīvošana no zemes. Lai gūtu ienākumu (t. i., virsproduktu), dzimtkungam muižniekam vajadzīgs, lai uz viņa zemes būtu zemnieks, kam ir iedalīta zeme, inventārs, lopi. Zemnieks bez zemes, bez zirga, bez saimniecības ir dzimtbūtnieciskai ekspluatācijai nederīgs objekts. [...] Treškārt, zemniekam, kam ir iedalīta zeme, jābūt *personīgi atkarīgam* no muižnieka, jo, ja zemniekam ir zeme, viņš kunga darbos neies citādi kā tikai *piespiests*. Saimniecības sistēma te rada «ārpusekonomisku piespiešanu», dzimtbūšanu, juridisku atkarību, nepilntiesību utt.»⁶

Kundzības un apspiestības attiecības Vidzemē radīja tik sasprindzinātu atmosfēru, ka ik brīdī varēja uzliesmot sadursme. Abas antagoniskās šķiras nīda viena otru un reizē arī baidījās viena no otras. Zināmos apstākļos nāids izlauzās uz āru. Labvēlīgi apstākļi zemnieku pretestībai radās Ziemeļu kara laikā, kad zemniekus ne vienmēr bija iespējams apspiest un uzraudzīt. Jau Vidzemē iebrūkot sakšu karapulkiem, zemnieki vietām ielauzās muižās un tās izlaupija un nodedzināja. 1700. gadā Blomes zemnieki Ansis Ennītis, Lāčplešu Jānis, Ratnieku Jānis, Ozolu Matīss un Trikātas zemnieks Klēšu Ansis aplaupīja vezumus, kuros tika vesti produkti kungam uz Tartu. Vezumiem līdzī braukusi muižas pavāre, kuru zemnieki nogalinājuši, bet vezumus aizveduši katrs uz savu sētu. Pret «laundariem» izsūtīja karavīrus, kuri sagūstīja visus piecus zemniekus un sasaistītus atveda uz Rīgu. Galma tiesas priekšā stājās tikai divi — Klēšu Ansis un Ennīšu Ansis. Abus tos sodīja ar nāvi, bet liķus saplosīja uz rata notikuma vietā. Pārējiem trim piesprieda divus gadus spaidu darbos par vezumu piesavināšanos, bet sodu tiem nevarēja izpildīt, jo zemnieki bija aizbēguši.⁷

1700. gadā Ropažu zemnieki bija apzaguši kunga klēti. Par to vainīgo Jukumu sodīja ar nāvi.⁸

Sipēnu sēta pie Daugavas Iekšpilē. — Brotze J. Chr. Monumente..., Bd. 6, S. 160.

Tāpat kungu muižu bija aplaupījuši Startu zemnieki. Apsūdzībā uzskaitīti visi pārtikas un preču krājumi, kurus dzimtkundze bija sarūpējusi ar dzimtļaužu kļaušu darbu⁹ un kurus bija iekārojuši dziļā trūkumā dzīvojošie zemnieki. Uz šādu pārdrošību zemniekus bija pamudinājusi sakšu karavīru rīcība, jo tie jau iepriekšējā dienā bija muižu aplaupījuši.¹⁰ Tā arī īsti netika noskaidrots, cik īsti bija piesavinājušies ienaidnieka karavīri un cik zemnieki. Tā kā zādzībā bija piedalījušies visi muižas zemnieki, tad sodi šoreiz izpalika. Daļu no guvuma zemnieki atdeva. Taču zemnieku pretestība nerimās, un viņi turpmāk nesūtīja kundzes pieprasītos kārtņiekus un citus kļaušiniekus uz muižu.¹¹

Par vispārējo muižnieku satraukuma un baiļu atmosfēru kara laikā liecina vēl kāda cita tiesas prāva, kas notika 1700. gada janvārī un martā. Jau iepriekšējā gadā Ārņu muižas zemnieki Indriķis, Kaspars un Juris no Nagļu sētas bija iesējuši neapstrādātā Kalvja sētas zemē miežus vai kviešus. Ārņu nomnieks A. Tišbahs bija labību apķīlājis, taču apsolijs zemniekiem sēklas tiesu. Zemnieki ar to nav bijuši mierā, naktī labību nopļāvuši un aizveduši uz savu sētu. Kungs par šādu patvarību atņēmis zemniekiem govī. Indriķis un Kaspars, apbruņojušies ar rungām, govī atņēma. Tišbaha dēls savukārt bija muižā piekāvis zemnieku Ansi Grēķi. Naktī jaunais Tišbahs ieradās Grēķa sētā, lai aizvestu Ansi uz muižu un sodītu vēl papildus. Tas viņam neizdevās, jo Nagļu sētas Indriķis pārnakšņoja pie Grēķa un, aizstāvēdams Ansi, piekāva Tišbahu. Pēc dažām dienām Tišbahs atkal bija devies uz Nagļu sētu, lai izdzītu zemnieku kļaušu darbos, bet Indriķis viņu nolamājis. Indriķis bija pretojies arī bijušā landrāta Fitinghofa atsūtītajiem ļaudīm, kas bija ieradušies viņu apcietināt. Acīmredzot Tišbahs bija meklējis palīdzību pie Fitinghofa, kas tolaik nomāja Alūksnes muižu. Saprazdams, ka labi nebūs, Indriķis sāka bēgot pa apkārtējo mežu, bet viņa abi brāļi un citi notikumos iesaistītie zemnieki aizbēga uz Krieviju. Beidzot Indriķi tomēr izdevās sagūstīt, un Cēsu zemes tiesa viņam piesprieda nāvessodu. Galma tiesa, izskatot lietu, nāca pie secinājuma, ka citos apstākļos zemnieks gan būtu pelnījis tikai mūža ieslodzījumu vai katorgu, taču, ņemot vērā pašreizējos nemierīgos laikus un zemnieku vardarbīgo pārgalvību, šim bīstamajam noziedzniekam tā nezina citu sodu. Un galma

tiesa piesprieda Indriķim nāvessodu ar zobenu nozieguma vietā «citiem līdzīgi domājošiem par biedinājumu».

Savu ietekmi uz galma tiesu bija atstājusi Alūksnes prāvesta E. Glikas vēstule, kurā bībeles tulkotājs pieprasīja latviešu zemniekiem nāvessodu, norādīdams, ka vācu kungu Alūksnē tajos sērīgajos laikos dzīvojot vienās bailēs no svešiem laupītājiem un slepkavām un arī no pašu zemnieku ļaunprātības, taču ar dieva žēlastību tomēr cenšas izturēt. Tālāk prāvests pavēstīja, ka apkārtējie zemnieki, slepeni salasījušies divos pūļos Gulbenē, gatavojušies uzbrukt Alūksnes cietumam, lai atsvabinātu apcietinātos un zemes tiesas notiesātos zemniekus, šos blēžus un ļaundarus, un lūdza Indriķi sodīt ar nāvessodu.¹² Līdzīgi konflikti radās arī citur. Lodes muižā 1703. gadā zemnieki Kaņepi piekāva muižnieku un stārastu. Ropas muižā Lapeiņu Viļums un Urbes Ērmanis vairākas reizes uzbruka stārastam un to piekāva. Bilskas muižkungs Johans Vilhelms nopēra kalpu Baltāču Sīmani ar pātagu. Par to kalps vēlāk viņu notvēra un piekāva ar rungu.¹³

Ziemeļu karš izraisīja daļējas izmaiņas zemnieku un dzimtkungu stāvoklī. Tika paaugstinātas zemnieku naturālās nodevas zviedru armijas labā un pieprasīti braucieni šķūtīs.¹⁴ Armijas bija slikti apgādātas. Karavīriem pastāvīgi pietrūka maizes un citu pārtikas produktu. Tāpēc tie centās daļēji tos sagādāt paši, aplaupot zemniekus un muižas.¹⁵ Zviedru armijai aizvirzoties tālāk, Polijas iekšienē, Vidzemē ienākusi cara armija nopostīja zviedru armijas aizmuguri, tā grūtības pārtikas sagādē vēl palielinot. Karaspēks izsiroja plašus Vidzemes apgabalus vairākkārt. Lieli sirojumi notika laikā no 1701. līdz 1707. gadam,¹⁶ kad tika izlaupīts un nodedzināts daudz zemnieku sētu, bet saimnieki aizvesti gūstā. Izlaupot visu vērtīgāko, sirotāji izpostīja un nodedzināja arī muižas. Zemnieki un muižnieki, padzirdot par sirotāju tuvošanos, glābās bēgot. Tādā veidā izpostīja galvenokārt Ziemeļvidzemi un Centrālās Vidzemes novadus, tāpat arī apvidus ap Daugavu līdz Koknesei. To, kādas bailes izraisīja sirotāju iebrukumi, rāda ziņas no Limbažiem. 1706. gadā, padzirdot par karaspēka daļu iebrukumu attālajā Rūjienā, no muižas uz Rīgu tika aizvests viss labākais kustamais inventārs, bet sēklai domātā labība ierakta zemē, tās sargāšanu uzticot diviem klaušiniekiem.¹⁷

Lai aizsargātos pret sirotājiem, Vidzemes ģenerālgubernators E. Dālbergs mēģināja no vietējiem vāciešiem un zemniekiem noorganizēt zemessargu bataljonus.¹⁸ Ģenerālgubernators nebija ņēmis vērā Vidzemes sabiedrības šķirisko struktūru un šķiru naidu. Vācieši vienādi baidījās kā no saviem apbruņotajiem dzimtļaudīm, tā arī no sirotājiem, tāpēc pasākumu sabotēja. E. Dālbergs pat apsolīja Vidzemes dzimtļaudīm, kas iestāsies zemessargos, atbrīvošanu no klaušām.¹⁹ Nekonkrētie valdības solījumi zemnieku vidū tomēr nerada atbalsi. Viņiem trūka kā maizes, tā arī piemērota apģērba un ieroču. Ar grūtībām 1701. gadā saformēja sešus nelielus Vidzemes zemessargu bataljonus 290 vīru kopskaitā. Tomēr, tā kā zemessargus nespēja apgādāt ar pārtiku un ieročiem, drīz vien daļa bataljonu izklīda, bet

daļa iekļāvās zviedru regulārās armijas rindās. Kā vēlākie notikumi liecināja, nekāds partizānu karš Vidzemē pret cara karaspēku neizvērtās. Zemnieki, sagādājuši apbruņojumu, ar daudz lielāku dedzību cīnījās pret saviem mūšsenajiem apspiedējiem, vācu muižniekiem.

Bez tam cara armijas virspavēlniecība mainīja taktiku attiecībā pret Vidzemi. 1704. gadā cara Pētera I vārdā bija izdots «universāls», kurā bija apsolīts neaizskart Vidzemes vācu un nevācu ipašumus, saudzēt iedzīvotāju dzīvību un viņu tiesības, par to pieprasot krievu armijas apgādāšanu ar uzturu. 1709. gada 17. oktobrī līdzīgu «universālu» kņazs J. Lobanovs publicēja krievu nometnē pie Aiviekstes.²⁰ Kā rāda vēlākie notikumi, šo uzsaukumu uz klausīja galvenokārt latviešu un igauņu zemnieki. Vietējā muižniecībā tas neatrada atbalsi.

Par to, ka zemnieki, cik spēdami, mēģināja atbalstīt cara jauno politiku Vidzemē, liecina vairākas tiesu aktis. Viena no tām stāsta par Alūksnes un Gulbenes novada zemnieku kustību.²¹

Kara pirmajos gados Alūksnē dzīvoja audējs Lieljaku Jēkabs. 1702. gadā viņu aizveda gūstā uz Maskavu. Divus gadus pabijis Maskavā kā gūsteknis, Lieljaks ar E. Glika protekciju kopā ar Alūksnes draudzes sīkas muižes īpašnieci Neidelštati beidzot atbrīvots un aizvests uz Bausku, kur no jauna nokļuva, šoreiz poļu, gūstā. Lieljakam izdevās izbēgt un aizkļūt līdz Rīgai, kur viņš saņēmis pasi un ceļa naudu. Atgriezies Alūksnē, tas īsā laikā uzcēla savā bijušajā sētā ēkas. 1704. gada rudenī, Miķeļos, pie Alūksnes un Gulbenes zemniekiem ieradušies 300 krievu jātnieki un paziņojuši, ka zemnieki turpmāk būšot krievu cara ļaudis. Cara pilnvarotie ierādījuši zemniekiem lietošanai muižu laukus un atlaiduši visas klaušas. Viņi noteikuši, ka no viena vesela arkla saimniecības turpmāk ik gadus būs jānodod armijai vezums siena, liels klaips maizes un riekšava sāls. Ar šādu paziņojumu zemniekiem pavērās izredzes atbrīvoties no ienīstajām klaušām un lielajām naturālajām nodevām vācu muižniekiem un zviedru kronim. Vairāk nekā 1000 zemnieku no Alūksnes novada muižām «pierakstījās» par Krievijas pavalstniekiem. Zemniekiem iecēla desmitniekus no viņu pašu vidus — Rudzu Andreju, Druku Ansi, Spēlēnu saimnieku Vārdavu Tomu, Bišulāču Kasparu un Lieljaku Jēkabu. Katrā muižā krievu virsnieki bija iecēluši stārustu. Lieljakam bija jāpārzina Beļava, Ārņi, Zeltiņi, Kalnamuiža, Lejasciems un Blome. Viņam bija padoti pārējie desmitnieki. Vēlāk krievu virsnieki bija paaugstinājuši Lieljaku Jēkabu par virsnieku (*Offizier*), viņa svaini Mezīšu Pēteri par kapteini un viņa draugu Krimu Reini par kaprāli. Zemnieki alu, degvīnu un pieprasītās nodevas cara armijai veda uz Vastselīnu. Apbruņojušies ar šautenēm, tie meklēja pa muižām vāciešus. Atrastos apcietināja un aizveda uz Pečoriem vai Pleskavu. Tāpat viņi neatlaidīgi meklēja aizbēgušo muižnieku noslēptās mantas. Lielākā daļa zemnieku bija bruņojušies ar rungām, izkaptīm, un tikai nedaudziem bija šautenes.

Tā, sākot ar 1704. gada ziemu, Alūksnes un Gulbenes draudzēs zemnieku kustības dēļ vācu muižnieku vara faktiski bija likvidēta.

Muižu laukus un līdumus lietoja zemnieki. Muižnieku mantu un labību zemniekiem sadalīja Lieljaku Jēkabs. Vācu muižnieki mēģināja apspiest zemnieku kustību, kurai bija skaidri izteikts pretvācisks raksturs. 1705. gada pavasarī vācu jātnieku grupa, pie Jaunlaicenes ierīkojusi slēpni, sagūstīja Lieljaku Jēkabu un atveda uz Cēsīm, kur to tiesāja par noziedzīgu sadarbību ar ienaidnieku (*perduellionis*). Kopā ar viņu apsūdzēja viņa svaini Mezišu Pēteri un kādu ļaudonieti Jēkabu.

Tiesas gaitā noskaidrojās, ka daži tūkstoši zemnieku Ziemeļvidzemē bija palikuši savās sētās un atbalstījuši krievu armiju. Viņi bez obligātajām siena un maizes nodevām bija vēl dedzinājuši no iegūtās muižu labības degvīnu un veduši cara armijai. 30 vai 50 zemnieku bija pārgājuši pavisam cara dienestā kā jātnieki un bija zvērējuši uzticību caram. Lieljaku Jēkabs citiem stāstījis, ka viņam esot cara pavēle laukos uzmeklēt un aizvest pie cara dzimtkungus, muižkungus un citus vāciešus. Zemnieks Namkils esot teicis muižkungu sievai: «Velns, kur tu esi savu naudu licis, ko tu te esi savilkusi.» Alūksnes muižkungu ar sievu zemnieki arī aizveduši uz Krieviju. Par katru cenu zemnieki gribējuši sagūstīt landrātu Fitinghofu un Valmes muižnieku Taubi un tāpēc, bruņojušies ar izkaptīm un rungām, bet Lieljaks un kāds Valmes zemnieks Kubuliņš — ar bisēm, naktī ieradušies Valmes muižā. Lieljaks un Kubuliņš uz muižnieku bija šāvuši, taču netrāpījuši. Kamēr tie pārlādējuši bises, Taube, draudēdams ar pistoli, bija izbēdzis. Everts Taube bija tas, kas ar palīgiem uzglūnēja Lieljakam un viņu vēlāk sagūstīja. Pēc Cēsu zemes tiesas lēmuma Lieljaku nosūtīja uz Rīgu, kur lietu izskatīja galma tiesa. Galīgais spriedums vēl netika pieņemts, jo nebija notverti visi apsūdzētie zemnieki.

Lieljaku ievietoja karcerī smagos apstākļos. Drīz vien Lieljaks tur nomira. Kungu naids bija tik liels, ka viņa līķi pakāra pie karātavām citiem par brīdinājumu.

Divi brāļi baroni Taubes, muižnieks Tirols un vēl kāds vācietis Jēkabs Ollenbergs saķēra Alūksnes zemniekus — Vārdavu Tomu, tā dēlu Jāni un Ješku Bišulāci, kas arī bija sadarbojušies ar cara armiju un naidīgi izturējušies pret vāciešiem.²² Vārdavu Tomam pa ceļam bija izdevies aizbēgt. Viņš pirms tam bija palīdzējis sagūstīt un aizvest uz Krieviju muižnieku pulkvedi Liphardu. Vārdavu Tomu krievi bija iecēluši par pārvaldnieku Kalnamuižā, Gulbenē, Alsviķos, Litenē, Beļavā. Viņš savācis labību un vedis uz krievu nometni Pečoros. Daļu labības zemnieki bija aprakuši slēptuvēs, lai to neiegūtu vācu muižnieki, ja zviedru vara atgrieztos. Cēsu zemes tiesa gan nopratināja Ješku Bišulāci un Vārdava dēlu Jāni, tomēr atzina viņus par nevainīgiem. Tas nepatika landrātam Fitinghofam, kas sevišķi naidīgi noskaņots bija pret Ješku Bišulāci, Alūksnes stārastu. Fitinghofs panāca, ka zemes tiesa zemnieku neatbrīvoja, bet lika aizvest atpakaļ uz cietumu. Bez tam tika nolemts meklēt citus dumpiniekus — īgauni Namkilu, Vārdavu Tomu un Kristapu Bišulāci. Vārdavu Jāni pēc uzticības zvēresta nodošanas atlaida brīvībā, un viņš palika

1705. gadā krievu armijas daļa bija iebrukusi Valmierā, sagūstījusi nelielo zviedru garnizonu un nodedzinājusi pilsētu. Dikļu muižkungs Andreass Vilks bailēs bija aizbēdzis uz Rīgu. Augstrozes, Jaunburtnieku, Dikļu, Budenbroku un Ozolu zemnieki bija nogalinājuši dažus izbēgušos zviedru dragūnus. Dikļu muižkungs, atgriezies savā muižā, bija pavēlējis apcietināt Budenbroku kalēju ar zeļļiem un divus diklēniešus, licis tos ieslēgt soda siekstās un turēt muižas rijā tikmēr, kamēr viņi uzrādīs istos vainīgos. Gūstekņus apsargāt uzdeva citiem Dikļu zemniekiem, taču drīz vien nāca zināms, ka no rijas aizbēguši kā sargi, tā gūstekņi. Zemnieki paslēpās mežos, bet doties uz mežu ķērāji baidījās. Sagūstītais Ozolu zemnieks Pikšu Dīriķis, kas ar izkapti bija nogalinājis dragūnu, nomira cietuma karcerī. Arī vēlāk apcietinātais zemnieks Dupēns nomira cietuma karcerī, kurā apstākļi bija patiesi drausmīgi.

Krieviem labvēlīgais zemnieku noskaņojums bija izplatījies arī citur.²⁴ Piebaldzēns Klunču Jānis ar znotu Mārtiņu bija sagūstījuši Piebalgas ādmini vācieti Johanu Rādemaheru, jo tas bija nogalinājis kazakus, un bija gribējuši aizvest ādmini pie krieviem. Arī Vecpiebalgā bija nodibināts desmitnieku amats un zemnieki sadarbojās ar krieviem. Klunču Jēkabs un Mietiņu Ansis bija bijuši desmitnieki. Jau sakšu iebrukuma laikā, 1700. gadā, Klunču Jānis bija aplaupījis kunga klēti, saukdams: «Ak dievs, kas par labu laiku atnācis, ka var ar paša rokām ņemt kunga labību.»²⁵ Par to, ka viņš ar znotu sagūstījis kādu vācieti, viņu nosodīja ar 20 pāriem rīkšu un pieciem gadiem katorgas darbos. 1706. gadā arī divus Ņeipenes zemniekus Vāvuļu Pēteri un Gaidānu Andreju par sadarbību ar krieviem sodīja katru ar 15 pāriem rīkšu baznīcas priekšā un vienu gadu valsts darbos pie nocietinājumiem.²⁶ Ir netieši norādījumi, ka krievu armiju 1709. gadā bija atbalstījuši Ļaudonas, Bērzones, Vestienas un Tirzas zemnieki. 1705. gadā Sērmūkšu kalpi Kauliņu Ješka, Pekšānu Andrejs un Klāvs bija uzbrukuši savam muižkungam, kas zemnieku mājās bija meklējis alu. Atrādis alu, muižkungs gribējis to aizvest uz muižu. Zemnieki uzbrukuši muižkungam, situši tam ar bisi un sekumiem. Zemniekiem pēc tam bisi un zirgu atņēma. Tiesa atzina abus par vainīgiem. Abiem tiem piesprieda 15 pārus rīkšu un veselu gadu katorgas darbus.²⁷

Tādējādi ikvienu zemnieku, kas vērsās pret saviem apspiedējiem, bargi sodīja, turpretī muižniekus un vāciešus, kuri bija nogalinājuši zemniekus, attaisnoja.

Minētie gadījumi liecina, ka Ziemeļu kara laika smagajos un sarežģītajos apstākļos šķiru konflikti ieguva asāku raksturu. Tieši Ziemeļu kara laiks bija arī viens no aktīvākajiem posmiem zemnieku bēgļu kustībā. Muižu īpašnieki zemniekus, kas bija aizbēguši kara gados, atprasīja vēl ilgi pēc kara. Pēc tam kad 1726. gadā bija atceltas Rīgas pilsētas divgadīgā noilguma tiesības, Rīgas rātes un pilsētas lauku fogtijas (*Landvogtey-Gericht*) kancelejā bez mitas sāka ienākt dzimtkungu zemnieku atprasījumi. Atprasījumu skaits pieauga, kad 1731. gadā Anna Joanovna atcēla noteikumu par divgadīgā noilguma

attiecināšanu uz bēgļiem no Kurzemes.²⁸ Nevajadzēja izdot tikai tos, kas pilsētā bija dzīvojuši pirms Nīstadas miera noslēgšanas.

Nav noliedzams, ka zemnieku bēgšanas kustība faktiski vērsās pret dzimtbūšanas pamatprincipiem, t. i., pret zemnieku piesaistīšanu pie dzimtkunga un muižas novada. Tā radīja muižniekiem saimnieciskus zaudējumus, jo, zemniekiem aizbēgot, viņi zaudēja feodālās zemes rentes maksātājus. Turpretī zemnieki kara gados un plosoties mēra epidēmijai atstāja dzimto vietu tāpēc, ka tādējādi centās saglabāt dzīvību. Protams, gadījumos, kad tie aizbēga, lai izvairītos no parādu atmaksāšanas muižai vai arī lai izglābtos no paredzamiem smagiem sodiem, aizbēgšana ieguva apzinātas, pret muižniecību vērstas darbības raksturu. Tā kā arī visapkārt Vidzemei zemnieki bija saistīti dzimtbūšanas jūgā, tad, aizbēgot uz Latgali, Krievzemi, Igauniju vai Kurzemi, bēgļi nokļuva jaunā dzimtbūnieciskā atkarībā. Daļa no tiem, vīlušies cerībās uz vieglāku dzīvi svešumā, atgriezās atpakaļ. Aizbēgot zemnieki varēja paņemt līdzī tikai daļu noniecīgās mantības, bet daļa bija jāatstāj vecajā dzīves vietā. Bēga galvenokārt gados jauni cilvēki, neprecēti puīši un meitas. Visvairāk zemniekus vilināja Rīga un tās lauku novads. Ja izdevās tur nodzīvot ilgāk par diviem gadiem, tad zemniekam bija izdevies atsavināties no dzimtbūšanas un kļūt brīvam. Pēc 1726. gada šīs iespējas sakarā ar divgadīgā noilguma noteikuma atcelšanu izzuda. Līdz ar to zemnieku bēgļu liktenis Rīgā bija pakļauts vispārējai Vidzemē valdošajai kārtībai. Muižnieki bēgļus meklēja. Bēgļu uzrādītājiem izmaksāja atlīdzību. Bēgļu tvarstišana notika ļoti plašos apmēros. Reizēm šajā pasākumā tika iesaistīta arī armija.²⁹

Rīgas pilsēta arī pēc divgadīgā noilguma tiesību atcelšanas centās pieturēt bēgļus, jo bija nepieciešams darba spēks pilsētas saimniecībai.³⁰ Nepaļaujoties uz labvēlīgiem spriedumiem bēgļu lietās Rīgas iestādēs, Vidzemes muižnieki patvarīgi apcietināja zemniekus un aizveda uz savām dzimtmuižām. Atdabūt šāds aizvestos zemniekus Rīgai nācās grūti. Pilsētas konfliktus ar muižniekiem vairs neizskatīja Rīgas burgrāfa tiesa, kas bija likvidēta 1725. gadā, bet Vidzemes galma tiesa, kas, pārstāvēdama muižnieku intereses, bez šaubām, nostājās dzimtkungu pusē. Spilgtu liecību par to sniedz Rīgas rātes sadursmes ar Adulienas dzimtkungu kapteini Tizenhauzenu. 1725. gada janvārī Rīgas rātē ienāca ziņojums, ka kapteinis Tizenhauzens noķēris, piekāvis un ar varu aizvedis līdzī loci Celīti un kādu pilsētā kalpojošu zemnieku Jēkabu. Lauku soģis paskaidroja, ka abus zemniekus aizsargānot divgadīgais noilgums. (Tas vēl nebija atcelts.) Rāte nolēma iesniegt sūdzību ģenerālgubernatoram par Tizenhauzena «atentātu» un pieprasīt zemnieku izdošanu.³¹ Pēc apstākļu noskaidrošanas atklājās, ka Jēkabs jau 15 gadus dzīvoja pilsētas teritorijā, bet Juris Celītis ierakstīts loču amatā pie loča Cīruļa Anša par kalpu un šogad gribējis iepirkties amatā. Celītis pirms trim gadiem reizi jau bijis aizvests uz Adulienu, bet atgriezies atpakaļ. Rāte nolēma lietas izskatīšanu uzticēt valdošajam senātam Pēterburgā, kur šajā laikā notika diplomātiska cīņa par divgadīgā noilguma

Jēkabs aizgājis pie Mūrmuižas Nodevu saimnieka par kalpu, kur apprecējies un nodzīvojis piecus gadus, tad aizgājis no turienes uz Startu muižas Ennes sētu par kalpu. Drīz vien viņa saimnieks izputējies un muižnieks ielicis Jēkabu sētā par saimnieku. Arī Jēkabam ar saimniekošanu neveicis. Labība nosalusi, zirgs un divas govīs nobeigušies. Muižnieks aizvedis uz muižu sētā palikušos divus vērsus un vēl vienu ķēvi. Tad Jēkabs devies par kalpu pie Mūrmuižas Sila sētas saimnieka. Pēc tam Mūrmuižas nomnieks viņu nosūtījis uz Duntē muižu. Tur Jēkabs nodzīvojis tikai gadu un tad, nabadzības spiests, pārnācis uz dzīvi par kalpu-bandinieku pie sava brāļa Pētera, Zvārgu sētas saimnieka. 1727. gadā Startu muižas nomnieks Jēkabu atkal atprasīja kā savu dzimtcilvēku un piespieda atgriezties Startu muižā.³⁷

18. gs. gaitā dzimtlaužu bēgšana nerimās. Tās cēlonis bija ne vien pieaugošā ekspluatācija, bet arī nežēlīgie sodi, ar kādiem muižās tika sodīti beztiesīgie zemnieki. Mājas pārmācības tiesības izvērtās par smagu un necilvēcīgu sodīšanas veidu, kas robežojās ar īstu sadismu. Vienādi nežēlīgi bija kā muižu nomnieki, tā muižkungi un mācītāji. Zemniekus pēra pat ar 24 pāriem rīkšu vienā reizē.³⁸ Vairākos gadījumos soda lielums nebija noteikts. Pārmērīgas sišanas laikā zemniekus fiziski sakropļoja, viņu iekšējos orgānus ievainoja. Bet muižnieki ar to vien neapmierinājās. Zemniekus ieslēdza soda siekstās, meta cietumos, kur mērdēja badā, lai pēc tam pērtu atkal no jauna.³⁹ Plaši bija izplatīta atkārtota pēšana īsā laika posmā. Tā, kādu mujēnieti Kausu Mārtiņu pēra 18 reizes, bet viņa pušelnieku Kausu Jēkabu piecas reizes pēc kārtas.⁴⁰ Dažos gadījumos sodītājam arī tas vēl likās par maz. Purmaļu Maču, kas tika sodīts ar 10 pāriem rīkšu tikai par to, ka neražas gadā no kaimiņmuižas zemnieka bija aizņēmis divus siekus rudzu maizei un par to bez muižkunga atļaujas trīs nedēļas atstrādājis aizdevēja sētā, pēriena laikā divas reizes aplēja ar sālsūdeni.⁴¹

Kādu Doles zemnieku pakāra aiz kājām muižas vārtos un pēc tam pēra, sitot, kur pagadījās. Pēc šādas eksekūcijas nabaga zemnieks pakārās.⁴² Pēra arī zemnieces, pat grūtnieces, tā ka piedzima nedzīvi bērni.⁴³ Vairākas nežēlīgas spīdzināšanas aprakstījis M. Stepermanis.⁴⁴ Ar sevišķu nežēlību izcēlās barons Steins (Narvas komandants), kas kopš 1748. gada nomāja Jaunburtņiekus. Steins tik nežēlīgi sodīja kādu zemnieci, ka tā izmisumā noslicinājās. Dažus zemniekus barons ne vien nopēra, nežēlodams pat grūtnieces, bet ar siekstā ieslēgtu kāju sūtīja meklēt savus radniekus, kas, nespēdami izturēt nomnieka nežēlību, bija aizbēguši. Sodīto zemnieku bija tik daudz un ar viņiem apgājās tik nežēlīgi, ka, izmisuma dzīti, tie iesniedza sūdzību Vidzemes Ekonomijas pārvaldē. Steins, kas nepiederēja pie Vidzemes bruņniecības, tā bija sakompromitējies, ka Ekonomijas pārvalde atzina par lietderīgu viņam Jaunburtņieku nomu atņemt.⁴⁵

Iebaidītie un izmisušie zemnieki ne vien bēga, bet meklēja taisnību un palīdzību Vidzemes Ekonomijas pārvaldē Rīgā un ar sūdzībām un pazemīgiem lūgumiem pēc palīdzības devās pat uz Pēterburgu pie cara.

Līdz mūsdienām saglabājušās vairākas zemnieku sūdzības. Tās iesnieguši Siguldas, Kalsnavas, Kauguru, Kokmuižas, Mujēnu, Mārsnēnu, Launkalnes, Laicenes, Rencēnu, Bānūžu, Kosas, Cēsu, Stāles, Leimaņu, Grotūžu, Priekuļu, Ežu, Drustu, Doles, Dikļu, Drabešu, Baložu, Bauņu, Vecbilskas, Stienes, Zosēnu, Lejasmuižas, Nītaures, Jaunburtņieku muižas un vairāku mācītājmuižu zemnieki.

Visbiežāk zemnieki sūdzējās par kļaušu paaugstināšanu virs vaku grāmatās noteiktajām normām, žēlojās par necilvēcīgiem sodiem, kādi viņiem jācieš par sūdzēšanos un mazāko neizdabāšanu dzimtkungu, nomnieku un muižas amatpersonu iegribām.

Divās antagonistiskās šķirās sadalījusies sabiedrība dzimtbūtnieciskās saimniecības sistēmā nevarēja rast kopēju attieksmi pret kļaušu darbu. No muižniecības viedokļa — tas bija nepieciešams un bez ierunām izpildāms darbs. Pēc zemnieku uzskata — nebija vajadzīgas ne muižas kļaušas, ne arī pati dīkā muižniecība. Viņu saimniecība varēja pilnīgi pastāvēt bez kungu muižu saimniecības. Laikā un arī vietas ziņā skaidri un uzskatāmi nodalītais kļaušu darbs zemnieku apziņā un psiholoģijā bija nevajadzīgs darbs, kas pašiem darba darītājiem nedeļa nekā. Dzimtkungu varmācība un nežēlīgas represijas par mazāko nepaklausības izpausmi kļaušu laikā padarīja kļaušas par dziļi nīstamu piespiedu darbu.

Zemnieku pretošanās kļaušu paaugstināšanai vai to intensitātes kāpināšanai vairāk vai mazāk bija vērojama pastāvīgi. Dzimtbūtnieciskās verdzības apstākļos sūdzības iesniegšanai neizbēgami sekoja smagi miesassodi, resp., sakropļošana vai pat nāve. Tāpēc ikviena sūdzība, kas tika iesniegta vai nu ģenerālgubernatora kancelejā, vai arī Ekonomijas pārvaldei, liecina par zemnieku drosmi un uzņēmību cīnīties pret apspiešanu.

Iesniedzot sūdzību, bija jāievēro noteikumi, kādus bija izstrādājuši zviedru birokrātiskā pārvalde Vidzemē 17. gs. beigās. Sūdzības drikstēja iesniegt sētas saimnieks savā vārdā. Tās bija jāparaksta arī sūdzības uzrakstītājam, jo no tā prasīja atbildību par zemnieka izteikumu pareizu pierakstīšanu. Kolektīvas zemnieku sūdzības bija aizliegtas. Tādējādi, sodot atsevišķus individuus, muižniecībai bija vieglāk apspiest zemnieku pretestību. Taču zemnieki šīs prasības neievēroja un turpināja iesniegt kolektīvas sūdzības, pirmkārt, tāpēc, ka tās vairāk tika uzklausītas, otrkārt, tāpēc, ka muižniekiem bija grūtāk visus vainīgos sūdzētājus notvert un sodīt, un, treškārt — zemnieki sūdzības parasti sagatavoja pie vācu valodas pratēja, rakstveža, kad viņi pa vairākiem kopā brauca ar kunga preču vezumiem uz Rīgu.

Viena no muižām, kuras zemnieki atkārtoti sūdzējās par dzimtkungiem, bija nelielā Startu muiža Raunas draudzē. 1645. gadā Zviedrijas karaliene Kristīne muižu bija piešķirusi Rīgas namniekam Mihaelam Sulcam, kas bija uzņemts muižnieku kārtā, jo viņa tēvs kādreiz (1621. g.) savā Rīgas namā bija labi uzņēmīms Gustavu II Ādolfu. 1683. gadā muižu reducēja, bet jau 1685. gadā Sulcs to atguva nomā kā žēlastības muižu sev un saviem mantiniekiem. 1712. gadā Pēterburgā cariene Katrīna it kā muižu restituējusi E. Sulcei.⁴⁶ Juridiski restitūcija vēl nebija noformēta. Kaut arī E. Sulce

uzskatīja muižu par savu īpašumu, Vidzemes Ekonomijas pārvalde to joprojām turēja par kroņa muižu, vienīgi atlaida Sulcei pusi no nomas naudas (150 dālderus).

1715. gadā muižā bija apdzīvotas 12 sētas, viens krogs, bet 11 sētas un otrs krogs bija neapdzīvoti. Daļa zemnieku bija aizbēguši. Muiža kara laikā bija stipri paputējusi, tās ēkas pussabrukušas, bet, tā kā muižai, pēc pašas baronietes izteikuma, «trūka kļaušinieku», tad par jaunu ēku uzcelšanu nebija ko domāt. 1715. gadā arklu revīzijas komisija norādīja muižas nomniecei, lai tā nepaaugstina zemnieku kļaušas virs vaku grāmatā noteiktajām, bet armijai nododamās nodevas un kļaušas atskaita no tām, kas jāsaņem muižai. Ziemā jāprasa tikai viena kārtņiece pie muižas lopiem, bet uzliktās ārkārtējās talkas siena pļaušanas un mēsļu vešanas laikā zemniekiem nav uzskatāmas par obligātām. Nomniecei uzdeva sameklēt aizbēgušos Startu muižas zemniekus.⁴⁷ Taču jau nākošajā gadā Vidzemes Ekonomijas pārvaldes kantori ienāca startenīšu sūdzība par pārlieku smagām kļaušām. Baroniete bija pieprasījusi no visiem zemniekiem, kas ar ratiem brauca kļaušās, atvest uz muižu vāzumu ar baļķiem, lubām vai lūku pinumiem (*Krippen*). Katram kļaušniekam pēc kļaušu darba dienas beigām vēl bija jāsaplēš 10 saišķi skalū. Diviem vīriem bija jāsamal pieci pūri iesala vai divi pūri rudzu dienā. Bez tam kādreizējo talku vietā bija ieviestas palīgkļaušas, kad zemniekiem bija jānoliž un jādedzina lūdumi; tāpat bija uzliktas jaunas kļaušas — bija jāizved uz lauka mēsli. Kā redzams, tad valsts revīzijas komisijas ieteikumus baroniete bija laidusi gar ausīm. 1716. gadā notika atkārtota muižas revīzija. Gada laikā bija aizbēguši pieci saimnieki, un apdzīvotas bija vairs tikai septiņas sētas.⁴⁸ Revīzijas komisija atkal piekodināja, ka muižas nomniecei jāpieturas pie vaku grāmatā noteiktajām normām tik ilgi, kamēr zemnieki kļūs turīgāki. Kontribūcijas maksājumi bija jāatbrīvo no kļaušu normām. No Miķeļiem līdz Jāņiem uz muižu sūtāma tikai viena kārtņiece. Zemniekiem palīgkļaušās nav jāiet obligāti, bet, ja tie vienojas ar muižu, tad siena pļaujas un mēsļu vešanas palīgkļaušu laikā muižai laudis jāēdina. Kārtņiecei jāļauj naktīs gulēt un nav jāliek pildīt kļaušu darbus. Bēgli bija jāsameklē. Ekonomijas pārvaldes sekretārs E. Smoliāns, kas izdarīja pārbaudi, norādīja, ka tad, kad zemnieku saimniecības nostiprināsies un varēs vairāk apstrādāt zemi, varēs arī uzlikt jaunas nastas.⁴⁹

1719. gadā par nomniecei atkal iesniedza sūdzību Sproģu māju pušelnieki Pēteris un Kaspars. Pēteris žēlojās, ka laikā, kad viņš aris savu zemi rudzu sējai, kundze viņu aizsūtījusi uz Vecpiebalgu sardzes kļaušās, bet zeme pa to laiku sasalusī un viņš nav varējis pilnībā apsēties. Laukus apsējis ar aizdotu labību, ko saņēmis no muižas. Tā kā zemnieks bija daudz parādā muižai, viņš kādu laiku bēguļojis un par to viņam atņemtas trīs govīs, bet viņš pats esot smagi nopērts. Otrs pušelnieks Kaspars žēlojās, ka muiža no viņa prasot pildīt kārtņieku kļaušas arī par Pētera sētas daļu. Soreiz vienojās, ka kārtņieku kļaušas abi pildīs uz pusēm un muiža atdos Pēterim vienu govī.⁵⁰ Taču govīs tā arī netika atdota.

Likās, ka zemnieku un muižas nomnieku attiecības uzlabosies.

Taču tā nebija. Neapmierināti ar radušos stāvokli, 1720. gadā Startu zemnieki — Sproģu Pēteris, Plēpju Kristis, Ņunes Jānis, Krodzinieku Juris, Leimaņu Miķelis, Pintuļu Juris — iesniedza sūdzību caram. Tātad neapmierināto zemnieku skaits bija pieaudzis. Zemnieki žēlojās caram, ka kungi pieprasot no viņiem papildus nodot sienu, kaut arī viņi siena nodevas muižā jau nogādājuši. Kundze esot piedzirdījusi karavīrus un sūtījusi viņus aplaupīt zemniekus. Kareivji tad esot aizveduši visu sienu no zemnieku sētām un meža pļavām, un nu viņi esot palikuši bez lopbarības. Kungi dzenot zemniekus ārpus kārtējām kļaušām mēslu vešanas, siena savākšanas, ražas un līdumu lišanas talkās. Mēslu vešanas talkas vien ilgstot trīs līdz četras nedēļas. Siena laikā bez īstenieka un otrinieka jāsūta kļaušās vēl viens, bet no dažām mājām pat divi vīri pusotras nedēļas ilgi. Labības pļaujas laikā jāstrādā septiņas nedēļas kunga laukos. Līdumu lišanā muiža kārtējos kļaušniekus nemaz nenodarbinot, bet to vietā no katras sētas vēl vienam vīram jāstrādā divas nedēļas. Talciniekus muiža barojot tikai vienu reizi dienā, tā ka ar to nepietiekot un ēdiens tik un tā jāņemot no mājām līdz. Ārkārtējās kļaušās jāvedot sešas asis malkas no Raunas un arī siens no pļavām uz muižu. Kārtniecēm naktīs neļaujot gulēt, bet uzliktot izpildīt dažādus darbus.⁵¹

Caram rakstītā sūdzība tika izskatīta jau tā pašā gada novembrī uz vietas, Startos. Tomēr kaut cik nozīmīgas izmaiņas zemnieku stāvoklī nav vērojamas.⁵² Startu muižas zemnieki nemitējās sūdzēties. Sulce, pa to laiku apprecējusies ar muižas pārvaldnieku Bliheru, sāka rīkoties muižā aizvien enerģiskāk. Tā lika nežēlīgi sodīt katru zemnieku, kas mēģināja par viņu sūdzēties augstākām instancēm vai arī nebija izdabājis tai kļaušu darbos. 1725. gadā Vidzemes Ekonomijas pārvalde norādīja Sulcei, ka tā nedrīkst nežēlīgi apieties ar zemniekiem un viņus izlikt vai pārvietot uz citām sētām bez Ekonomijas pārvaldes atļaujas. Atkal, jau kuro reizi, bija aizliegts zemniekus aplikt ar jaunām nastām un muižas zemnieku zemi iznomāt citu novadu zemniekiem.⁵³

Sulce uz šiem Ekonomijas pārvaldes norādījumiem atbildēja, ka Startu muižas zemnieki bijuši viņas dzimtļaudis un ar carienes gādību atkal kļuvuši par tādiem. Viņi savu kundzi esot nekrietni apmelojuši.⁵⁴ 1726. gadā kāds kapteinis J. Rakovskis apstiprina, ka Sulce Startos rīkojas pārāk patvaļīgi — iznomājot un ieķīlājot muižai piederīgās zemes un aizbēgušo zemnieku sētas, atņemot zemniekiem naudu, lopus, drēbes, labību u. tml.⁵⁵ Kļuvusi atraitne, Sulce drīz vien apprecējās ar Rakovski, kam bijis uzdots zemnieku sūdzības izmeklēt un kas atradās valsts dienestā un bija uzkalpojies līdz majoram. Ap 30. gadiem Rakovskis pats sāk pārvaldīt muižu. Zemnieki Sproģi no jauna rakstīja sūdzību carienei, lūgdami neatļaut paaugstināt viņu nodevas un kļaušas,⁵⁶ bet netika uzklausīti.

1742. gadā zemnieki bija tik sapratīgi, ka, sākoties neražai, gribēja panākt, lai labības un citu produktu nodevas tiktu aizstātas ar naudu, jo lauksaimniecības preču cenas bija kāpušas kā parasti neražu laikā. Kad Sulces vīrs Rakovskis to negribēja pieļaut, zemnieki bija atkal sūdzējušies un, gaidīdami sūdzības izmeklēšanu, nepļāva

riežas un nenodeva kunga tiesu. Par to Rakovskis viņus bija licis nežēlīgi pērt. Daļa zemnieku bija aizbēguši.⁵⁷

Tā kā tolaik bija liels maizes trūkums, Rakovskim ar Vidzemes Ekonomijas pārvaldes ierēdņa P. Hafšteina palīdzību izdevās zemniekus pierunāt pildīt kļaušas, apsolot par to izsniegt viņiem maizi — pieaugušam vīram divas mārciņas (800 gramu) un pusaudzīm pusotras mārciņas dienā.⁵⁸

Startu muižas zemnieku pretestība ekspluatācijas paaugstināšanai tātad ilga visu 18. gs. pirmo pusi, taču viņu cīņai nebija panākumu. Vispārējā kļaušu pieauguma procesā Vidzemē arī viņu kļaušas pakāpeniski pieauga un beztiesība palielinājās. Taču zemnieku sētas vairs nespēja pilnā mērā pildīt kļaušas. Jau 1738. gadā ar muižas aizjūgiem un zirgiem nācās iesēt 64 pūrus ziemāju.⁵⁹ 1741. gadā muižai pat visiem kļaušiniekiem nācās izsniegt maizi. 1744. gadā vairāki zemnieki bija atkal aizbēguši un vēl aizvien 6,63 maksāšanas arkli bija tukši.⁶⁰

Ar sūdzībām savu kungu centienus paaugstināt nodevas un kļaušas centās ierobežot arī Spāres muižas zemnieki Āraišu draudzē. Spāres muiža bija valsts muiža. Kā ķīlu to savā lietošanā bija ieguvis kapteinis O. Hovens, kas atradās valsts dienestā un muižā uzturējās tikai neregulāri. Saimniecību vadīja tā sieva A. Baumgarte.⁶¹ 1712. gadā muižas revīzijā atklājās, ka muižas saimniecība un zemnieki bija smagi cietuši aizvadītajos gados. Mēri muižā bija nomiruši ap 245 cilvēki. Apdzīvotas bija brīvzemnieka Jāņa Voitiņa sēta un vēl 15 citas sētas, bet izmirušas bija 14 sētas.⁶²

Spāres muižā plašāks konflikts starp muižas nomniekiem un zemniekiem izvērās ap 20. gadiem. Muižas nomniece A. Baumgarte bija zaudējusi pirmo vīru un apprecējusies otrreiz ar kapteini F. Smitu. Drīz vien jaunlaulāto starpā izcēlās nesaskaņas, jo Baumgarte gribēja saimniekot pati arī uz priekšu, turpretī jaunais vīrs sagrāba muižas apsaimniekošanu savās rokās un atlaida vagaru (vietējo), tā vietā pieņemot vācu pārvaldnieku A. Helmu, kas pat neprata latviešu valodu. Jaunais muižas pārvaldnieks nekavējoties uzsāka kārtot muižas darbus un darīja to visai cietsirdīgi. 1730. gada 14. oktobrī tas iesniedza Cēsu zemes tiesai sūdzības par zemniekiem, kas esot spītīgi un nepaklausīgi. Sermuļu Mārčam zemes tiesa piesprieda divdesmit pāru rīkšu, jo zemnieks pārvaldnieku bija lamājis un nolādējis. Kad muižas pārvaldnieks aršanas laikā uzsācis strīdu ar Sermuļu Mārču, Venču Jēkabs un Putnu Jānis, atsējuši no arkla vērtēžas, gājuši Mārčam palīgā un draudējuši Helmam. Cēsu zemes tiesa abiem piesprieda 15 pārus rīkšu.⁶³

Bet pēc Cēsu zemes tiesas lēmuma izpildīšanas zemnieku pretestība neapsīka. Kundze savukārt mudināja zemniekus iesniegt par Smitu sūdzību. Zemnieki arī 1720. gada 11. novembrī iesniedza sūdzības Ekonomijas pārvaldes virskomisāram, kuras bija parakstījuši astoņi sētu saimnieki — Skalbēru Ansis, Zāgeru Jaks, Kaulu Ansis, Sermuļu Mārčs, Jaunzemju Pēteris, Putnu Juris, Gribuļu Jānis un Jēkuļu Lauris —, jo tikai tiem bija tiesības sūdzēties.⁶⁴ Zemnieki žēlojās par kungu pāridarījumiem. Zāgeram bija atņēmti divi vezumi

sāls. Anša Skalbēra meita sūdzējās par to, ka gribējusi no muižas darbiem atgriezties pie tēva, bet piekārtā pie staba un drausmīgi pērtā. Arī Sermuļu Mārču pārvaldnieks Helms aiz atreibības gribējis drausmīgi sodīt, bet zemnieks no muižas aizbēdzis. Nomnieka Smita kundzības laikā esot bijis jāpilda vairāk klaūšu nekā agrāk. Agrāk zemnieki bija trīs reizes gadā braukuši uz Rīgu, vienreiz ar ratiem, divreiz ar ragavām, turpretī Smits visu ziemu neliekot vest preces, bet tas esot jādara vasarā, viskarstākajā darba laikā, turklāt jābrauc astoņas dienas no vietas. Bez tam esot bijis jāved arī baļķi un rudzi uz Tallinu armijas vajadzībām. Zemniekus spiežot nākt darbā ar diviem zirgiem uzreiz. Arī talkās sešu dienu vietā viņiem esot bijis jāierodas sešas nedēļas.

Atbildi uz zemnieku sūdzību iesniedza nomnieks. Viņš atzina, ka licis zemniekus pērt, jo tie, pēc viņa uzskata, esot bijuši vainīgi un esot sūdzējušies bez jebkāda iemesla. Un tā lieta šoreiz izbeidzās.

1730. gada 25. februārī Vidzemes Ekonomijas pārvaldē bija ienākušas sūdzības no Spāres zemniekiem un arī no muižas nomnieka Smita sievas, kura sūdzējās par savu vīru.⁶⁵ 1730. gada 10. jūlijā notika zemnieku sūdzības izmeklēšana. Zemnieki žēlojās par nepanesamām klaūšām, talkām un papildu darbiem, par to, ka atvieglājumi, kādus noteicis apriņķa komisārs P. Hafšteins, netiekot ņemti vērā. Kad zemnieku zirgi nespējot pavilkt piecas un septiņas asis garos baļķus, muižas kalpotāji sitot nabaga lopiņus līdz asinīm. Zemnieki nedēļām ilgi bez atpūtas gājuši klaūšās. Sievām esot jāvērpj daudz linu un pakulu. Sermuļu Pēterim bija jāiet ar savu saimi palīgā kungiem zvejojot, bet, kad zemnieks nevarējis izdarīt kungam pa prātam, viņš smagi nopērts. Par vienu īstenieka nedēļu viņam divas nedēļas bija jāstrādā galdnieka darbi. Kungam viņa darbs nav paticis, un viņš saņēmis pērienu. Muiža pat atņēmusi viņam dzelzs lemes, jaunus ratus un ragavas. Zemnieki žēlojās, ka vienlaikus viens klaūšnieks ar diviem zirgiem un ragavām braucot uz mežu pēc baļķiem, bet otru klaūšnieku pa to laiku sūtot rudziem lūdumu gāzt vai arī citos darbos. Kaulu Ansīm ar diviem dēliem divas ziemas un vasaru dienu pēc dienas bijis jāmaļ un jāgatavo iesals un alus. Nabadzīgajam Skalbēru Ansīm par vienu īstenieku jāsūta divi kājinieki, jāpilda palīgklaūšas un kārtnieku darbi, tāpēc arī viņš nokavējot isto sējas laiku un viņa saimniecība putot laukā. Arī Venču Jānis, Putnu Jānis, Lielmāršu Bēcs, Zāgeru Ansis, Olnieku Ansis, Dzeņu Jēcis, Gribruļu Jānis, Jēkuļu Lauris žēlojās par neregulārām, pārmērīgi augstām klaūšām, kuru dēļ viņu pašu saimniecības izputot.⁶⁶ Zemnieku sūdzības cita citu pamatoja un liecināja, ka Spāres muižā faktiski netika ievēroti nekādi klaūšu darbu normatīvi, bet kungs rīkojās ar zemniekiem, kā viņam iegribējās. Cēsu apriņķa komisārs P. Hafšteins, kas vispār centās atbalstīt muižas nomniekus un muižniekus, bija spiests ievērot zemnieku smago stāvokli un pavēlēja Smitam atlīdzināt vairākiem zemniekiem radušos zaudējumus. Komisārs izsniedza muižai nodevu un klaūšu normatīvus, kuri bija turpmāk jāievēro.⁶⁷ Tomēr zemnieku stāvoklis neuzlabojās. 1731. gadā zemnieki nemitējās sūdzēties, ka Ekonomijas pārvaldes izdotie klaūšu darbu normatīvi un citi

noteikumi netiekot ievēroti, zemniekiem ne vien piespiežot pildīt smagās klaušas, bet tos arī katrā izdevīgā gadījumā nežēlīgi perot.⁶⁸ 1731. gada 7. augustā Spāres nomnieks F. Smits ziņojumā aprīnķa komisāram visas zemnieku sūdzības raksturoja kā nepamatotas, kas esot radušās tāpēc, ka sieva zemniekus esot pret viņu sakūdījusi. Viņam, Smitam, gan «nekad neesot pat prātā ienācis zemniekus izputināt, bet viņš esot vienmēr gādājis, lai tie varētu baudīt viņa palīdzīgo roku un palīdzību, un viņš allaž esot muižā rikoļies kārtīgi».⁶⁹ Tomēr Smita nomas tiesības netika atjaunotas.

Muižā atsāka saimniekot A. Smite-Baumgarte, kuras rīcība daudz neatšķīrās no vīra darbības. 1733. gadā viņa prasīja Vidzemes Ekonomijas pārvaldei atļauju iedalīt laukus riezās ražas novākšanai, jo talkās zemnieki sūtot tikai vecus cilvēkus un bērņus. Ekonomijas pārvalde atļāva riezū sistēmu ieviest ne vien ražas novākšanā, bet arī zemes aršanas darbos.⁷⁰

1738. gadā muiža formāli nonāca Smites-Baumgartes znota E. Meka nomā, taču īstā saimniece joprojām palika Baumgarte, kas nespēja nodibināt labas attiecības ne vien ar zemniekiem, bet arī ar aprīnķa komisāru P. Hafšteinu. 1741./42. gada neražā Smite-Baumgarte nepalīdzēja zemniekiem. Viņa ne vien noslēpa īstos datus par labības krājumiem muižā, bet bada cietējiem zemniekiem aizdeva tikai septiņus pūrus un divus siekus rudzu.⁷¹ Rudzu nodevas kundze zemniekiem atļāda, jo viņiem tā kā tā nebija, ko dot, bet miežu nodevas prasīja nolīdzināt ar naudu, par vienu pūru ņemot pusdālderu. Zemniekiem trūka maizes, bet kundze, tiem ierodoties klaušās, ne tikvien kā neizsniedza to, bet, it kā labu darīdama, atļāda no nodevu parādēm par labības plauju vienu pūru un par mēslu izvešanu vienu sieku. 1742. gadā zemniekiem no valsts klēts izsniedza 103 pūrus rudzu maizei, bet muižas nomniece tos paturēja sev, tādā veidā it kā nolīdzinādama daļu ieilgušo zemnieku parādu, kas bija visai prāvi. Pavisam 24 muižas zemnieki bija palikuši parādā 30,25 dālderus naudā, 185,6 pūrus rudzu, 33,8 pūrus miežu un 20 pūru auzu.⁷² Sašutuši par šādu rīcību, zemnieki par kundzi iesniedza jaunu sūdzību, kurā norādīja, ka viņa nepalīdzot zemniekiem postā, bet pieprasot vēl, lai uz mēslu izvešanas talkām viņi ierodoties paši ar savu maizi. Pārmērīgo klaušu dēļ vasarājs zemniekiem esot palicis zem sniega. Jāstrādā esot arī svētku dienās, kas iekritot nedēļas vidū, un pat svētdienā, bet pirmdienas rītā atkal agri jābūt darbā.

1742. gadā muižā sāka saimniekot E. Meks, kas solījās visas klaušas, kas ir pretrunā ar Ekonomijas reglamentu, atcelt.⁷³ 1745. gadā muižas noma nonāca Baumgartes meitas L. S. Hovenas, Meka atraitnes, ziņā. Lai arī muižas nomnieki mainījās, spārenieku stāvoklis nekļuva vieglāks.

Vecpiebalgas draudzes Grotūžu muižas zemnieku sūdzības 1740. gadā atsedza tās atšķirības, kādas pastāvēja muižā starp vaku grāmatās fiksētajām un jaunievestajām klaušām. 1738. gadā valsts muižu Grotūžus turēja kā ķīlas valdījumu G. Fēdersdorfs, kas to bija iznomājis apakšnomniecei Grasai. Muiža šajā laikā jau bija atspirgusi no kara un mēra postījumiem. Tīrumos izsēja 58 pūrus ziemāju

sēklas. Muižā bija 40 liellopu. Apdzīvotas bija 12, bet postažā — vēl piecas sētas. Zemnieku sētās bija 37 darba spējīgi vīrieši, 36 darba spējīgas sievietes.

1740. gadā Grotūžu zemnieki Ekonomijas pārvaldei iesniedza sūdzību, ka nomniece Grasa netaisnīgi paaugstinājusi kļaušas.⁷⁴ Pati Grasa apstiprināja zemnieku izteikumus.⁷⁵ Nomniece Grasa bija iemērijusi valakas zemes apstrādāšanai. Vienas valakas lielums bija noteikts uz 10×11 kārtīm. Katram saimniekam bija iedalītas vairākas valakas, kas nedēļas laikā bija jāapstrādā ar vienu vai diviem zirgiem. Bez tam katru sestdienu muižas darbos bija jāierodas kājiniekam ar zirgu un jāpaliek līdz pirmdienas vakaram. Grasa aizbildinājās, ka tā tas esot parasts visā Vidzemē un viņa pat naktssargu ēdinot, kas citur nenotiekot. Kundze atzina arī, ka agrāk zemniekiem bijis mājās jāsavērpj sešas mārciņas lina diegu, bet viņa pieprasot, lai katra sēta sūta meitu ar ratiņu 10 līdz 12 nedēļas uz muižu un dod līdz arī ēdienu, jo zemnieces savās sētās slikti vērpjot. Bez tam, muižā strādājot, lina netiekot izvazāti. Zemnieki vispār negribot kārtīgi dzīvot, jo, ja esot kaut kur kristības, tad veselas divas nedēļas paliekot mājās un nenākot kļaušās. Tālāk zemnieki žēlojās, ka vienam vīram jāšacērt nedēļā piecas asis malkas un otrajā nedēļā tās esot jāizved. Tas neesot vienam vīram pa spēkam, tāpēc kļaušās jāsūta divi vīri un divi zirgi, sēta darbi atpaliekot, saimnieki izputot un puīši aizbēgot. Grasa atzina, ka tā jau tas esot, bet to, ka dienā jāšacērt viena ass malkas, esot noteikusi revīzija (nav minēts kāda), un puīši aizbēguši nevis viņas, bet gan pašu saimnieku vainas dēļ. Grasa nespēja arī pārliecināti paskaidrot, kālab kārtniecēm nakti jāsavērpjot trīs mārciņas pakulu un jākuļot rijas, bet, ja kārtniecei jāpiedalās kulšanā, tad pakulas tai jāsavērpjot mājā. Nomniece apgalvoja, ka tā dodot tikai divas mārciņas pakulu ganēm, kas tās savērpjot ganos ar vārpstiņām. Zemnieces adot un vērpjot muižā (!) pašas sev. Tātad kundze atzina, ka kārtnieku kļaušas prasītas arī vasarā ganību laikā. Neticams izklausās viņas paskaidrojums, ka zemnieces ņēmušas uz muižu līdz arī vērpjot savas pakulas. Tālāk zemnieki sūdzējās, ka viņiem pat svētdienās neesot miera, bet jātirot muižas līdumi un jāpļaujot siens. Grasa taisnojās, ka revīzijā viņai esot atļauts karstā darba laikā pieprasīt palīgkļaušas muižas maizē. Pērn esot divas dienas tīrījuši līdumu. Tas viss tā notiekot tāpēc, ka muižā esot maz ļaužu. Muižā esot sliktā zeme, bet zemnieki esot slinki un nepaklausīgi. Agrākais nomnieks rūpējies tikai par sevi, bet viņa muižkungs esot sēdējis kroģā. Tagad Grasa prasot no zemniekiem kārtīgu darbu, un tas viņiem nepatīkot. Lai kāda arī bija Grasa atbilde, viņa nespēja noliegt zemnieku sūdzībās minētos faktus. Zemnieki visu Grotūžu muižas zemnieku vārdā lūdza ķeizarienei un Ekonomijas pārvaldes virskomisāram atcelt Grasu no saimniekošanas muižā. Izmeklēšanā Grasa darbība tika uzskatīta par neapmierinošu. 1744. gadā Grotūžus jau nomāja virsleitnants T. Dīcs, kas kalpoja armijā, un pārzināja Cēsu apriņķa zemes tiesas priekšsēdētājs J. F. Otonisens.⁷⁶ Kādas reālas izmaiņas bija notikušas zemnieku kļaušās, nav zināms. Jāšaubās, vai valakas un palīgkļaušas bija lik-

vidētas, jo zemnieki savās sūdzībās nežēlojās par paša valaku sistēmas un palīgklausu pastāvēšanu, bet gan par pārmērībām, kādas bija pielāvušies nomniece Grasa, tās paaugstinādama.

Ne ikreiz Ekonomijas pārvaldes ierēdņu norādījumus par pārmērīgu jaunieviesto klausu atcelšanu muižas nomnieki uzņēma kā pašu par sevi saprotamu lietu. Priekuļos, kas 30. gados bija nonākusi E. Bīrona nomā, zemniekiem bija uzliktas pārmērīgas nastas un klausas. To muižas pārbaudē bija atzinusi tā dēvētā imisijas komisija, kas muižu 1741. gadā nodeva jaunajam nomniekam.⁷⁷ Imisijas komisija pārmērīgās klausas samazināja. Tomēr jaunais nomnieks rudenī atjaunoja visas E. Bīrona nomas laikā ieviestās klausas. Zemnieki aizsūtīja pie Cēsu apriņķa komisāra P. Hafšteina savu pārstāvi Libertu Krišu ar vēstuli, kurā ziņoja par notikušo. P. Hafšteins pieprasīja no muižas pārvaldnieka paskaidrojumu. Pārvaldnieks, kāds M. Ruders, aizsūtīja P. Hafšteinam rupju atbildi, bet vēstules nesēju Krišu smagi sodīja, papriekšu likdams stārastam nopērt to ar pātagu, bet pēc tam eksekūciju turpināja pats. P. Hafšteins, uzzinājis par notikušo, pieprasījis paskaidrojumus no paša muižas nomnieka. Nomnieks apvainoja P. Hafšteinu, ka tas esot pret viņu naidīgi noskaņots.⁷⁸ Starp P. Hafšteinu un muižas nomnieku sākās nesaskaņas. Galu galā nomniekam nomu atņēma un muižu ieguva kavaliergvarda majors G. Korfs. Viņa nomas gados klausas nedaudz samazinājās.⁷⁹

Zemnieku sūdzības iestādēs vispār uzklaušija tikai retumis.

Labvēlīgs rezultāts bija Doles zemnieku sūdzībām par muižas apakšnomnieku Vildi. 1733. gadā zemnieki žēlojās, ka viņiem sestdienu un svētdienu naktīs jāsūta divi naktssargi kopā ar 10 sargiem. Zemniekiem bija uzliktas arī citas papildklausas.⁸⁰ Muižā kalpoja ik dienas 21,5 īstenieki, 0,25 kājinieki, 19 otrinieki. Vēl zemniekiem bija jāpilda darbi 543 palīgklausu dienās. Labību muižā novāca riežas jeb valakās.⁸¹ Muiža bija Rīgas lieltirgotāja H. Bērensa mantinieku ķīlas valdījums, jo Bērenss savā laikā bija aizdevis zviedru karalim Kārlim XII naudu. Mantinieku vārdā muižu pārstāvēja Rīgas rātskungs P. Timermanis.⁸² Mantinieki muižu bija iznomājuši apakšnomniekam Vildem, par kura rīcību zemnieki tad arī žēlojās. 1734. gadā Vidzemes Ekonomijas virskomisārs V. G. Felkerzāms lūdza muižas lietotājus — H. Bērensa mantiniekus — atcelt apakšnomnieku Vildi.⁸³ 1738. gada arklu revīzijā Vilde kā Doles apakšnomnieks vairs nav minēts.⁸⁴ Tā Doles zemnieki atbrīvojās no nežēlīgā Vildes kundzības, lai gan arī jauno muižas īpašnieku un nomnieku laikā viņu klausu slogs nekļuva neko vieglāks.

Arī Lejasmuižas zemnieki Gulbenes draudzē 1731. gadā sāka sūdzību pret muižas pārvaldnieku leitnantu Dorthēzenu, kas saimniekoja muižā tā valditāja korneta T. Hafšteina uzdevumā. Muižā bija 35 sētas 14 maksāšanas arklu vērtībā. Sētām ik dienas bija jāpilda 428 palīgklausu dienas, ražas laikā jāpilda talcinieki un ziemā trīs kārtinieki.⁸⁵ Lejasmuižas zemnieki sūdzējās gan par netaisnīgi atņemto sienu, par lielajiem uzberiem, par plašumā ejošo degvīna

dedzināšanu u. tml.⁸⁶ Tomēr sūdzību centrā žēlošanās par pārmērīgām kļaušām. Kamēr muižā saimniekoja Dorthēzens, zemniekiem no agra pavasara gandrīz līdz gada beigām no sētas jāsūta ik dienas viens palīgkļaušinieks savā maizē. Bez tam zemniekiem vēl pieprasot lidumus tīrīt un kokus gāzt, sienu pļaut un gubot, un sējas laikā no ceturtdaļarkla lielām sētām jāiet trīs dienas ar zirgu un aizjūgu mēslus vest. No lielākām sētām prasa vēl vairāk. Vienīgi linu kulstīšanas laikā kungs viņus ēdina ar savu maizi. Katra sēta sūta uz muižu meitu ar sētas maizi savērt 10 mārciņas linu.⁸⁷ Sūdzību pārbaudes laikā muižas pārvaldnieks Dorthēzens nespēja noliegt, ka prasījīs pārāk daudz palīgkļaušu dienas no zemniekiem, bet piebilda, ka zemnieki tāpēc jau nu neesot izputināti. Pārbaudes komisija noteica, ka nomniekam nav tiesību prasīt palīgkļaušas. Tās esot jāuzliek par tam, turklāt dodot zemniekiem muižas ēdienu. Mēslu vešana jāpaveic ar kārtējiem kļaušiniekiem. Arī vērpšanā jāievēro mērenība.⁸⁸ Tā šis gadījums beidzās ar zemnieku sūdzību apmierināšanu.

Sūdzību pārbauditāji no Ekonomijas pārvaldes ar vācu baroniem priekšgalā parasti vai nu apmierinājās ar formāliem norādījumiem par vaku grāmatu normu ievērošanas nepieciešamību, vai arī centās abas puses samierināt,⁸⁹ parasti par ļaunu zemniekiem. Visbiežāk pārbaudes komisija nostājās muižas nomnieka pusē. Tas skaidri vērojams Kalsnavas muižas zemnieku 1727. gadā iesniegto sūdzību pārbaudes laikā.

Lielā un ienesīgā Kalsnavas muiža ar plašajiem mežiem bija kārojams nomas objekts. Kalsnavas muiža nebija daudz cietusi karā. Jau 1715. gadā tanī pilnīgi bija atjaunotas visas ēkas — arī mūra dzīvojamais nams, divi krogi un vienas dzirnavas. Mežos cirta kokus pārdošanai. Jau 1715. gadā muižas novadā dzīvoja 210 darba spējīgi vīrieši un 183 darba spējīgas sievietes.⁹⁰ 1744. gadā darba spējīgo zemnieku skaits bija pieaudzis līdz 341 vīrietim un 375 darba spējīgām sievietēm.⁹¹ Lielais darba spējīgo zemnieku skaits muižas nomniekiem ļāva vērst plašumā muižas saimniecību.

Kalsnavu līdz 1715. gadam nomāja landrāts barons J. Mengdens, bet tad Pēteris I to piešķīra mūža lietošanā cara padomniekam S. Ragozinskim. Muižā uz vietas saimniekoja muižkungs G. Abrahams.⁹² Jau 1715. gadā kalsnavieši žēlojās revīzijas komisijai, ka viņiem jāeļojot talkās vairāk nekā jebkad agrāk. «Agrāk no pusarkla lielas sētas bijis jāiet 20 dienas talkās, tagad, cik uziet, no ražas novākšanas sākuma līdz beigām, pie tam ar savu maizi.» Tātad talkas faktiski bija pārvērstas par nenormētām palīgkļaušām. Kļaušiniekus izdzina smagos kļaušu darbos, baļķu pludināšanā un būvdarbos.⁹³ Kā atrisinājās šī sūdzība, nav zināms. 1726. gadā Kalsnava nonāca Rīgas ģenerālgubernatora P. Lasī nomā.⁹⁴ 30. gados to pārvērtā par viņa privātmuižu.⁹⁵ 1744. gadā tā bija jau valsts padomnieka J. Kampenhauzena īpašums.⁹⁶ Kalsnavas muižas nomnieki un īpašnieki nekad nedzīvoja muižā, bet nodeva to pārvaldnieka ziņā. P. Lasī par pārvaldnieku iecēla kādu Kneivelu, kas brīvi rīkojās muižā. 1726. gadā ģenerālgubernatora kancelejā ienāca divu Kalsnavas zemnieku Jēriņu Reiņa un Brenčēnu Jāņa sūdzība.⁹⁷ Ipaši Jēriņu Reiņa sūdzība

atsedz, cik intensīvi pieauga zemnieku pildāmās nastas. Jēriņš no 1725. gada bija maksājis par ceturtdaļarklu tikai $3\frac{3}{4}$ dālderu lielu leides naudu. Drīz vien no viņa pieprasīts vēl otrinieks no Jurgiem līdz Miķeļiem un nodevas par astotdaļarklu. Viņam bija jāsūta astoņas reizes divi vezumi un zirgi bez sētas kļaušiniekiem uz pilsētu ar precēm. Pārvaldnieks vēl pieprasījis nodot uz nākošā gada rēķina 30 podus linu, bet, tā kā zemnieks tos nav varējis kungam dot, tad saņēmis pērienu — piecus pārus rikšu. Pārvaldnieks piedraudējis Reini un viņa brāli nopērt vēl ar 10 pāriem rikšu, bet zemnieki aizbēguši.⁹⁸ Ģenerālgubernators pavēlēja 1727. gada jūnijā uz Kalsnavu doties aprīņa komisāram P. Hafšteiņam un izmeklēt zemnieku rakstiskās un mutiskās sūdzības un pārbaudīt muižas saimniecību.⁹⁹ 29. jūnijā Hafšteins ar palīgu Klēbeku ieradās muižā, kur jau bija sapulcējusies daļa muižas zemnieku, kas lūdza ar pārbaudi pasteigties, jo bija pats karstākais siena laiks. Muižas pārvaldnieks Kneivels bija tik nesaudzīgi un nežēlīgi apgājies ar kalsnaviešiem, ka bija noskaņojis pret sevi pat zemnieku tiesnešus un vagarus. Kneivels bija uzbrucis zemnieku tiesnesim Stalulēnam Pēterim un bez iemesla to nopēris. Pati ģenerālgubernatora meita, kas tajā laikā bija atbraukusi uz muižu, bija iejaukusies un zemnieku tiesnesi izglābusi. Zemnieki cits pēc cita ieradās komisijas sēdē un žēlojās par paaugstinātām malķas un baznīcas naudas nodevām, nežēlīgu pēršanu, par pārāk lielām kļaušām pakulu savērpšanai. Sūdzību pārbaudes gaitā no pašu zemnieku liecībām noskaidrojās, ka viņi pretojušies pārvaldnieka no jauna uzlikto kļaušu pildīšanai. Vairāki zemnieki nebija gājuši papildkļaušās. Tas atmosfēru muižā bija sakarsējis līdz baltkvēlei, un muižas pārvaldnieks, nezinādams cita līdzekļa, kā zemniekus piespiest sev paklausīt, bija pasācis viņus nežēlīgi pērt par katru niecīgāko pārkāpumu. Pat vagars bija saņēmis 10 pāru rikšu. Kalnmatīšu Ansis bija nopērts tikai par to, ka bija apbedījis savu mirušo sievu un dēliņu tajā laikā, kad bijis jābūt kļaušās.¹⁰⁰ Kāds cits zemnieks Dzilnas Juris nopērts par to, ka nav varējis kungam pa prātam izmērit labību. Vairāki zemnieki nežēlīgajā pēršanā bija sakropļoti un sākuši klibot. Sūdzību izmeklēšana beidzās ar to, ka muižai iecēla jaunu pārvaldnieku Braunu, kam uzdeva labāk ievērot muižas īpašnieka ģenerālgubernatora Pētera Lasī intereses un saudzēt zemniekus. Tā muižniecības pārstāvji, izpatikdami ģenerālgubernatoram, it kā nostājās dzimtļaužu pusē.

Zemnieku nežēlīgā pēršana spieda daudzreiz zemniekus samierināties ar savu likteni. Tā, Nītaures mācītājmuižas zemnieks Krievēnu Juris pēc pamatīgas nopērpšanas uzņēmās pildīt divkāršas nastas.¹⁰¹ Tomēr pat smagākās dzimtkungu represijas nespēja pilnīgi nomākt zemnieku protestus pret kļaušu paaugstināšanu un viņu pārvēršanu par vergiem, kas nekurnot nes savu jūgu. Zemnieku nemiers gruzdēja dziļi apslēpts un, stāvoklim neražu, bada vai lopu sērgu dēļ saasinoties, izlauzās uz āru. 18. gs. sākumā mazražīgi gadi bija vairākkārt — 1715., 1723., 1734. gadā, bet 1740.—1742. gadu neraža bija tik vispārēja, ka tai sekoja bads, atsedzot dzimtbūtnieciskās saimniecības

vājās vietas. Tā kā zemnieki nespēja uzkrāt pietiekamas uzturlīdzekļu rezerves, tie gada laikā patērēja visus tos pārtikas produktus, kas palika pāri pēc saistību nokārtošanas ar muižu. Nabadzīgākajiem zemniekiem bieži vien jau ap Jauno gadu sāka apstrūkt maizes,¹⁰² un tie devās uz muižu izlūgties labības aizdevumus, ko arī saņēma, maksādami augstus procentus. Nereti par trim aizdotiem pūriem labības rudenī bija jāatdod vietā četri pūri. Un tā daudziem zemniekiem krājās lieli parādi, kam vēl pievienojās ikgadējie nodevu parādi, t. i., parādu summai pieskaitīja vēl nenodotās nodevas. Ja zemniekam nebija zirga, muižas aizdeva naudu tā iegādei, un arī šis aizdevums bija jāatmaksā.

1740. gada neražas cēlonis bija nelabvēlīgie klimatiskie apstākļi — vēls pavasaris, pārlietu lietaina vasara, agrs rudens un pāragsrs sals. Tā kā zemnieku saimniecībās lielo klaušu dēļ siena un ražas novākšanas darbi aizkavējās līdz vēlam rudenim, tad daudziem siens sapuva uz lauka un labība palika nenovākta zem sniega. Ziemā sākās bads. Stāvoklis kļuva tik kritisks, ka 1741. gada 19. janvārī valdība izdeva patentu, kas uzlika par pienākumu muižu nomniekiem un muižniekiem saglabāt klētīs, bet nevis pārdot labību, kuru varētu izsniegt trūkcūcietējiem zemniekiem.¹⁰³ Muižas nomniekus no nomas maksas neatbrīvoja. Nepieciešamības gadījumā labību izsniedza arī no kroņa magazinām, lai gan daudzos gadījumos labība no kroņa magazinām līdz zemniekiem nemaz nenonāca, bet palika muižu klētīs kā nolīdzinājums par zemnieku labības nodevu un sēklu parādiem. Pavasarī izrādījās, ka rudzu sējumi Vidzemes lielākajā daļā nelabvēlīgu ziemošanas apstākļu dēļ bija izpuvuši. Tiem uzseja vasarājus. Zemniekiem trūka sēklas, un tie bija spiesti atkal aizņemties no muižas.

Saglabājušās ziņas par Jaunburtnieku muižas zemnieku rudzu lauku stāvokli. 1741. gada 27. maijā 29 sētās rudzu sējumu stāvoklis bija šāds: lauki, kuros bija izsēts 159 pūri rudzu, bija vidējā stāvoklī, jo daļa rudzu bija pārziemojuši; lauki, kuros bija izsēti 149 pūri labības, bija ļoti sliktā stāvoklī, t. i., labība ziemā bija iznīkususi. Zemniekiem ziemā bija nobeigušies 80 liellopi.¹⁰⁴ Citos novados stāvoklis nebija labāks. Neraža ieilga. 1742. gadā Vidzemē jau tā niecīgos daudzumos iesētajam vasarājam nenobrieda graudi. Bads vērtās plašumā. Arī 1742. gadā bija izdots patents ar norādījumiem palīdzēt zemniekiem ar maizes labību. Savukārt muižas lūdza aizdot zemniekiem labību no kroņa klētīm. Tādos sarežģītos un smagos apstākļos daļa zemnieku apmira. Tāpēc, kā jau norādīts, zemnieku skaitliskais pieaugums no 1740. līdz 1744. gadam Vidzemē bija niecīgs, bet vairākās draudzēs iedzīvotāju skaits bija samazinājies. Muižu lauku apstrādāšanai atkal vietvietām izmantoja muižas zirgus un algādžus, t. i., maksāja zemniekiem par darbu ar maizi un labību.¹⁰⁵

Šādā situācijā saasinājās zemnieku protesti pret ekspluatāciju. 1741. gadā un tam sekojošos gados zemnieku sūdzību skaits īpaši pieauga. Daļēji šos datus jau minējām iepriekš. Seit aplūkosim ne-

daudzu muižu zemnieku likteņus, kuri ļauj vērot, ka dzimtkungu reakciju uz zemnieku postu noteica viņu šauri šķiriskā un savtīgā nostāja, kas nebūt neveicināja objektīvi radušos grūtību pārvarēšanu.

1743. gadā Vidzemes Ekonomijas pārvaldes kantorī ieradās Cēsu pilsmuižas zemnieki Libaru Jānis, Jēkuļu Jānis, Jaunatu Lauris, Jaunzemju Ansis, Inkuļu Pēteris, Goģu Mārčs un Žagaru Mārčs. Zemnieki norādīja, ka 1738. gadā viņu nodevas un klaušas noteiktas pēc zviedru laika vaku grāmatu normām, bet tagad viņi nevarot tās izpildīt neražu dēļ. Kara laikā izmainījusies arī sētu aramzemes platība, un viņi vairs nevarot tik daudz iesēt kā pirms kara. Jaunats varot iesēt tikai četrus pūrus rudzu, Jaunzemis — tikai piecus, Inkulis — astoņus, Goģis — četrus un Žagaru Mārčs — tikai piecārus pūrus rudzu.¹⁰⁶ Zemnieki lūdza pārbaudīt viņu robežas pēc zviedru laiku kartēm. Tomēr Ekonomijas pārvalde viņu lūgumu noraidīja.

1744. gadā Cēsu pilsmuižas zemnieki no jauna sūdzējās, šoreiz par muižas nomnieku ritmeisteru baronu G. Mengdenu, jo viņš pēc muižas labības novākšanas esot aizdevis zemniekus Cēsu namniekiem. Tāpēc viņi paši nevarot savu labību novākt, jo pēc Cēsu namnieku pieprasījuma viņiem bieži jābraucot uz Rīgu ar precēm. Cēsu zemnieki žēlojās: «Tādēļ, ka mums, pirmkārt, savam kungam jākalpo klaušās, otrkārt, kad mūsu nedēļas muižas klaušas ir beigušās, mums jāklūst atkal par Cēsu tirgotāju vergiem, kad taču mēs viņa ķeizāriskās majestātes pavalstnieki esam...»¹⁰⁷ Zemnieku sūdzība Ekonomijas pārvaldē tika uzklautāta, un septembrī muižā notika sūdzības pārbaude. Tās laikā atklājās, ka zemnieki no lielajām sētām braukuši astoņas reizes ar Mengdena precēm uz Rīgu. Papildus tam zemnieki vēl veduši 20 vezumus Cēsu tirgotāja Hāzinga preces. Muižas nomnieks par katra vezuma aizvešanu saņēmis no tirgotāja 1¼ dāldera. Zemniekiem jāpildot arī tālas medību klaušas, kad vien nomniekam Mengdenam iegribas. Medībās jājāj astoņiem līdz desmit vīriem ar labākajiem zirgiem ik dienas. Zirgi tiekot bezgala nodzīti. Kungs nesaudzējot arī labību, bet, meža zvērus medīdams, ar zirgiem un suņiem auļojot cauri labībai un to nomīdot.¹⁰⁸ G. Mengdena nomas gadi Cēsis izbeidzās 1745. gadā.

Arī Kosas muižas zemniekiem papildus muižas klaušām bija jāved Cēsu tirgotāju preces uz Rīgu. Kad zemnieki atteicās vest tirgotāju preces, muižas nomnieks zemniekus apķīlāja. Starp Kosas muižas nomnieku Zasu un tam padotajiem dzimtļaudīm nobrieda konflikts. Vairāk nekā 60 zemnieku pārmērīgo vezumnieku klaūšu dēļ no muižas bija aizbēguši. Pieci muižas zemnieki — Spandaru Juris, Urbu Miķelis, Lejasveģis, Kalnaveģis un Zušu Pēteris — iesniedza Vidzemes ģenerālgubernatoram sūdzību, kurā, starp citu, norādīja, ka kungs neilgā laikā klaušas paaugstinājis div- un trīskārt virs vaku grāmatas normām. 1746. gada 7. jūlijā pēc ģenerālgubernatora pavēles muižā ieradās Cēsu apriņķa komisārs Rikmanis un uzsāka sūdzību izmeklēšanu. Lai gan noskaidrojās, ka visas zemnieku sūdzības bija pamatotas, stāvoklis tomēr nemainījās. Muižas nomnieks Zass aizbildinājās, ka lielajos neražas gados viņš bija aizdevis zem-

niekiem labību. Aizdevumu atlīdzināšanai viņš tad nu arī esot pieprasījis no zemniekiem papildu vezumnieku kļaušas Cēsu tirgotāju preču rogādāšanai uz Rīgu. Nomnieks pieprasīja nepaklausīgos zemniekus sodīt ar pērienu.¹⁰⁹ Kāds bija Kosas zemnieku turpmākais liktenis, nav īsti zināms. Tomēr jādodomā, ka vispārējā kļaušu palielināšanas atmosfērā Kosas zemnieku sūdzībām viņu stāvokļa uzlabošanā nebija diezkāda lielā nozīme.

18. gs. 40. gadu vidū, kad muižu valdītāji arī paši iesaistījās tirdzniecībā ar apkārtnējo zemnieku un muižnieku precēm, nelielās Zosēnu muižas nomnieks uzpirka apkārtnē linsēklas un piespieda katram saimniekam tās 10 braucienos vest uz Rīgu. Protams, tā noslogoti ar vezumnieku kļaušām, zemnieki nevarēja pienācīgi apstrādāt savus laukus.¹¹⁰ Bieži vien zemnieku vezumnieku kļaušas sāka pieprasīt papildus īstenieku kļaušām.¹¹¹ Tāpēc piezīme vaku grāmatās, ka zemnieki ik gadus ved tik vezumus, cik tas ikreiz muižai nepieciešams, liecina par vezumnieku kļaušu palielināšanos. Tas sevišķi attiecināms uz laiku, sākot ar 18. gs. 40. gadiem, kad muižas bija jau plaši iesaistījušās preču saimniecībā.

Zemnieku cīņa pret jaunām nastām saasināja jau tā skaidri izjūtamās šķiru pretrīķības. Muižniecība meklēja atbalstu augstākajās varas iestādēs, lai panāktu neierobežotas tiesības apspiest zemnieku jebkuru pretestību un iznīcinātu to pašā dīglī. Cīņa par dzimtbūtnieciskās verdzības legalizēšanu sākās gadsimta 30. gados. Landrāta O. F. Rozena deklarācija pauda tieši šādu muižniecības nostāju. Deklarācija sastādīta 1739. gadā kā atbilde uz valsts justickolēģijas pieprasījumu sniegt paskaidrojumu, ciktāl sniedzas Vidzemes un Igaunijas dzimtkungu vara pār zemniekiem un zemnieku mantu.

Rozena deklarācijā pamatotas dzimtkungu neierobežotas īpašuma tiesības uz zemnieka personu un mantu. Deklarācijas otrajā paragrāfā norādīts, ka zemnieku nodevu un kļaušu apjomus nav noteikusi valsts vara, bet bruņniecība pati vienmēr lēmusi par savu dzimtkļaužu nodevām un kļaušu apmēriem.¹¹² Muižniecība atzina, ka kroņa muižu pārvaldīšanai zviedru izstrādātais ekonomijas reglaments, kuru pārņēmusi Krievijas valsts, attiecināms vienīgi uz valsts muižām un to zemnieku nodevām un kļaušām.¹¹³ Muižniecība pamatoja arī savas tiesības uz t. s. mājas pārmācīšanu, t. i., lietot zemniekiem neierobežotus miesassodus. Rozena deklarāciju cara valdība neapstiprināja, un tā neguva likuma spēku. Tomēr dzīvē Baltijas vācu muižniecība pieturējās pie tajos izteiktajām idejām un izturējās pret saviem dzimtkļaudīm kā īsti vergturi.

Zemnieku bēgšana, viņu daudzās sūdzības par kungiem bija labi zināmas Vidzemes pārvaldes iestādēs. 18. gs. pirmajā pusē konstatējami vairāki gadījumi, kad muižniekiem par ārkārtīgi nežēlīgo apiešanos ar dzimtkļaudīm tika atņemtas muižas nomas tiesības. Tādā kārtā mēģināja samazināt asās šķiru pretrunas. Vidzemes Ekonomijas pārvaldi tā rīkoties mudināja bailes, ka varētu izcelties plaši dzimtkļaužu nemieri.

No muižniekiem un muižu nomniekiem neatpalika arī mācītāji, kas

savās muižās rīkojās tikpat nežēlīgi. Tā, nežēlīgi zemniekus pēra Nitaures mācītājs J. Hinkeldeijs,¹¹⁴ tāpat mācītājs K. Neihauzens, kas bez mācītājmuižas vēl nomāja Kaugurus un vēlāk Dzerbeni. Neihauzens, kuru dēvēja par pīetistu un dievbijīgu vīru, savās nomas muižās un mācītājmuižā saimniekoja kā īsts despots.¹¹⁵ Arī Burtnieku mācītājs, vēlākais Vidzemes ģenerālsuperintendents J. B. Fišers bez žēlastības bargi sodīja zemniekus.¹¹⁶ Kā īpaši odioza figūra Vidzemes mācītāju vidū izcēlās G. Pretorijs, kas no 1721. līdz 1734. gadam bija Kalsnavas draudzes mācītājs. Mācītājs bija izvirtis cilvēks. Mācītājmuižā kā mācītāja piegulētāja bez Pretorija sievas un ģimenes dzīvoja vēl kāda vietējā vācu amatnieka sieva. Kopā ar šo sievieti mācītājs nekautrēdamies braukāja pa visu draudzi, pārnakšņodams pie zemniekiem. Muižas kalponi Madi šis draudzes gans bija pīesmējis. Savus amata pienākumus Pretorijs veica pavīrsi un reizēm nepildīja nemaz, taču no draudzes zemniekiem dāvanas un kukuļus ievākt neaizmīrsa. 1729. gadā Vidzemes Ekonomijas pārvaldē ienāca mācītājmuižas zemnieku sūdzības par necilvēcīgajiem sodiem. Sūdzējās Apses Juris, Jēriņu Ansis un Indriķis. Apses Juri mācītājs sētas vizitācijas laikā bija tā piekāvis, ka tas trīs nedēļas nespēja strādāt, bet Jēriņa dēlu Ansi, kas pildījis otrinieka darbus, pēris ar pātagu, kamēr zēns aizbēdzis. Jēriņa meitene Made kalpojusi muižā, bet, bīdamās no soda, arī bija aizbēgusi. Mācītājs bija pavēlējis tēvam bērnu sameklēt un aizvest uz mācītājmuižu. Kad tēvs to nedarījis, viņu uzkāruši mācītājmuižas vārtos un nežēlīgi pēruši ar rikstēm. Mācītāja zemnieks Indriķis Jēriņš bija pērts par niecīgu pārpratumu. Kad lietu izskatīja Vidzemes Ekonomijas pārvaldē, pats mācītājs atrada par labāku neierasties.¹¹⁷ Tā paša gada jūlijā mācītāja izdarības bija sacēlušas sašutumu visā Kalsnavas draudzē, ne tikai mācītājmuižā vien. Tā kā mācītājmuižas bija nelielas, mācītājiem, kas bija izvērsuši plašu saimniecisku darbību, trūka klausīnieku. Tāpēc viņi pieprasīja, lai uz muižu darbos ierodas arī mazgadīgi bērni.¹¹⁸ Pretorijs bērnu darbu bija pasācis izmantot sevišķi plaši, likdams bērniem gan kopt muižas lopus, gan apdarīt arī citus darbus. 1729. gada jūlijā, nespēdami ciest nežēlīgo pēšanu, no mācītājmuižas bija aizbēguši divi zēni un viena meitene. Bērni atrada patvērumu saimnieku Ģeicēna un Liepnieka sētās. Mācītājs, to uzzinājis, ar ļaudīm iebraucis naktī Ģeicēna un Liepnieka sētās, ieslēdzis bērnus dzelžos un aizvedis atpakaļ uz mācītājmuižu. Nākošajā svētdienā mācītājs no kanceles nolādējis Liepnieku un Ģeicēnu mājas saimi — bērnus, sievas un visu viņu mantu. Mācītājs pēc kārtas nosaucis katru nolādamo cilvēku un lietu un licis draudzei lāstus apstiprināt. Draudzi pārņēmušas šausmas. Pēc šī notikuma visā Kalsnavas draudzē brieda zemnieku nemieri. 1730. gada janvāra beigās mācītājmuižā ieradās Vidzemes Ekonomijas pārvaldes virskomisārs V. G. Felkerzāms izskatīt lietu uz vietas. Felkerzāms mācītāju nenosodīja. Tieši otrādi, Jēriņu Ansi, kas bija pretojies kunga varmācībai, neļāvis sevi nepamatoti sist un tāpēc bija satvēris Pretorija roku, sodīja ar 10 pāriem rīkšu, liekot arī apmaksāt izdevumus — 12 valstsdālderus par cietumā pavadīto laiku, t. i., pusdālderī par cietumu, pusdālderī par atbrī-

vošanu, piecus dālderus par nopēršanu ar «špicrūtēm» un sešus dālderus par cietumā saņemto uzturu.¹¹⁹

Pēc Felkerzāma aizbraukšanas no Kalsnavas zemnieku pretestība neapsīka. Konfliktu starp Kalsnavas draudzes zemniekiem un mācītāju vajadzēja kaut kādā veidā atrisināt. No 12. līdz 14. augustam mācītājmuižā notika prāvesta tiesa. Pretoriju uz ceturtdaļgadu atcēla no amata. Atsākot amata darbību, viņam bija jānolūdzas draudze.¹²⁰ Pretorijs tomēr nelabojās. 1733. gadā mācītāju Cēsu zemes tiesa tiesāja par netiklību un ar virskonsistorijas lēmumu atcēla no amata. Pretorijs attiecībā ar zemniekiem nebija nekāds izņēmums pārējo mācītāju un muižnieku vidū. Muižniecībā neapmierinātību nebūt neizraisīja mācītāja varmācība. Norobežoties no mācītāja tos mudināja tikai tā amorālais dzīves veids. Muižniecība centās kaut cik saglabāt dzimtbūšanas ideologu vispārējo cieņu sabiedrībā. Tomēr mācītāji, tāpat kā pārējie Vidzemes vācieši, starp sevi un zemniekiem juta tik dziļu plaisu un apzinājās tādu naidīgumu no zemnieku puses, ka dzīvoja pastāvīgās bailēs no zemniekiem. Katrā savā ziņojumā un ikvienā tiesas lietā viņi lūgtin lūdzās sodīt «vainīgos» zemniekus, kas bija iedrošinājušies sūdzēties par viņu varmācībām. Sodi būtu citiem zemniekiem par biedinājumu un atturētu viņus no pretestības kungiem.

Muižniecībai vajadzēja atrast līdzekli šķiru antagonisma aplāpēšanai. Ar sodiem un vardarbību panāca tikai šī antagonisma pastiprināšanos. Saprātīgākie no muižniekiem izeju meklēja zemnieku nodevu un klašu reglamentācijā. Vairāki citi cerēja zemnieku dumpīgo garu nomierināt ar kristīgās reliģijas palīdzību, tāpēc uz Vidzemi aicināja piētistus un vēlāk hernhūtiešus. Nav noliedzams, ka šādu rīcību izraisīja arī dažu muižnieku reliģiozitāte, taču pamatos to noteica muižniecības šķiras aktuālās intereses. Hernhūtisms Baltijā sāka izplatīties 18. gs. 30. gados, aptverot Vidzemi, Igauniju un Sāmsalu. Dziļāki šīs kustības pētījumi vēl nav paveikti, kaut arī literatūras klāsts par to ir samērā plašs.¹²¹

Latvijā un Igaunijā hernhūtisms ienāca no Saksijas, kur grāfa N. Cincendorfa muižā Bertelsdorfā bija patvērumu raduši 18. gs. katoļu vājāšanās izdzītie Bohēmijas brāļi. Tie 1727. gadā nodibināja draudzi, kuru pēc jaunās nometnes Hernhūtes vārda nosauca par Hernhūtes brāļu draudzi. Latvijā pirmie Hernhūtes brāļi ieradās 1729. gadā un apmetās pie ģenerāļa Hallarta atraitnes Valmiermuižā. Hernhūtisms veidojās kā kristīgās reliģijas sekta ar savām organizācijas formām un reliģiskiem rituāliem. Visi sektas locekļi dēvēja sevi par brāļiem un māsām. Hernhūtieši sludināja pieticību, lēnprātību, iecietību, pazemību un taupību, par ciešanām zemes virsū solot labāku dzīvi pēc nāves. Hernhūtisma ideoloģija bija reakcionāra. Tāpat kā citas kristīgās reliģijas konfesijas un sekas, tā pauda samierināšanos ar pastāvošo sociālekonomisko iekārtu. Tieši tāda mācība bija vēlama Baltijas vāciešiem.

18. gs. sākumā uzaicinātie piētisma sprediķotāji no Halles bija apjautuši muižniecības savtīgos nolūkus. Par to liecina kāda vēs-

tule, kas nosūtīta no Igaunijas: «Tagad man jāpiedzīvo lietas, kam es nekad neesmu ticējis, proti, ka liekulība slēpjas arī zīda tērpā un aiz tapetēm. Se ir jo daudz tādu lietu, kas var cilvēku gaužām apbēdināt. Tauta iestigusi vislielākā nezināšanā, un muižnieki arī atstāj viņu tur; turklāt viņa nopūšas istā Ēģiptes verdzībā...» Muižnieki prasot labus ļaudis no Halles nevis savas dvēseles labklājības dēļ, bet lai ar Halles teologu mācību «nabaga zemnieki tiktu padarīti padevīgi (*geschmeidig*) un viņi (muižnieki) varētu ar tiem rīkoties (*handthieren*), kā viņi gribētu. Tas ir diezgan šausmīgi un padara skumju prātu.»¹²² To var attiecināt arī uz hernhūtisma likteni.

Brāļu draudzes darbībā Vidzemē vērojami arī vairāki demokrātiski momenti. Tā, visiem draudzes locekļiem bija aktīvi jāpiedalās draudzes darbībā. Draudžu sanāksmēs teikt runas un lūgšanas drīkstēja visi, kas vēlējās. Draudzes locekļi dalījās pulkos pa pieciem sešiem cilvēkiem katrā pulkā. Pulkus vadīja «tētiņš», kas parasti bija no zemnieku vidus. Pulki savukārt apvienojās precēto vīru, jaunekļu, precēto sievu un jaunavu kārtās. Kārtas vadīja vecākie, viņu vietnieki, skolotāji un tā dēvētie palīgi, uzraugi un paskubinātāji. Augstākā brāļu draudzes instance bija kārtu vecāko sapulce. Pieaugot draudzes locekļu skaitam, vecāko amatos ievēlēja arī latviešu zemniekus. Tādējādi dzimtcilvēki brāļu draudzēs pirmoreiz apguva sabiedriskas organizācijas formas. Tā kā brāļu draudzēs radās vajadzības pēc reliģiska satura grāmatām latviešu valodā, 1739. gadā Kēnigsbergā neoficiāli tika izdoti hernhūtiešu dziesmu krājumi. 1742. gadā Tallinā iznāca plašāks dziesmu krājums «Kādas izlasītas garīgas jaukas dziesmas». Pirms tam jau 1730. gadā bija iznākusi Jaunā derība latviešu valodā.¹²³ Grāmatas izdeva par M. Hallartes līdzekļiem un ar tās atbalstu pārdeva brāļu draudzes locekļiem un citiem zemniekiem. Grāmatas izvadāja pa zemnieku sētām arī apkārtbraucošie sīktirgotāji.¹²⁴ Tā kā zemnieki tikpat kā neprata lasīt, tad grāmatu ietekme bija maza. Zemnieku lasītprasmes apgušanā liela nozīme bija Valmieras skolotāju semināram. Semināru atklāja 1738. gadā ar M. Hallartes un landrāta J. B. Kampenhauzena atbalstu, un tajā mācījās pāri par 120 audzēkņu. Semināristi nāca no latviešu dzimtajaužu vidus. Viņi apguva reliģiskajām vajadzībām nepieciešamās zināšanas — lasīšanu, rakstīšanu un dziedāšanu pēc notīm. Brāļu draudzes darbības ietekmē izvērās arī māj mācība, kad lasīt un rakstītpratēji zemnieki sētās apmācīja bērnus un citus zemniekus.

Sākot ar 1739. gadu, pāreja brāļu draudzē pārauga masveida kustībā un aptvēra Valmieru, Raunu, Trikātu, Burtņiekus, Sīguldu, Straupi, Skulti, Rīgas apkārtni, Āraišus u. c. novadus. Formāli kustība vēl palika Saksijas hernhūtiešu kontrolē, taču tiem vairs nebija iespējams pārraudzīt kustību, kas bija ieguvusi tik plašu vērienu. Kustības organizācijās, pulku un kārtu vadīšanā aizvien vairāk pieauga pašu zemnieku nozīme. Ap 1742. gadu brāļu draudzē bija pārgājuši pāri par 2300 zemnieku, tikpat liels bija arī tās aktīvo līdzjutēju skaits.

Plašā zemnieku pāreja brāļu draudzē, viņu slepenās sanāksmes pamazām izraisīja satraukumu reakcionārākajā muižniecībā un lute-

rāņu mācītājos, jo saiešanas namos un draudzes kambaros zemnieki bija sākuši plūst vairāk nekā baznīcās. Bez tam brāļu draudžu kustība kļuva bīstama arī sava nacionālā rakstura dēļ. Brāļu draudzes pretinieki ar galma atbalstu uzvarēja. 1743. gada 16. aprīlī ar ķeizarienes pavēli hernhūtiešu darbība Baltijā tika aizliegta.¹²⁵ Hernhūtiešu grāmatas pavēlēja iznīcināt. Skolotāju semināru un saiešanas namus slēdza.

Darbojoties slepus un atbrīvojušās no vāciešu pārraudzības, brāļu draudzes ieguva šķiriskāku nokrāsu. Slepējās sanāksmēs bez reliģiskiem jautājumiem pārrunāja arī kārtējos notikumus muižā un draudzē. Brāļu draudzes locekļi uzturēja sakarus arī ar citiem brāļiem ārpus muižas un draudzes robežām, tā sekmēdami savas šķiras vienotību. Vidzemes zemnieku nelegālā sarakste ar brāļiem kustības centrā Hernhūtē tikai apliecināja, ka dzimtļaudis, apguvuši organizatoriskās iemaņas, spēja tās likt lietā, arī piemērojoties jaunajai situācijai. 18. gs. otrās puses zemnieku nemieros zemnieku lielākā vienotība pret apspiedējiem izpaudās tieši tajās muižās, kur brāļu draudzes bija vispopulārākās.

18. gs. pirmās puses zemnieku šķiru cīņa nepārauga plašos zemnieku nemieros, tomēr zemnieku neapmierinātība un pasīvās pretestības formas bija izplatītas ļoti plaši. Muižniecība, kas vienmēr baidījās no zemnieku masu nemieriem, centās zemnieku neapmierinātību apspiest ar bargiem sodiem. 18. gs. pirmajā pusē Vidzemē rikstes netika žēlotas un kauna stābus un soda siekstas ierīkoja pie katras baznīcas. Ārkārtējās nepieciešamības gadījumā Vidzemes Ekonomijas pārvaldes ierēdņi un tiesas atcēla pārāk cietsirdīgos muižu nomniekus, pārvaldniekus un mācītājus, lai ar tādiem paņēmieniem nomierinātu satrauktos zemniekus, bet pašu dzimtkungu patvaļa dzimtmuižās netika ierobežota. Tādā veidā Vidzemes pārvaldes iestādēm, darbojoties muižniecības šķiras interešu aizstāvēšanas garā, gan izdevās uzturēt Vidzemē ārēji šķietami mierīgu stāvokli, tomēr dziļi zemnieku sabiedrības dzīlēs gailēja kvēla nemiera uguns, kas spilgti uzliesmoja 18. gs. nogalē.

Nobeigums

Laika posms pēc Ziemeļu kara un mēra epidēmijas līdz gadsimta vidum Latvijas feodālisma un dzimtbūšanas vēsturē ir samērā īss laika sprīdis. Tas ir saimnieciskās dzīves atjaunošanas periods, kam raksturīgi arī pozitīvi demogrāfiski procesi. Laikā no 1712. līdz 1744. gadam zemnieku skaits Vidzemē vairāk nekā divkāršojās, turklāt galvenokārt dabiskā pieauguma ceļā, un tuvojās zemnieku skaitam, kāds tas bija bijis pirms lielā mēra. Lai gan valdošā vara vērsās pret zemnieku brīvu pārvietošanos, cenšoties ar drakoniskiem līdzekļiem izbeigt dzimtcilvēku patvaļīgu aiziešanu no dzimtā novada un apmešanos citās vietās uz dzīvi, tomēr zemnieku pārvietošanos neizdevās likvidēt, tāpēc arī mehāniskais pieaugums šai laikā ir visai augsts. Visā apskatāmajā laika posmā saglabājās ļoti augsts darba spējīgo zemnieku skaits — tie sastādīja no 49,3 līdz pat 56,1% no visiem Vidzemes zemniekiem. Darba spējīgo zemnieku stabili dominējošais pārsvars pār citu vecuma grupu zemniekiem radīja labvēlīgus priekšnoteikumus zemnieku un muižu saimniecību atlabšanai no kara un mēra sekām. Zemnieku sabiedrība pēc vecuma struktūras bija jaunu cilvēku kopība. Vecie, darba nespējīgie zemnieki sastādīja tikai no 8,1 līdz 10,6% no visu zemnieku kopskaita. Zemnieku bērnu augstais īpatsvars 18. gs. pirmajā pusē garantēja darba spējīgo zemnieku skaita pieaugumu arī uz priekšu. 1744. gadā darba spējīgo zemnieku skaits Vidzemē bija pieaudzis par 63%, salīdzinot ar 1715. gadu. 18. gs. vidū Vidzemē jau bija pietiekams skaits zemnieku darba roku, ko varēja iesaistīt izvērstā dzimtbūnieciskā ražošanā.

Par saimnieciskās dzīves atlabšanu liecina arī zemnieku sētu skaita pieaugums. Lai gan no 1715. līdz 1744. gadam zemnieku sētu skaits Vidzemē pieauga par 37,1%, tomēr 17. gs. beigās pastāvošais sētu skaits vēl nebija sasniegts, bet 18. gs. vidū tas sastādīja tikai vēl 84,8% no to skaita pirms Ziemeļu kara. Zemnieku sētu skaita pie-

augums atpalika no zemnieku — pamatražotāju — skaita pieauguma. Tas arī saprotams, jo jaunu sētu izveidošana vai postažā esošo atjaunošana prasīja ne vien pietiekamu tiešo ražotāju skaitu, bet arī papildu rocības — inventāra un darbalopu — uzkrāšanos zemnieku sētās. Zemnieku sētu saimniecisko nostiprināšanos netieši apliecina maksāšanas arklū skaita pieaugums, kas konsekventi novērojams visā apskatāmajā laika posmā. Parasti zemnieku skaita un rocības pieaugumam sekoja arī maksāšanas arklū skaita paaugstinājums. No 1724. līdz 1744. gadam zemnieku zirgu skaits pieauga par 21,6%, turpretī govju skaits tikai par 2,3%.

Zemnieku materiālā stāvokļa uzlabošanos kavēja pieaugošā ekspluatācija. 18. gs. 20. gados un 30. gadu sākumā, kad apstrādātie muižu lauki vēl nebija sasnieguši pirmskara gadu platību, zemnieku ekspluatācija bija mērenāka. Tieši šajā posmā vērojams arī visstraujākais zemnieku, darbalopu un sētu skaita pieaugums.

18. gs. pirmajā pusē konstatējamas nozīmīgas izmaiņas kļaušu sistēmā. Pieauga palīgkļaušas. Vidzemē zemnieku talkas un vezumnieku kļaušas pārstāja normēt. Tās bija jāpilda ikreiz, kad muižai bija vajadzīgs. Sai pašā laikā ieviesās vairāki jauni muižnieku pasākumi kļaušu darbu intensifikācijā. Te minama gabaldarba principa lietošana kļaušās, t. i., valaku jeb riežu sistēmas ieviešana vispirms ražas novākšanā, bet 30. gadu beigās — arī aramzemes apstrādāšanā. Kļaušu apjoma palielināšana notika arī, īstenieka kļaušas pārvēršot par kājinieku kļaušām un divkāršojot pēdējo apmērus. Kājinieku kļaušas bija vajadzīgas plašajos muižu celtniecības darbos pēc kara, lūdumu lišanā un kara laikā aizaugušo pļavu un tīrumu iekopšanā. Arī muižām plaši uzsākot degvīna dedzināšanu, gadsimta vidū pieauga prasības pēc kājinieku un vezumnieku papildu darba. 18. gs. pirmajā pusē darba spējīgiem viriešiem kļaušās pagāja $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ no visa viņu darba laika gadā.

Muižas savu saimniecību bija restaurējušas gadsimta vidū. Neraugoties uz saimnieciskām grūtībām, preču-naudas saimniecības nozīme muižnieku dzīvē pieauga. Iesaistīdamies preču saimniecībā un dažādās finansiālās operācijās, muižnieki cēla savu ekonomisko labklājību. Baltijas vācu muižnieku saimnieciskās tendences labvēlīgi ietekmēja carisma un Vidzemes bruņniecības vienotā politika dzimtbūšanas iekārtas un zemnieku ekspluatācijas pastiprināšanā.

Dzimtbūšanas drūmajā atmosfērā zemnieku ekspluatācijas un beztiesības pieaugums veicināja šķiru konfliktus un šķiru antagonismu. Apskatāmajā laika posmā Vidzemē netrūka vairāk vai mazāk spilgtu šķiru konfliktu izpausmju,

lai gan tik plašu zemnieku nemieru, kādi bija raksturīgi 18. gs. beigās, nebija. Zemnieku šķiru cīņa izpaudās zemnieku uzbrukumos vācu baroniem Ziemeļu kara laikā, dzimtļaužu nemitīgā bēgšanā, kā arī viņu daudzajās sūdzībās par muižnieku un muižu amatpersonu cietsirdīgo un netaisno izturēšanos. Pat tāda kustība kā hernhūtisms Vidzemes apstākļos vērsās pret dzimtbūtnieciskās ideoloģijas paudēju — luterāņu baznīcu. Muižnieki spēja saglabāt savas šķiras kundzību, tikai apspiežot jebkuruniecīgāko zemnieku nepaklausības izpausmi. Vidzemes vācu muižnieku aizstāvētā dzimtbūšanas verdzība nomāca zemnieku iniciatīvu un kavēja viņu radošo spēku pilnīgu izmantošanu dažādās dzīves jomās. Tāpēc saimnieciskās dzīves samērā ātrie atjaunošanās tempi vēl jo vairāk atsedz zemnieku darba spējas, viņu vitalitāti un izturību radīt materiālas vērtības pat smagajos dzimtbūšanas verdzības apstākļos.

18. gs. pirmās puses demogrāfiskie procesi un saimnieciskā un sociālā dzīve Vidzemē kopumā bija raksturīga dzimtbūšanas vēlajam laikmetam Krievijas impērijā, kad pieauga preču saimniecības nozīme, palielinājās zemnieku beztiesība un nobrieda priekšnoteikumi dziļām un asām šķiru sadursmēm.

Parindes

Avoti un literatūra

- ¹ Центральный Государственный Архив Древних Актов (tālāk — ЦГАДА), ф. 274 (Камеркантора лифляндских, эстонских и финских дел), оп. 1, д. 167—169, 175—180, 183—188, 194—199, 204—209.
- ² Z u t i s J. Baltijas jautājums XVIII gadsimtā. R., 1951, 68. lpp.
- ³ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167, л. 1—868; д. 168, л. 1—109; д. 169, л. 3—851.
- ⁴ Turpat, 167. l., 449. lp.
- ⁵ Turpat, 734., 735. lp.
- ⁶ Turpat, 169. l., 24. lp.
- ⁷ Turpat, 66., 73., 110., 162., 169., 208., 357., 358., 894. lp.
- ⁸ Turpat, 829. lp. (Saliņas muiža).
- ⁹ Z u t i s J. Baltijas jautājums..., 169. lpp.
- ¹⁰ Turpat, 89. lpp.
- ¹¹ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 175—180.
- ¹² LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15.—17. l.
- ¹³ Turpat, 15. l., XV lp.
- ¹⁴ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 184, л. 2—834; д. 183, л. 2—797; д. 188, л. 1—834; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 1—726. lp.; 19. l., 1.—694. lp.; 20. l., 1.—675. lp.
- ¹⁵ ЦГАДА, ф. 274; оп. 1, д. 195, 196; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 21., 22., 23.^a, 33. l.
- ¹⁶ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 195, л. 645—715.
- ¹⁷ Turpat, 718.—757. lp.
- ¹⁸ Turpat, 1.—110. lp.
- ¹⁹ Turpat, 219.—292. lp.
- ²⁰ Turpat, 192.—218. lp.
- ²¹ Turpat, 111.—192. lp.
- ²² Turpat, 593.—645. lp.
- ²³ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 22. l., 364.—437. lp.
- ²⁴ Turpat, 33. l., 321.—461. lp.
- ²⁵ Turpat, 919.—1080. lp.
- ²⁶ Turpat, 23.^a l., 6.—80. lp.
- ²⁷ Turpat, 21. l., 293.—359. lp.
- ²⁸ Turpat, 361.—400. lp.
- ²⁹ Turpat, 81.—126. lp.
- ³⁰ Turpat, 449.—522. lp.

- ³¹ Turpat, 24. l., 1.—111. lp.
- ³² Turpat, 1.—910. lp.; 25. l., 1.—980. lp.; 26. l., 1.—890. lp.; 27. l., 1.—900. lp.; 28. l., 1.—810. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209, л. 1—940.
- ³³ LCVVA, 6999. f.
- ³⁴ Turpat, 13. apr., 1578. l.
- ³⁵ Дорошенко В. В. Хозяйственная отчетность лифляндских имений в XVIII веке: мызный архив из Маэстраупе. — В кн.: Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига, 1970, с. 153—201.
- ³⁶ LCVVA, 1392. f., 1. apr., 415., 420., 421. l.
- ³⁷ Turpat, 501.—507. l.
- ³⁸ Turpat, 570. l.
- ³⁹ Turpat, 592.—595. l.
- ⁴⁰ LCVVA, 235. f., 3. apr., 3., 4. l. (Aizkraukle); 6., 7. l. (Allaži); 40., 41. l. (Cesvaine); 73. l. (Dzērbene); 75., 77. l. (Ergeme); 58. l. (Ergli); 93., 94. l. (Ikšķile); 98., 99. l. (Jaunpiebalga); 146. l. (Liezere); 151. l. (Limbaži); 165., 166. l. (Lugaži).
- ⁴¹ Vīgrabs J. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII gadusimteņa pirmajā pusē. 1. R., 1927; 2. R., 1930 (Valsts Arhīva Raksti, 6; 8).
- ⁴² Jannau H. Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland. [s. l.], 1786.
- ⁴³ Snell K. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee oder zuverlässige... Nachrichten von Livland, Ehistland und Ingermanland. Jena, 1799.
- ⁴⁴ Friebe W. Etwas über Leibeigenschaft und Freyheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland. — Nordische Miscellaneen, 1788, St. 15—17, S. 744—768.
- ⁴⁵ Merķelis G. Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās. — Grām.: Merķelis G. Izlase. R., 1969, 47.—195. lpp.
- ⁴⁶ Bruiningk H. Apologetische Bemerkungen. — Baltische Monatsschrift, 1880, Bd. 27, S. 253—272.
- ⁴⁷ Transehe-Roseneck A. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Straßburg, 1890.
- ⁴⁸ Eckardt J. Livland im 18. Jahrhundert. Bd. 1. Leipzig, 1876; Eckardt J. Der livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung. — Baltische Monatsschrift, 1861, Bd. 3, S. 38—78, 116—159.
- ⁴⁹ Roziņš Fr. Latviešu zemnieks. R., 1958.
- ⁵⁰ Vīgrabs J. Landrāta Rozena 1739. gada deklarācija par Vidzemes dzimtkungu tiesībām uz zemnieku miesu un mantu. R., 1937.
- ⁵¹ Adamovičs L. Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks. 1710.—1740. R., 1933.
- ⁵² Зутис Я. Я. Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII века. М., 1937.
- ⁵³ Zutis J. Baltijas jautājums XVIII gadsimtā. R., 1951. 482 lpp.
- ⁵⁴ Turpat, 27. lpp.
- ⁵⁵ Turpat, 199. lpp.
- ⁵⁶ Дорошенко В. В. К проблеме товарности мызно-барщинного хозяйства в Лифляндии XVIII в. — История СССР, 1971, № 5, с. 123—135; Дорошенко В. В. Дворянское предпринимательство в Латвии XVI—XVIII вв. — Изв. АН ЛатвССР, 1972, № 10, с. 31—43; Дорошенко В. В. Мыза и рынок. Хозяйство рижской иезуитской коллегии на рубеже XVI и XVIII вв. Рига, 1973.

- ⁵⁷ Zeids T. Dažas Latvijas lauku amatniecības vēstures problēmas feodālisma laikmetā. — Grām.: Vēstures problēmas. R., 1961, 4, 49.—68. lpp.
- ⁵⁸ Zeida Ā. Ķieģeļu un kaļķu cepļi Latvijā feodālisma laikā no 13. gs. līdz 19. gs. 60. gadiem. — Grām.: Vēstures problēmas. R., 1962, 5, 111.—181. lpp.
- ⁵⁹ Лиги Х. И. Феодальные повинности эстонских крестьян. Таллин, 1968.
- ⁶⁰ Лиги Х. И. Численность и размещение крестьянского населения в Южной Эстонии в 1713—1816 гг. — В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977, с. 134—140.
- ⁶¹ Sildmäe I. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast eestimaal XVIII sajandil. Tartu, 1962.
- ⁶² Эпик Э. Э. О механическом движении сельского населения Южной Эстонии в первой половине XVIII века. — В кн.: Проблемы исторической демографии СССР, с. 122—133.
- ⁶³ Orik E. Talurahva mõisavastane võitlus eestis. 1700—1710. Tallin, 1964.
- ⁶⁴ Палли Х. Э. Между двумя боями за Нарву. Таллин, 1966; Палли Х. Э. К вопросу об экономическом положении Эстонии в первой половине Северной войны. — Скандинавский сборник. Таллин, 1966, № 11.
- ⁶⁵ Палли Х. Э. Естественное движение сельского населения Эстонии. 1650—1799. Ч. 1, 2. Таллин, 1980.
- ⁶⁶ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957.
- ⁶⁷ Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии. Минск, 1975.

Demogrāfiskie procesi zemnieku sabiedrībā

- ¹ Сборник Русского Императорского Исторического Общества. Спб., 1878, т. 25, № 226, с. 190, 191.
- ² Turpat, № 228, 230, 233.
- ³ Feodālā Rīga. R., 1978, 248. lpp.
- ⁴ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 169, л. 965, 966.
- ⁵ Turpat, д. 167, л. 786, 858, 859, 869; д. 169, л. 792, 793.
- ⁶ LCVVA, 6999. f., 12. apr., 53. l., 82.—84. lp.
- ⁷ Bērziņš J. Mēra postījumi Vidzemē 1710. gadā — Grām.: Valsts Arhīva Raksti. Sērija. B. Pētījumi. 1. R., 1935, 207. lpp.
- ⁸ Turpat, 208. lpp.
- ⁹ Turpat, 176.—191., 196., 198. lpp.
- ¹⁰ Bruiningk H. v. Über die Verheerungen durch die Pest auf dem flachen Lande in Livland 1710. — Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde aus dem Jahre 1912. Riga, 1914, S. 392, 393.
- ¹¹ Dunsdorf E. Der grosse schwedische Kataster in Livland. Stockholm, 1950, S. 72, 73.
- ¹² Палли Х. Э. Естественное движение сельского населения Эстонии, ч. 1, с. 131.
- ¹³ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 629.—671. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 169, л. 953—992.
- ¹⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 603.—645. lp.
- ¹⁵ Turpat, 16. l., 2.—96. lp.
- ¹⁶ Turpat, 17. l., 517.—593. lp.

- 17 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 476—488, 505, 511—516, 532, 533, 595, 601, 635.
- 18 Turpat, 177. l., 704.—755. lpp.
- 19 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 480.—578. lpp.
- 20 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 1—25.
- 21 Turpat, 358.—402. lpp.
- 22 Turpat, 274. l., 669.—716. lpp.; 184. l., 666.—702. lpp.
- 23 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 315.—400. lpp.; 19. l., 308.—381. lpp.
- 24 Turpat, 18. l., 143.—272., 356.—443. lpp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 181—323.
- 25 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 47.—130. lpp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 65—176.
- 26 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 629.—680. lpp.; 19. l., 442.—501., 571.—624., 644.—694. lpp.; 20. l., 2.—94., 549.—623. lpp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 44—110, 183—234, 730—815.
- 27 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 26. l., 784.—840. lpp.; 27. l., 598.—656., 760.—845., 851.—892. lpp.; 28. l., 21.—113., 663.—754. lpp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 45—139; д. 209, л. 227—275, 772—864.
- 28 LCVVA, 235. f., 3. apr., 75., 77., 77^a. l.
- 29 Turpat, 58. l.
- 30 Turpat, 93., 94. l.
- 31 Turpat, 4. l.
- 32 Turpat, 165. l.
- 33 V i g r a b s J. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII gadusimtenā pirmajā pusē. 1. R., 1927; 2. R., 1930.
- 34 Turpat, 1., 2., 4. lpp.
- 35 Turpat, 129.—131. lpp.
- 36 Z u t i s J. Baltijas jautājums . . . , 70. lpp.
- 37 V i g r a b s J. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis . . . , 1, 17.—19. lpp.
- 38 Turpat, 19.—22. lpp.
- 39 Turpat.
- 40 Turpat, 25. lpp.
- 41 Turpat, 39., 40. lpp.
- 42 Z u t i s J. Baltijas jautājums . . . , 71. lpp.
- 43 Turpat, 72. lpp.
- 44 Turpat.
- 45 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 613., 614. lpp.
- 46 Turpat, 603., 604. lpp.
- 47 LCVVA, 6999. f., 13. apr., 1578. l., 172. lpp.
- 48 LCVVA, 1392. f., 1. apr., 97. l., 8. lpp.
- 49 Turpat, 9.—11. lpp.
- 50 Э п и к Э. Э. О механическом движении сельского населения Южной Эстонии. . . , с. 122—133.
- 51 Ю ч а с М. А. Бегство крестьян и крепостное законодательство в Литве в XVII—XVIII вв. — В кн.: Тезисы докладов и сообщений XIV сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1972, с. 156—158.
- 52 Э п и к Э. Э. О механическом движении сельского населения Южной Эстонии. . . , с. 128.
- 53 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 169, л. 129—182.

- 54 LCVVA, 235. f., 3. apr., 78. l. 195., lp.
- 55 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, л. 169, л. 129—182.
- 56 Turpat, 167. l., 346.—389. lp.
- 57 Turpat, 396.—445. lp.
- 58 Turpat, 452.—511. lp.
- 59 Turpat, 516.—543. lp.
- 60 Turpat, 556.—625. lp.
- 61 Turpat, 633.—701. lp.
- 62 Turpat, 21.—69. lp.
- 63 Turpat, 84.—157. lp.
- 64 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 21. l., 368., 369., 390. lp.
- 65 Turpat, 354. lp.
- 66 Turpat, 378., 379. lp.
- 67 LCVVA, 235. f., 3. apr., 78. l., 203.—355. lpp.
- 68 Turpat, 58. l., 376., 377. lpp.
- 69 Turpat, 93. l., 122. lpp.
- 70 Turpat, 3. l., 457., 464., 465., 471. lpp.; 77.^a l., 63., 64. lpp.
- 71 Turpat, 93. l., 600.—604. lpp.
- 72 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 8., 9., 25., 26. lp.
- 73 Turpat, 65., 66. lp.
- 74 Turpat, 27. l., 6. lp.
- 75 Turpat, 30. lp.
- 76 Turpat, 84. lp.
- 77 LCVVA, 235. f., 3. apr., 151. l., 705., 707. lpp.
- 78 Turpat, 709. lpp.
- 79 J e n š s J. Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. gs. un 19. gs. sākumā. — Latvijas Vēstures Institūta Zurnāls, 1938, Nr. 2, 373. lpp.
- 80 Turpat.
- 81 LCVVA, 6999. f., 13. apr., 1578. l., 95.—105. lp.
- 82 П а л л и X. Э. Естественное движение сельского населения Эстонии, ч. 2, с. 4—5.
- 83 Л и г г и X. M. Численность и размещение крестьянского населения в Южной Эстонии, с. 135, 136.
- 84 LCVVA, 235. f., 3. apr., 77.^a l., 419.—422. lpp.
- 85 Turpat, 93. l., 613.—615. lpp.
- 86 Turpat, 593., 600., 601., 604. lpp.
- 87 Turpat, 58. l., 381.—401. lpp.
- 88 K r a s t i ņ a A. Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē klaušu saimniecības sairšanas un kapitālisma nostiprināšanās laikā. R., 1959, 61., 81., 67.—109. lpp.

*Vidzemes zemnieku sēta
ekonomiskā un demogrāfiskā aspektā*

¹ H u p e l A. W Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren wie auch für deren Disponenten. R., 1796, Bd. 1, S. 91.

² Turpat, 90.—128. lpp.

³ Ļ e ņ i n s V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 158. lpp.

- ⁴ Zutis J. Baltijas jautājums . . , 187. lpp.
- ⁵ LCVVA, 6999. f., 13. apr., 1578. l., 111.—114. lp.
- ⁶ LCVVA, 1392. f., 1. apr., 92. l., 1. lp.
- ⁷ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167, л. 464, 465, 536, 537, 758—869; д. 169, л. 51, 162, 893, 894.
- ⁸ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 319.—375. lp.
- ⁹ Turpat, 24. l., 354.—423. lp.
- ¹⁰ Turpat, 15. l., 425.—474. lp.
- ¹¹ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, л. 431—497.
- ¹² LCVVA, 7348. f., 1. apr., 24. l., 622.—704. lp.
- ¹³ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 762—801.
- ¹⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 686.—717. lp.
- ¹⁵ Turpat, 26. l., 845.—894. lp.
- ¹⁶ Turpat, 17. l., 2.—101. lp.; 18. l., 3.—43. lp.; 20. l., 2.—94. lp.; 25. l., 4.—138., 142.—233. lp.; 28. l., 2.—113. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 2—104, 113—206; д. 177, л. 3—59; д. 184, л. 2—102, 105—196.
- ¹⁷ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 168., 169. lp.
- ¹⁸ Turpat.
- ¹⁹ Turpat, 15. l., 616.—618. lp.
- ²⁰ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 184, л. 232—314.
- ²¹ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 387.—436. lp.
- ²² Turpat, 27. l., 546.—590. lp.
- ²³ Turpat, 28. l., 681., 682. lp.
- ²⁴ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209, л. 864.
- ²⁵ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 161., 162. lp.
- ²⁶ Turpat, 152., 153. lp.
- ²⁷ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 491, 492.
- ²⁸ Turpat, 483., 484. lp.
- ²⁹ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 212.—214. lp.
- ³⁰ Dunsdorfs E. Der grosse schwedische Kataster in Livland, S. 152, 153.
- ³¹ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 286.—336., 487.—527., 549.—551. lp.; 26. l., 618.—623., 674.—676., 682.—684., 689., 690., 695.—699., 707., 708., 736., 737., 760., 761. lp.; 28. l., 508.—585. lp.
- ³² ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 635.
- ³³ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 26. l., 621., 622. lp.
- ³⁴ Zeids T. Dažas Latvijas lauku amatniecības vēstures problēmas feodālisma laikmetā, 58., 59. lpp.
- ³⁵ LCVVA, 1392. f., 1. apr., 97. l., 141.—153. lp.
- ³⁶ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 708., 709. lp.
- ³⁷ Turpat, 16. l., 512., 513. lp.
- ³⁸ Turpat, 514., 515. lp.
- ³⁹ Turpat, 27. l., 698., 699. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 26. l., 479., 480. lp.
- ⁴¹ Turpat, 494., 495. lp.
- ⁴² Turpat, 542., 543. lp.
- ⁴³ Turpat, 158., 159. lp.
- ⁴⁴ Turpat, 92., 93. lp.

- 45 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209, л. 148, 149, 159, 160, 180—182, 192—200, 213—215, 282—284, 324—347, 523—535, 561—566, 603, 604, 666, 667; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 226., 264.—267., 295.—297., 851.—869. lp.
- 46 Turpat, 16. l., 506., 507. lp.
- 47 Turpat, 642., 643. lp.
- 48 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 39, 40.
- 49 Turpat, 328., 329. lp.
- 50 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 640., 641. lp.
- 51 Turpat, 16. l., 9., 10. lp.
- 52 Turpat, 635., 636. lp.
- 53 Turpat, 638., 639. lp.
- 54 Turpat, 576., 577. lp.
- 55 Turpat, 509.—511. lp.
- 56 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 520—699.
- 57 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 2.—101. lp.
- 58 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 704—756.
- 59 Turpat, 762.—801. lp.
- 60 Turpat, 176. l., 415.—502. lp.
- 61 Turpat, 177. l., 65.—176. lp.
- 62 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 2.—96. lp.
- 63 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 181—338.
- 64 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 161., 262. lp.
- 65 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 330—363.
- 66 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 331.—379. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 1—25.
- 67 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 315.—400. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 212—222.
- 68 D u n s d o r f s E. Der grosse schwedische Kataster in Livland, S. 169.
- 69 Turpat.
- 70 Turpat.
- 71 LCVVA, 1392. f., 1. apr., 587. l., 135.—153. lpp.
- 72 Turpat, 154., 155. lpp.
- 73 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 14., 15. lp.
- 74 Turpat.
- 75 Turpat, 27. l., 16., 17. lp.
- 76 Turpat, 154., 155. lp.
- 77 Turpat, 23.^a l., 384., 385. lp.
- 78 Z u t i s J. Baltijas jautājums . . . 170., 171. lpp.
- 79 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 105—165.
- 80 Turpat, 188. l., 121.—181. lp.
- 81 Turpat, 209. l., 148.—224. lp.
- 82 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 331.—379. lp.; 20. l., 325.—379. lp.; 22. l., 152.—204. lp.; 28. l., 371.—444. lp.
- 83 Turpat, 18. l., 321.—349. lp.
- 84 LCVVA, 235. f., 3. apr., 151. l., 695.—795. lpp.
- 85 Turpat, 75.—77. l.
- 86 Turpat, 77. l., 7.—30. lpp.
- 87 Turpat, 75. l., 174.—201. lpp.
- 88 Turpat, 75.^a l., 271.—319. lpp.

- ⁸⁹ Turpat, 287.—292. lpp.
⁹⁰ Turpat, 165. l., 240.—250. lpp.; 166. l., 252.—306. lpp.
⁹¹ Turpat, 3. l., 323.—339. lpp.
⁹² Turpat, 78. l., 203.—355. lpp.
⁹³ LCVVA, 1392. f., 1. apr., 587. l., 102.—121. lpp.

Klaušu darba dinamika

- ¹ Markss K. Kapitāls. R., 1953, 3. sēj., 761., 762. lpp.
² Zutis J. Baltijas jautājums..., 169. lpp.
³ LCVVA, 6999. f., 12., 13. apr.
⁴ Лиги Х. М. Феодальные повинности эстонских крестьян. Таллин, 1968.
⁵ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 464. lp.
⁶ Turpat, 17. l., 381., 433. lp.
⁷ Turpat, 15. l., 371. lp.; 16. l., 617. lp.
⁸ Turpat, 17. l., 416., 453. lp.
⁹ Turpat, 258., 466. lp.; 16. l., 396., 617. lp.
¹⁰ Turpat, 15. l., 171. lp. (Iļķēni); 17. l., 376. lp. (Rīmaņmuiža); ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 724 (Braslava); д. 177, л. 220 (Zvārte); д. 176, л. 201 (Engelārte), 239 (Liepupe), 258 (Blome), 281 (Stiene), 802 (Kokšķele, Ozoli), 818 (Budenbroka).
¹¹ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 519, 598, 607, 617, 645, 659, 682, 689, 697.
¹² Turpat, 391, 403. lp.
¹³ Turpat, 420., 427., 470., 478. lp.
¹⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 314., 320., 368. lp.
¹⁵ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 1, 32, 49.
¹⁶ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 752., 774., 785. lp.
¹⁷ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 433.
¹⁸ Turpat, 158., 170., 182., 203. lp.
¹⁹ Turpat, 500., 514., 523. lp.
²⁰ Turpat, 177. l., 101., 175. lp.
²¹ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 246, 253., 259. lp.
²² Turpat, 582. lp.
²³ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 408.
²⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 496., 533. lp.
²⁵ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 598, 607, 617, 619, 645, 654, 659, 682, 689.
²⁶ Turpat, 108. lp.
²⁷ Turpat, 180. l., 16., 22. lp.
²⁸ Turpat, 146., 159. lp.
²⁹ Turpat, 167., 196., 213. lp.
³⁰ Turpat, 423., 455., 525., 548., 600., 621., 634. lp.
³¹ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 490., 514., 529., 541., 549., 556., 573. lp.
³² Turpat, 494. lp.
³³ LCVVA, 6999. f., 12. apr., 73. l., 75. lp.
³⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 573. lp.
³⁵ Turpat, 513., 514. lp.
³⁶ Turpat, 623., 650. lp.
³⁷ Turpat, 665. lp.

- ³⁸ Turpat, 16. l., 83. lp.
³⁹ Turpat, 15. l., 677. lp.
⁴⁰ Turpat, 17. l., 270. lp.
⁴¹ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 670—711.
⁴² Turpat, 184. l., 668.—720. lp.
⁴³ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 277.—340. lp.
⁴⁴ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 182—325.
⁴⁵ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 144.—273. lp.
⁴⁶ Turpat, 26. l., 194.—353. lp.
⁴⁷ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 67—178; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 48.—141. lp.; 26. l., 50.—174. lp.
⁴⁸ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 100; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 77. lp.; 26. l., 74.—86. lp.
⁴⁹ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 159; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 106. lp.; 26. l., 118.—128. lp.
⁵⁰ LCVVA, 6999. f., 12. apr., 58. l., 89. lp.
⁵¹ Turpat, 91., 92. lp.
⁵² Turpat, 93. lp.
⁵³ Turpat, 1. apr., 139. l., 24. lp.
⁵⁴ Turpat, 28. l., 9. lp.
⁵⁵ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 225—230; д. 183, л. 558—562, 582—592; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 26. l., 596.—699. lp.
⁵⁶ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 189.—233. lp.
⁵⁷ Turpat, 3.—130. lp.; 19. l., 4.—94. lp.; 24. l., 3.—131. lp.; 27. l., 156.—161., 169., 197. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 4—111, 416, 417, 464, 465, 476, 477; д. 184, л. 9—14, 24—28, 39—46, 95—98.
⁵⁸ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 9.—141. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 3—106; д. 184, л. 9—103.
⁵⁹ LCVVA, 6999. f., 12. apr., 50. l., 59., 60. lp.; 58. l., 23. lp.; 84. l., 53., 70., 92., 94. lp.
⁶⁰ Turpat, 117. l., 6. lp. (1711. gads).
⁶¹ Turpat, 46. l., 6. lp.
⁶² LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 513., 514., 607. lp.
⁶³ Hupel A. W. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren wie auch für deren Disponenten, Bd. 1, S. 65.
⁶⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 792. lp.
⁶⁵ Turpat, 12. apr., 179. l., 539./40., 553./4., 554./5., 572./3., 573./4., 598./9. lp.
⁶⁶ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 31—99.
⁶⁷ Turpat, 747., 748., 762., 763., 765., 766., 777. lp.
⁶⁸ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 675., 676., 692., 693., 698.—702. lp.
⁶⁹ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 691, 692, 701, 702.
⁷⁰ LCVVA, 6999. f., 12. apr., 129. l., 5. lp.
⁷¹ Turpat, 6. lp.
⁷² Turpat, 1. apr., 1. l., 2. lp.
⁷³ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 16. l., 492.—494. lp.
⁷⁴ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 725, 726, 742, 743.
⁷⁵ Turpat, 176. l., 277., 278. lp.
⁷⁶ Turpat, 177. l., 556., 557., 568., 569. lp.
⁷⁷ Turpat, 176. l., 61., 62., 96.—98. lp.
⁷⁸ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 442., 443., 464., 465. lp.

- 79 Turpat, 15. l., 225., 234. lp. (Doles muiža); 16. l., 121., 122. lp. (Spāres muiža); 17. l., 487. lp. (Altienas muiža), 496., 497. lp. (Ozolmuiža), 354., 355., 360., 361., 373., 374. lp. (Aizkraukles, Skrīveru muiža); ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 179, 180 (Prauliena), л. 129, 130 (Lazdona), л. 192, 193 (Ļaudona), л. 143, 144 (Lubāna), л. 452, 453 (Alūksne), л. 472, 473 (Alsviķi), л. 506, 507 (Lūši), л. 523, 524 (Laicene), л. 529, 530 (Sīlukums), л. 554, 555 (Zeltiņi).
- 80 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 514.
- 81 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 580., 662. lp.; 16. l., 104. lp.; 24. l., 541., 718.—799. lp.; 25. l., 143.—230., 420. lp.; 26. l., 357.—405., 568., 806.—835. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 320, д. 184, л. 189, 287, 454, 459, 577; д. 188, л. 125, 210, 387, 472, 637, 712, 804.
- 82 Лиги Х. М. Феодальные повинности крестьян в Эстонии. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра ист. наук. Таллин, 1968, с. 24, 25.
- 83 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209, л. 873.
- 84 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 405. lp.
- 85 Turpat, 347. lp.
- 86 Turpat, 15. l., 234. lp.
- 87 LCVVA, 6999. f., 1. apr., 12. l., 23. lp.
- 88 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 247./8. lp.
- 89 Turpat, 28. l., 306.—309., 337.—340. lp.
- 90 Turpat, 17. l., 381.—382. lp.
- 91 Turpat, 20. l., 349.—368. lp.
- 92 Turpat, 22. l., 168.—182. lp.
- 93 Turpat, 28. l., 381.—434. lp.
- 94 Turpat, 15. l., 485. lp.
- 95 Turpat, 24. l., 681.—693. lp.
- 96 Turpat, 16. l., 189.—257. lp.
- 97 Turpat, 27. l., 249., 367. lp.
- 98 Turpat, 17. l., 132. lp.
- 99 Turpat, 15. l., 206., 234. lp.; 24. l., 260. lp.
- 100 Turpat, 28. l., 451., 474., 495., 567., 593. lp.
- 101 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209, л. 278.
- 102 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 568. lp.
- 103 Turpat, 27. l., 729. lp.
- 104 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, л. 506; д. 209, л. 278.
- 105 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 568. lp.
- 106 Turpat, 28. l., 474. lp.
- 107 Turpat, 16. l., 233. lp.
- 108 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 184, л. 244—316.
- 109 Turpat, 471.—548. lp.
- 110 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 26. l., 475.—568. lp.
- 111 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 184, л. 129—133.
- 112 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 4.—94. lp.; 25. l., 165.—169. lp.; 26. l., 414.—459., 574.—775. lp.; 27. l., 210.—367. lp.; 28. l., 450.—567. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, л. 516—589; д. 184, л. 320—434; д. 188, л. 503—637.
- 113 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 184, л. 552—660.
- 114 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 691.—756. lp.
- 115 Turpat, 548.—592. lp.
- 116 Turpat, 24. l., 804.—909. lp.

- 117 Turpat, 28. l., 247.—365. lp.
- 118 Skat. 27., 28., 29. tabulu.
- 119 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 28. l., 694., 695. lp.
- 120 Revīzija faktiski paveikta jau 1723. gada decembrī. LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 318.—377. lp.
- 121 Turpat, 355.—436. lp.
- 122 Turpat, 26. l., 192., 226., 279., 343. lp.
- 123 Turpat, 15. l., 409., 513., 521., 529., 541., 556., 591. lp.
- 124 Turpat, 508. lp.
- 125 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, л. 540.
- 126 Turpat, 519. lp.
- 127 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 24. l., 722. lp.
- 128 Turpat, 22. l., 121., 129., 130. lp.; 28. l., 331. lp.
- 129 Turpat, 17. l., 250., 258., 301., 313. lp.
- 130 Turpat, 285. lp.
- 131 Turpat, 270. lp.
- 132 Turpat, 259.—263., 271.—276., 286.—290. lp.
- 133 Turpat, 251.—253., 314.—316. lp.
- 134 Turpat, 302.—306. lp.
- 135 Neliela valsts muiža — Viķi — ar četrām zemnieku sētām bija vienīgi Alojas draudzē; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 723—784.
- 136 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 275.—341. lp.
- 137 Turpat, 344.—420. lp.
- 138 Turpat, 26. l., 1.—47. lp.
- 139 Turpat, 25. l., 480.—564. lp.
- 140 Turpat, 545.—578. lp.
- 141 Turpat, 24. l., 302.—433. lp.
- 142 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209, л. 512—768.
- 143 Turpat, 772.—864. lp.
- 144 Turpat, 148.—223. lp.
- 145 Turpat, 871.—936. lp.
- 146 Turpat, 677.—768. lp.
- 147 Turpat, 511.—674. lp.
- 148 Turpat, 771.—868. lp.
- 149 Turpat, 870.—936. lp.
- 150 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 850.—906. lp.
- 151 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209, л. 148—225.
- 152 Н u p e l A. W. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten, Bd. 1, S. 64, 65.
- 153 Turpat, 32. lpp.
- 154 Turpat, 32.—34. lpp.
- 155 Л и г и X. М. Феодальные повинности эстонских крестьян, с. 145.
- 156 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 14. l., 494.—513. lp.
- 157 Turpat, 32.—47., 569.—593., 613.—621. lp.
- 158 S v ä b e A. Pagasta vēsture. R., 1926, 314. lpp.
- 159 LCVVA, 109. f., 2. apr., 1903. l.
- 160 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 177, л. 339, 340.
- 161 Turpat, 340., 341. lp.
- 162 Turpat.

- 163 Turpat, 342.—346. lp.
- 164 Turpat, 533.—536., 538., 539. lp.
- 165 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 519., 520. lp.
- 166 Turpat, 21. l., 465.—467. lp.
- 167 Turpat, 17. l., 70., 71. lp.
- 168 Turpat, 54., 55. lp.
- 169 Turpat, 27. l., 779., 780. lp.
- 170 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 486, 487.
- 171 Turpat, 607., 608., 622., 623. lp; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 23. l., 287., 288. lp.
- 172 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 23. l., 289., 290. lp.; 6999. f., 12. apr., 87. l., 45. lp.
- 173 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 250, 251; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 292., 293. lp.
- 174 Z u t i s J. Baltijas jautājums., 173. lpp.
- 175 LCVVA, 4060. f., 1. apr., 1000. l., 21.—24., 42.—50., 157.—167. lp.
- 176 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 774. lp.
- 177 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 182.
- 178 Turpat, 177. l., 293. lp.
- 179 Turpat, 203. lp.
- 180 Turpat, 293. lp.
- 181 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 650. lp.
- 182 Turpat, 628. lp.
- 183 Turpat, 623. lp.
- 184 Turpat, 17. l., 270. lp.
- 185 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 5, 16, 22.
- 186 Turpat, 167., 195., 213. lp.
- 187 Turpat, 146., 159., 423., 525., 548., 600., 621., 634., 750., 751. lp.; 177. l., 391., 403., 420., 427., 470., 478., 519., 598., 600., 607., 645., 654., 682., 689., 697., 708. lp.
- 188 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 242. lp.
- 189 Turpat, 17. l., 416. lp.
- 190 Turpat, 15. l., 465. lp.
- 191 Turpat, 20. l., 512. lp.
- 192 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 182.
- 193 Turpat, 184. l., 258. lp.
- 194 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 24. l., 28. lp.
- 195 LCVVA, 6999. f., 13. apr., 1574. l.
- 196 Turpat, 1435., 1436. l.
- 197 LCVVA, 554. f., 1. apr., 2399. l., 7. lp.
- 198 LCVVA, 4060. f., 1. apr., 1010. l., 42.—53. lp.
- 199 LCVVA, 6999. f., 13. apr., 1574. l., 161. lp.
- 200 Turpat, 4., 6., 73., 94., 98., 107., 113., 126., 135., 155., 156., 158. lp.
- 201 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 573. lp.
- 202 Turpat, 785. lp.
- 203 Turpat, 54. lp.
- 204 Turpat, 17. l., 285. lp.
- 205 Turpat, 16. l., 533. lp.
- 206 Turpat, 15. l., 615. lp.
- 207 Turpat, 19. l., 512. lp.
- 208 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 45. l., 29., 30. lp.
- 209 Turpat, 13. apr., 1578. l., 97., 98., 101. lp.; 1392. f., 1. apr., 587. l., 175. lp.

- 210 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 2344, л. 25—27.
- 211 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 28. l., 10.—13. lp.; divi bērni pielīdzināti vienam pieaugušam cilvēkam.
- 212 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 2344, л. 11—23; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 325.—331. lp.
- 213 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 1273. l., 39., 40. lp.
- 214 Turpat, 51.—57. lp.
- 215 Turpat, 28. l., 9.—13. lp.
- 216 Turpat, 13. apr., 1576. l., 24. lp.; 1578. l., 89., 111.—114., 142.—152., 156. lp.; 1587. l., 105.—107., 276., 278.—280., 284., 285., 309., 351.—353. lp.
- 217 Turpat, 12. apr., 117. l., 22.—28. lp.
- 218 Turpat, 28. l., 65., 66. lp.
- 219 З у т и с Я. Я. Политика царизма в Прибалтике, с. 44, 48, 50.
- 220 Е с к а р д т J. Livland im achtzehnten Jahrhundert, S. 396.
- 221 1 sažens = 2,13 m; skat. Z e m z a r i s J. Mērs un svars Latvijā 13.—19. gs. R., 1981, 229. lpp.
- 222 З у т и с Я. Я. Политика царизма в Прибалтике, с. 45.
- 223 Turpat, 62. lpp.
- 224 Turpat, 63. lpp.
- 225 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 96. l., 1. lp.
- 226 Turpat, 2. lp.
- 227 Turpat, 87. l., 11. lp.
- 228 Turpat, 27. lp.
- 229 Turpat.
- 230 Turpat, 31. lp.
- 231 Turpat, 1. apr., 6. l., 3. lp.

*Muižu saimnieciskā dzīve
pēc Ziemeļu kara*

- ¹ Ле́нинс V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 158. lpp.
- ² Дорошенко В. В. Хозяйственная отчетность ливляндских имений в XVIII веке; мызный архив в Мазстраупе, с. 153—201; Дорошенко В. В. К проблеме товарности мызно-барщинного хозяйства в Лифляндии XVIII в., с. 123—135; Дорошенко В. В. Дворянское предпринимательство в Латвии XVI—XVIII вв., с. 31—43.
- ³ Дорошенко В. В. Мыза и рынок. Рига, 1973.
- ⁴ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 167—169.
- ⁵ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 26. l., 829.—837. lp.
- ⁶ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 281, 299, 309.
- ⁷ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 289., 299., 315. lp.
- ⁸ Turpat, 26. l., 407. lp.
- ⁹ Turpat, 19. l., 189., 221. lp.; 21. l., 201. lp.; 27. l., 309. lp.
- ¹⁰ Turpat, 20. l., 25., 35., 42., 91. lp.; 28. l., 57. lp.
- ¹¹ Turpat, 26. l., 215., 225., 234., 461. lp.
- ¹² Turpat, 27. l., 829. lp.
- ¹³ Turpat, 26. l., 166. lp.

- ¹⁴ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 200, л. 905, 916.
- ¹⁵ Turpat, 230. lp.
- ¹⁶ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 24. l., 611., 612. lp.
- ¹⁷ Turpat, 26. l., 478. lp.
- ¹⁸ Turpat, 313. lp.
- ¹⁹ Turpat, 15. l., 728. lp.
- ²⁰ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 458.
- ²¹ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 15. l., 583. lp.
- ²² Turpat, 26. l., 105. lp.
- ²³ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 180, л. 227.
- ²⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 26. l., 1. lp.
- ²⁵ Dunsdorfs E. Der grosse schwedische Kataster in Livland, S. 111.
- ²⁶ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 168, л. 709, 761, 904, 943; д. 169, л. 5, 130, 509, 608, 701, 834, 861.
- ²⁷ Turpat, 167., 168. l.; 169. l., 93., 288., 519., 684., 776. lp.
- ²⁸ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 24.—28. l.
- ²⁹ Hupel A. Von den Rechten der lief- und ehstländischen Landgüter. — Nordische Miscellaneen. Riga, 1790, St. 22/23, S. 111.
- ³⁰ Zutis J. Baltijas jautājums... 196. lpp.
- ³¹ Turpat, 119. lpp.
- ³² Зутис Я. Я. Политика царизма в Прибалтике, с. 78—82, 109—110.
- ³³ Turpat, 78. lpp.
- ³⁴ Turpat, 78.—83. lpp.
- ³⁵ LCVVA, 6999. f., 12. apr., 102. l., 44., 45. lp.
- ³⁶ Turpat, 11. l., 106.—109. lp.
- ³⁷ Turpat, 117. l., 46.—48. lp.
- ³⁸ Turpat.
- ³⁹ Turpat, 87. l., 19.—22., 48.—52. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 58. l., 150.—153. lp.; 81. l., 8.—15. lp.
- ⁴¹ Зутис Я. Я. Политика царизма в Прибалтике, с. 78—93.
- ⁴² LCVVA, 6999. f., 12. apr., 50. l., 38.—44. lp.
- ⁴³ Turpat, 70. l., 30. lp.; 117. l., 21., 28., 29. lp.
- ⁴⁴ Turpat, 54. l., 11., 33. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 50. l., 1., 3. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 28. l., 9., 10., 143. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 17. l., 46., 80. lp.
- ⁴⁸ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 7., 26. lp.; 20. l., 196. lp.
- ⁴⁹ Liepiņa Dz. Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā 17.—18. gs. R., 1962, 111. lpp.
- ⁵⁰ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 118. lp.
- ⁵¹ Turpat, 126., 148., 201., 335., 337. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 184, л. 146, 790.
- ⁵² ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, л. 177, 184; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 235., 345., 360., 369. lp.; 19. l., 313., 340. lp.
- ⁵³ ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 17, 48, 78, 127, 153, 329; д. 183, л. 177, 775; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 449. lp.
- ⁵⁴ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 18. l., 189. lp.; 20. l., 519., 587., 608., 658. lp.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, л. 131; д. 184, л. 30, 75, 179, 509, 531, 542, 805, 811; д. 188, л. 440, 451.
- ⁵⁵ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 19. l., 261., 279., 551., 669., 685. lp.

- 56 Z u t i s J. Baltijas jautājums . . , 119. lpp.
- 57 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 24.—28. l.; ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 209.
- 58 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 169, л. 834—836, 850—852, 887, 888, 897, 898, 901, 902, 904, 905, 910, 911, 915, 916, 919, 920, 923, 924, 933, 934, 938, 939, 941, 943.
- 59 Turpat, 180. l., 418.—631. lp.
- 60 Turpat, 188. l., 477.—636. lp.
- 61 Turpat, 209. l., 512.—673. lp.
- 62 Turpat, 169. l., 769., 779., 788. lp.
- 63 Turpat, 792., 793. lp.
- 64 Turpat, 810. lp.
- 65 Turpat, 955.—957. lp.
- 66 Turpat, 973.—975. lp.
- 67 Turpat, 965., 966. lp.
- 68 Turpat, 549.—551. lp.
- 69 Turpat, 560. lp.
- 70 Turpat, 565. lp.
- 71 Turpat, 571., 757. lp.
- 72 Turpat, 106.—124., 184., 185., 248.—256., 580.—602. lp.; 167. l., 165.—209. lp.
- 73 Turpat, 167. l., 447.—507. lp.; 169. l., 339.—386., 389.—410. lp.
- 74 Дорошенко В. В. Дворянское предпринимательство в Латвии XVI—XVIII вв., с. 31—43.
- 75 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 87. l., 74.—80., 83.—85., 92., 93., 99.—100. lp.; 117. l., 32.—37. lp.
- 76 Дорошенко В. В. К проблеме товарности мызно-барщинного хозяйства в Лифляндии XVIII в., с. 125.
- 77 Turpat, 128. lpp.
- 78 З у т и с Я. Я. Политика царизма в Прибалтике, с. 48, 54—56.
- 79 E s k a r d t J. Livland im achtzehnten Jahrhundert, S. 170.
- 80 LCVVA, 6999., f., 13. apr., 1674., 1578. l.
- 81 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 588., 589. lp.
- 82 LCVVA, 6999. f., 1. apr.
- 83 LCVVA, 1392. f., 1. apr., 504.—506. l.
- 84 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 14. l., 9., 12., 17.—24., 32.—43. lp.
- 85 LCVVA, 1392. f., 1. apr., 501. l., 1.—47. lp.
- 86 Turpat, 38., 39. lp.
- 87 Turpat, 504. l., 11.—18. lp.
- 88 Turpat, 112.—116. lp.
- 89 Turpat, 201., 236. lp.
- 90 Turpat, 352. lp.
- 91 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 176, л. 556, 557; д. 184, л. 555, 556.
- 92 Turpat, 176. l., 556. lp.; 184. l., 555. lp.; 195. l., 482. lp.; LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 845. lp.; 1392. f., 1. apr., 506. l., 34. lp.
- 93 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 168, л. 297—312.
- 94 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 25. l., 845.—875. lp.
- 95 LCVVA, 6999. f., 13. apr., 283. l., 1.—56. lp.
- 96 Turpat, 7348. f., 1. apr., 16. l., 6. lp.; 19. l., 7. lp.; 6999. f., 12. apr., 17. l., 27. lp.
- 97 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 17. l., 27. lp.
- 98 Ļ e ņ i n s V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 158. lpp.

*Zemnieku ciņa
pret pieaugošo klaušu jūgu*

- ¹ Schirren C. Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen. Dorpat, 1865.
- ² Zutis J. Baltijas jautājums..., 46. lpp.
- ³ Turpat.
- ⁴ Vīgrabs J. Landrāta Rozena 1739. gada deklarācija par Vidzemes dzimtkungu tiesībām uz zemnieku miesu un mantu. R., 1937.
- ⁵ Markss K. Kapitāls, 3. sēj., 690. lpp.
- ⁶ Ļeņins V. I. Agrārais jautājums Krievijā XIX gadsimta beigās. — Raksti, 15. sēj., 66. lpp.
- ⁷ LCVVA, 109. f., 7. apr., 211., 213. l.
- ⁸ Turpat, 213. l.
- ⁹ Turpat, 6999. f., 12. apr., 63. l., 2. lp.
- ¹⁰ Turpat, 115. lp.
- ¹¹ Turpat, 121.—126. lp.
- ¹² LCVVA, 109. f., 7. apr., 217. l.
- ¹³ Turpat, 239., 241., 268. l.
- ¹⁴ LCVVA, 1392. f., 1. apr., 587. l., 166., 173. lp.; 622. l., 49. lp.; 6999. f., 12. apr., 30. l., 3. lp.; 63. l., 33. lp.; 73. l., 10. lp.; Stepermanis M. Latviešu zemes sargu bataljoni Lielajā Ziemeļu karā Vidzemē. — Latvijas Vēstures Institūta Zurnāls. R., 1940, 4. gads, Nr. 2, 183. lpp.
- ¹⁵ LCVVA, 1392. f., 1. apr., 587. l., 165., 180., 219. lp.; 622. l., 49. lp.; 6999. f., 12. apr., 30. l., 6. lp.
- ¹⁶ LCVVA, 6999. f., 12. apr., 10. l., 520.—529. lp.; 30. l., 7. lp.; 63. l., 103., 115. lp.; 73. l., 34.—37., 39., 40., 62.—65., 82., 90. lp.; 86. l., 184.—186. lp.; 116. l., 111., 112. lp.
- ¹⁷ LCVVA, 1392. f., 1. apr., 587. l., 168., 169. lp.
- ¹⁸ Stepermanis M. Latviešu zemes sargu bataljoni Lielajā Ziemeļu karā Vidzemē, 183. lpp.
- ¹⁹ Turpat, 189. lpp.
- ²⁰ Zutis J. Baltijas jautājums..., 44. lpp.
- ²¹ LCVVA, 109. f., 7. apr., 254. l.
- ²² Turpat, 274. l.
- ²³ Turpat, 278. l.
- ²⁴ Turpat, 327. l.
- ²⁵ Turpat, 327. l., 19., 20. lp.
- ²⁶ Turpat, 276. l.
- ²⁷ Turpat, 267. l.
- ²⁸ LCVVA, 7363. f., 1. apr., 618. l., 163. lp.
- ²⁹ LCVVA, 1379. f., 1. apr. (LT-I), 70. grām., 149., 150. lpp.
- ³⁰ LCVVA, 1392. f., 1. apr. 282. l., 24., 42. lp.; 392. l., 13., 14. lp.
- ³¹ LCVVA, 8. f., 1. apr., 88. grām., 234. lpp.
- ³² Turpat, 286. lpp.; 90. grām., 277. lpp.
- ³³ Turpat, 1379. f., 1. apr. (LT-I), 72. grām., 414.—418. lpp.
- ³⁴ Turpat, 83. grām., 73.—75. lpp., 140.—145. lpp.; 84. grām., 126. lpp.; 72. grām., 69. lpp.; 1390. f., 4. apr. (KK-II), 25. grām., 26. lpp.
- ³⁵ LCVVA, 8. f., 1. apr., 155. grām., 42., 43., 101. lpp.

- 36 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 102. l., 26.—28. lp.
37 Turpat, 63. l., 84. lp.
38 Turpat, 1. apr., 137. l., 23. lp.
39 Turpat, 81. l., 11., 14. lp.
40 Turpat, 327. l., 11.—13. lp.
41 Turpat, 3. lp.
42 Turpat, 49. l., 7. lp.
43 Turpat, 80. l., 51. lp.
44 Štepermanis M. Zemnieku nemieri Vidzemē. 1750.—1784. R., 1956.
45 Turpat, 31.—36. lpp.
46 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 64. l., 15. lp.
47 Turpat, 20. lp.
48 Turpat, 12., 13., 19. lp.
49 Turpat, 20. lp.
50 Turpat, 28. lp.
51 Turpat, 34. lp.
52 Turpat, 42. lp.
53 Turpat, 63. lp.
54 Turpat, 65.—68. lp.
55 Turpat, 69. lp.
56 Turpat, 88. lp.
57 Turpat, 109., 110. lp.
58 Turpat, 111.—114. lp.
59 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 21. l., 220. lp.
60 Turpat, 27. l., 344.—346. lp.
61 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 169, л. 106.
62 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 58. l., 8.—10. lp.
63 Turpat, 24. lp.
64 Turpat, 27., 28. lp.
65 Turpat, 1. apr., 58. l., 82. lp.
66 Turpat, 87.—99. lp.
67 Turpat, 99. lp.
68 Turpat, 104., 105. lp.
69 Turpat, 111., 112. lp.
70 Turpat, 113., 115. lp.
71 Turpat, 136. lp.
72 Turpat, 137. lp.
73 Turpat, 132.—134., 140. lp.
74 Turpat, 70. l., 2., 9., 14. lp.
75 Turpat, 19.—25. lp.
76 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 676. lp.
77 LCVVA, 6999. f., 1. apr., 67. l., 6., 14. lp.
78 Turpat, 14. lp.
79 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 27. l., 30. lp.
80 LCVVA, 6999. f., 1. apr., 49. l., 1.—8. lp.
81 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 183, л. 206—216.
82 Turpat, 192. lp.
83 LCVVA, 6999. f., 1. apr., 49. l., 67. lp.
84 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 33. l., 333. lp.

- 85 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 188, л. 766—775.
- 86 LCVVA, 6999. f., 1. apr., 1. l., 1. lp.
- 87 Turpat, 2. lp.
- 88 Turpat, 3. lp.
- 89 Turpat, 65. l., 9.—25. lp.; 137. l., 19. lp.
- 90 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 169, л. 472—482.
- 91 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 28. l., 795.—813. lp.
- 92 ЦГАДА, ф. 274, оп. 1, д. 169, л. 470.
- 93 Turpat, 483. lp.
- 94 LCVVA, 7348. f., 1. apr., 17. l., 609. lp.
- 95 Turpat, 22. l., 444. lp.
- 96 Turpat, 28. l., 766. lp.
- 97 LCVVA, 6999. f., 1. apr., 81. l., 1. lp.
- 98 Turpat, 1., 2. lp.
- 99 Turpat, 8. lp.
- 100 Turpat, 18. lp.
- 101 Turpat, 340. l., 3. lp.
- 102 Turpat, 55. l., 12., 13. lp.
- 103 Turpat, 12. apr., 28. l., 41. lp.
- 104 Turpat, 142. lp.
- 105 Turpat, 73. l., 35. lp.; Riteros algādžiem dod ēdienu ik dienas un vienu sieku rudzu nedēļā (1704. g.).
- 106 LCVVA, 6999. f., 12. apr., 17. l., 142.—145. lp.
- 107 Turpat, 146. lp.
- 108 Turpat, 147. lp.
- 109 Turpat, 1. apr., 129. l., 3.—5. lp.
- 110 Turpat, 12. apr., 125. l., 23. lp.
- 111 Turpat, 102. l., 29. lp.; 127. l., 1. lp.
- 112 Vīgrabs J., Landrāta Rozena 1739. gada deklarācija par Vidzemes dzimtkungu tiesībām uz zemnieku miesu un mantu, 14., 45., 46. lpp.
- 113 Turpat, 46. lpp.
- 114 LCVVA, 6999. f., 1. apr., 340. l.
- 115 Turpat, 83. l.
- 116 Turpat, 47. l.
- 117 Turpat, 80. l., 1.—7. lp.
- 118 Turpat, 340. l.
- 119 Turpat, 18., 19. lp.
- 120 Adamovičs L. Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks, 214. lpp.
- 121 Latvijas PSR vēsture, 1. R., 1953, 237.—239. lpp.; Zutis J. Baltijas jautājums..., 165.—168. lpp.; Krodznieks J. Iz Baltijas vēstures. R., 1914, 171.—208. lpp.; Kaudzīte M. Brāļu draudze Vidzemē. R., 1877.; Adamovičs L. Studijas latviešu brāļu draudzes vēsturē. — Reliģiski filozofiski raksti. R., 1928, 2, 34.—91. lpp.; Adamovičs L. Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks, 505.—576. lpp.; Eckardt J. Livland im achtzehnten Jahrhundert, S. 220—235; Apīnis A. Latviešu grāmatniecība. R., 1977, 73.—76. lpp.
- 122 Adamovičs L. Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks, 201. lpp.
- 123 Apīnis A. Latviešu grāmatniecība, 74. lpp.
- 124 Turpat, 76. lpp.
- 125 Eckardt J. Livland im achtzehnten Jahrhundert, S. 233.

Видземские крестьяне и мыза (в первой половине XVIII в.)

Восемнадцатый век в Латвии богат значительными событиями, имевшими глубокие последствия в истории латышского и русского народов. Северная война (1700—1721), бушевавшая в первые десятилетия века, завершилась успешно для России, которая вернула отторгнутые ранее земли, приобрела территории современных Эстонии, Видземе, территорию бассейна Невы и, таким образом, широким фронтом вышла к берегам Балтики. Одновременно с капитуляцией в 1710 г. закончились активные военные действия в Прибалтике. Начался процесс присоединения латышских земель к Российской империи. Эти события совпали с большой демографической катастрофой, явившейся следствием эпидемии чумы, которая охватила территорию Латвии. В результате всего этого хозяйственная жизнь на указанных землях замерла. Однако оживление экономики в подвластной Российской империи Видземе началось относительно быстро и в основном закончилось уже в 40-е годы XVIII столетия. В монографии рассматривается процесс восстановления хозяйственной жизни Видземе в целом после Северной войны в демографическом и социально-экономическом аспектах. Работа написана на основе архивных материалов (гаковые ревизии, коллекция мызных актов, церковные книги).

В первой главе — «Демографические процессы в крестьянской среде» — рассматриваются особенности роста численности крестьянского населения после эпидемии чумы. Число жертв эпидемии не было одинаковым во всех приходах. Наибольшим оно было в окрестностях Риги. Во всем Рижском уезде в живых остались только около 35,8% довоенного числа крестьян, в то же время в Цесисском уезде — 64,2%. Прирост численности крестьянского населения происходил неравномерно. Особенно значительный среднегодовой прирост наблюдался в период с 1712 по 1724 г. В Рижском уезде прирост составил 5,7% в год, причем он был выше в приходах, которые больше пострадали от эпидемии. В Цесисском уезде наибольший прирост наблюдался в плотно заселенных приходах: по уезду он составил в среднем 3,3% в год. В последующие годы увеличение численности крестьянского населения протекало более медленно. В период с 1731 по 1744 г. среднегодовой прирост в Рижском уезде составил только 1,5%, а в Цесисском уезде — 0,4% в год. В целом среднегодовой прирост крестьянского населения в Видземе в период с 1715 по 1744 г. составил 2,0%. В 1744 г. численность крестьянского населения еще не достигла уровня, отмечавшегося до эпидемии, однако она приближалась к минимальному принятому уровню того времени (96,7%) и составляла 121 845 человек. Наиболее значительным был естественный прирост. Крестьянское население по своему составу было сравнительно молодым. В период с 1715 по 1744 г. работоспособные крестьяне в возрасте 15—60 лет составляли 49,3—56,1%, дети в возрасте до 15 лет — 34,8—42,6% всего крестьянского населения, крестьяне старше 60 лет — только 8,1—10,6% общего числа. Среди работоспособных наблюдался небольшой перевес в пользу мужчин. Такая возрастная структура была благоприятной для восстановления хозяйственной деятельности в крестьянских и мызных хозяйствах в послевоенный период.

Во второй главе — «Крестьянский двор в Видземе в экономическом и демографическом аспекте» — прослежен, насколько позволяют данные исторических источников, ход восстановления крестьянских хозяйств. Урон, нанесенный крестьянским хозяйствам войной и эпидемией чумы, был весьма ощутим на протяжении долгого времени. Медленно увеличивалось число обжитых крестьянских дворов. С 1715 по 1724 г. происходил относительно быстрый рост числа дворов. За это время снова был обжит 1271 двор. В течение 1715—1744 гг. число вновь обжитых дворов увеличилось на 2810 единиц. Во многих дворах возросли площади обрабатываемых земель. Крестьянские дворы различались по своему экономическому потенциалу, однако в большинстве из них было двое-трое работоспособных мужчин, столько же работоспособных женщин, 2—4 лошади, 3—5 коров.

Число жителей одного двора было очень различным. В тех дворах, где жили более 20 (даже до 40) человек, почти всегда было несколько «половинщиков», таким образом, рядом существовало самое малое два крестьянских хозяйства, которые при благоприятных условиях делились, образуя новые самостоятельные дворы.

Обитатели крестьянского двора состояли из хозяев, их родственников, батраков, бобылей. Эти категории образовывали социальные группы крепостных того времени. Батраки составляли 20—35% общего числа членов двора, бобыли — около 10%. В первой половине XVIII в. большинство крестьянских дворов постепенно укрепились и было в состоянии в урожайные годы в достаточном количестве производить продукты сельского хозяйства для собственных нужд, отправлять барщину в поместьях, а также платить помещику натуральную феодальную земельную ренту.

В главе «Динамика барщинного труда» рассмотрены формы барщины в конце XVII в. В XVIII в. с укреплением крестьянского хозяйства расширяются ранее принятые объемы барщины. Толоки постепенно превращаются во вспомогательные барщины, которые нормируются только в некоторых мызах. На барщине при уборке урожая начинают вводиться принципы сдельщины — волоки, величину которых для каждого двора определяют пока только в отдельных мызах. В первой половине XVIII в. появляется тенденция к возрастанию объема барщины (табл. 27, 28) по всей Видземе. С ростом числа работоспособных мужчин во многих приходах Видземе возрастает и количество барщинных дней, обрабатываемых в среднем одним трудоспособным мужчиной в мызах, и только там, где число работоспособных мужчин увеличилось значительно, количество таких дней несколько сократилось (табл. 30). Объем барщины для работоспособных женщин в первой половине XVIII в. был еще невелик. По всей Видземе значительно возросло и количество работ, выполняемых барщинником с лошадей. Широко встречавшаяся в XVII в. полная или частичная замена барщины натуральным или денежным оброком в первой половине XVIII в. в Видземе почти исчезает в связи с упадком крестьянских хозяйств. Использование оплачиваемой рабочей силы в мызных хозяйствах было известно, однако существовало в незначительных размерах. Помимо барщины в мызах стала вводиться и государственная барщина. Таким образом, бремя барщины на этапе реставрации крепостнического хозяйства в первой половине XVIII в. после Северной войны значительно утяжелилось.

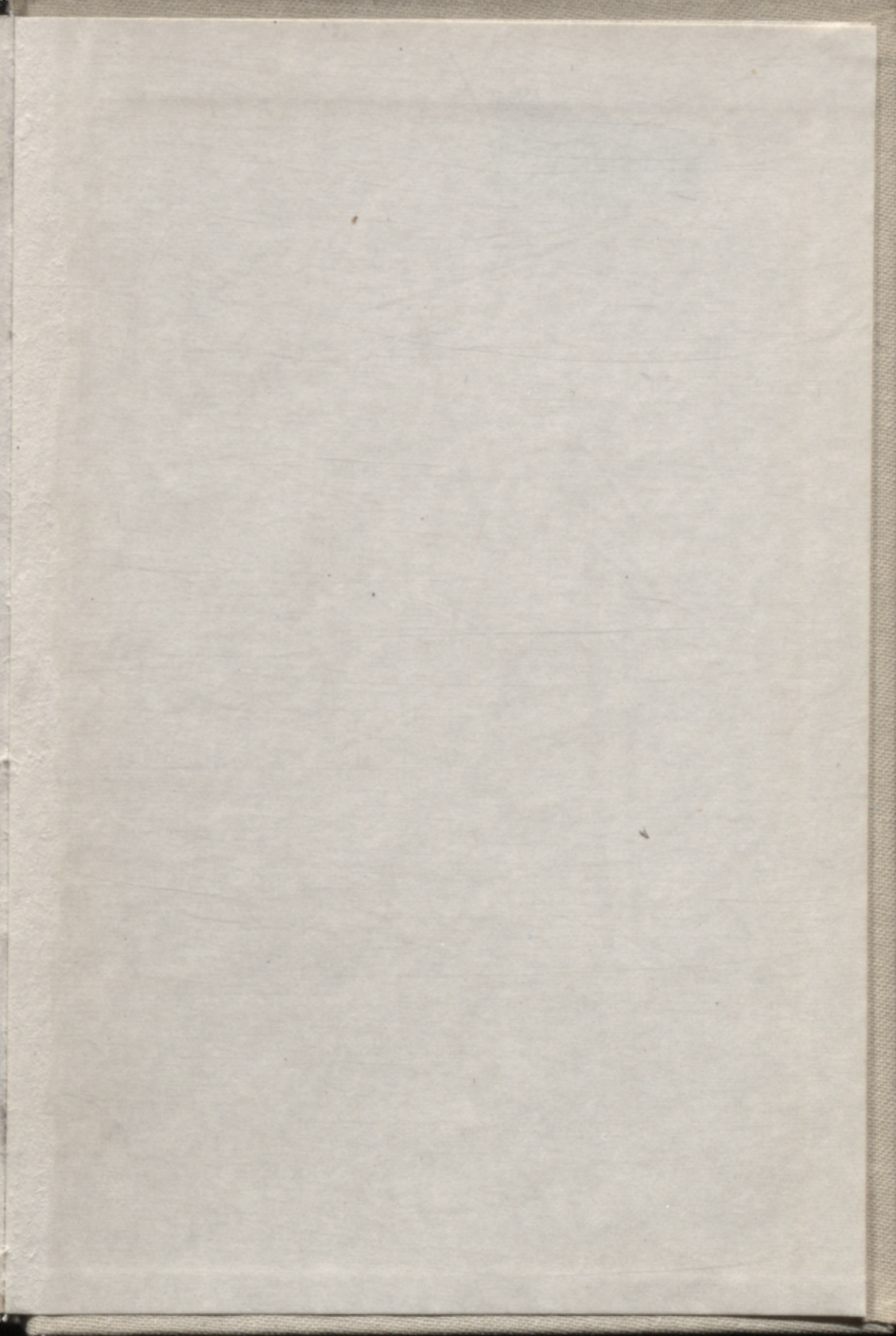
В третьей главе — «Хозяйственная жизнь мыз после Северной войны» — показано, что в Видземе преимущественно были мелкие мызы с числом крестьянских дворов до 20. Такое положение и определяло основные направления развития хозяйственной жизни мыз и эксплуатации крестьянства. В Северной войне тяжелые разрушения были причинены многим мызам. Включая восстановленные после войны и эпидемии чумы крестьянские дворы в систему усиливающейся феодальной эксплуатации, помещики в первой половине XVIII в. с большим трудом реставрировали свои поместья и хозяйство. Однако, несмотря на трудности, помещики не отказались от систематической продажи сельскохозяйственной продукции, а со временем у них появилась тенденция осваивать новые производства, в частности винокурение. Об этом свидетельствуют счета мызных хозяйств Цесиса, Мазстраупе, Лимбажи.

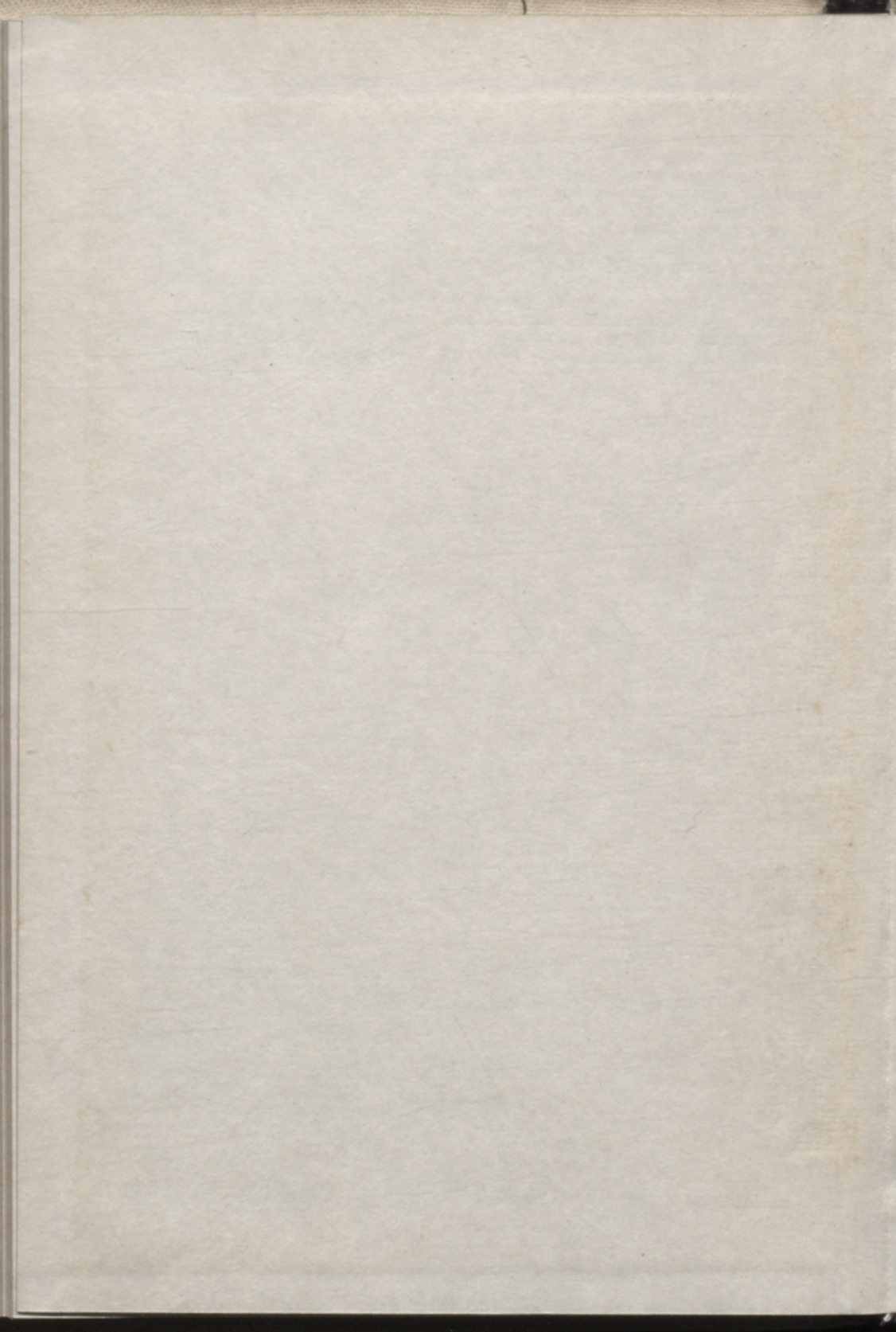
В главе «Борьба крестьянства против возрастающего гнета барщины» рассмотрены формы классовой борьбы крестьянства против феодального угнете-

ния. В период Северной войны возросло сопротивление крестьянства гнету немецких помещиков. Это выражалось, в частности, в широком распространении бегства крепостных и поддержке ими русской армии. В послевоенный период размах бегства уменьшился, но полностью помещикам и царскому правительству его ликвидировать не удалось, несмотря на применяемые суровые меры. Значительным и широким выражением недовольства крестьян стала подача жалоб в органы управления. Они были направлены против жестоких наказаний, самоуправства помещиков и увеличения барщины. В конце 30-х годов в среде крестьян Видземе стремительно стало распространяться гернгутерское движение. Новое религиозное направление способствовало сплочению крестьянства. Даже после официального запрещения гернгутерства в Видземе продолжались нелегальные сходки крестьян. Именно после запрещения это движение приобрело ярко выраженный классовый характер и направленность против крепостного ига. Классовая борьба крестьянства в первой половине XVIII в. не приобрела еще характера открытых восстаний, однако была существенным фактором, с которым правящий класс помещиков вынужден был считаться.

Saturs

<i>Priekšvārds</i>	3
<i>Avoti un literatūra</i>	7
<i>Demogrāfiskie procesi zemnieku sabiedrībā</i>	17
<i>Vidzemes zemnieku sēta ekonomiskā un demogrāfiskā aspektā</i>	57
<i>Klaušu darba dinamika</i>	92
<i>Muižu saimnieciskā dzīve pēc Ziemeļu kara</i>	131
<i>Zemnieku cīņa pret pieaugošo klaušu jūgu</i>	155
<i>Nobeigums</i>	185
<i>Parindes</i>	188
<i>Видземские крестьяне и мыза. Резюме</i>	206

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0307093624

